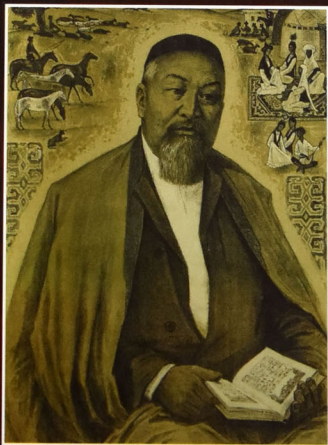

TÜRKSOY

ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ TEŞKİLATI
INTERNATIONAL ORGANIZATION OF TURKIC CULTURE

ELMAN QULİYEV

ABAY KUNANBAYEV

TÜRKSOY
ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ TEŞKİLATI
INTERNATIONAL ORGANIZATION OF TURKIC CULTURE

Azf. 315323

Elman QULİYEV

ABAY KUNANBAYEV

Azərbaycan Respublikası
Mədəniyyət Nazirliyi

QAZAQISTAN RESPUBLİKASININ
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDAKI SƏFİRLİYİ

Azərbaycan milli
kitabxanası

ANKARA - 2020

Abay, onun yaradıcılığı bütün bəşəriyyətə, bütün xalqlara məxsusdur. Təbii ki, bu, qazax xalqının fəxri, qazax xalqının xoşbəxtliyidir. Çünki onun belə görkəmli övladı, alimi, maarifçisi var və o, öz xalqını xoşbəxtliyə və firavanlığa aparan düzgün yol göstərmişdir. Bununla yanaşı, o, bütün bəşəriyyətə, eyni zamanda, Azərbaycan xalqına məxsusdur.

Heydər Əliyev

ÖN SÖZ

Kitab Abay Kunanbayevin anadan olmasının 175 illiyi ilə əlaqədar TÜRKSÖY-un (Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı) sifarişli ilə hazırlanmışdır.

Ön söz müəllifi: Düsen Kaseinov – TÜRKSÖY-un baş katibi

Elmi redaktorlar: akademik Nizami Cəfərov

professor Məhirə Hüseynova

professor Himalay Qasımov

Rəyçilər: professor Əsgər Rəsulov

professor Firuzə Ağayeva

dosent Fətimə Dursunova

Redaktorlar: Elçin Qafarlı - Azərbaycan Respublikasının
TÜRKSÖY-dakı nümayəndəsi

f.ü.f.d. Ülker Baxşıyeva

Editor: Kenan Çarboğa

ISBN: 978-975-7213-81-9

Matbaa: Ankamat Matbaacılıq - Tel: (0.312) 394 54 94

Kitabın monoqrafiya hissəsində qazax realist ədəbiyyatının banisi Abay Kunanbayevin həyat və yaradıcılığı təhlil olunmuşdur. Abay Kunanbayevin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş şeir, poema və nəsr əsərləri kitabə daxil edilmişdir. Kitabdan mütəxəssislər ali məktəb tələbələri, ədəbiyyat həvəskarları və s. oxucular istifadə edə bilərlər.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSÖY) olaraq ortağ Türk mədəniyyətini və ədəbiyyatını tanımaq, təbliğ etmək, mədəni irsimizi araşdırmaq, qorumaq və Türk Respublikaları arasındakı mədəni əlaqələri genişləndirmək məqsədilə çalışmaları həyata keçiririk. Bu cür çalışmalarımda əsas məqsəd Türk mədəniyyətinə, geniş mənada Türk dünyasına xidmət göstərmiş, möhtəşəm ədəbi-bədii abidələr yaratmış parlaq şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsini Türk və dünya oxucularına çatdırmaq, eyni zamanda Türk xalqları arasında olan mədəni əlaqələrin səviyyəsini genişləndirməkdir.

Bildiyiniz kimi, TÜRKSÖY ədəbiyyat, musiqi və ümumiyyətlə, incəsənətin müxtəlif sahələrində dəyərli əsərlər meydana gətirmiş Türk dünyasının tanınmış şəxsiyyətləri ilə bağlı anım tədbirləri həyata keçirməkdədir. Bu məqsədlə TÜRKSÖY təşkilatının 2010-cu ildə başladığı "Anım ili" layihəsi fasiləsiz olaraq davam etməkdədir.

Bu çərçivədə 2010-cu il başqırd elm adamı Zəki Vəlid Toğan, 2011-ci il tatar şairi Abdulla Tukay, 2012-ci il Azərbaycanın görkəmli filosof yazıçısı, mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadə və xakas türkoloqu Nikolay Katanov, 2013-cü il qazax bəstəkarı Mukan Tölebayev, 2014-cü il türkmən şairi və mütəfəkkiri Məxtumqulu Fəraqi, 2015-ci il Türkiyənin görkəmli yazıçı-dramaturqu Haldun Taner və xakas dastançısı Semen Kadişev, 2016-cı il Türk dünyası ədəbi-bədii düşüncəsinin böyük adamı və mütəfəkkir-şairi Yusuf Xas Hacıb, 2017-ci il böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Molla Pənah Vəqif, 2018-ci il Azərbaycanın tanınmış bəstəkarı və musiqiçisi Qara Qarayev, dünya şöhrətli qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov və görkəmli qazax şairi Mağan Cumabay, 2019-cu il böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi və tanınmış Türk ozanı Aşiq Vəysəl ili elan edilmişdir.

2020-ci il isə Qazaxıstan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin təklifi və TÜRKSÖY-un Daimi Şurasının qərarı ilə qüdrətli söz ustası, böyük şair və ozan Abay Kunanbayevin anadan olmasının 175-ci ildönümünü münasibətə "Abay Kunanbayev ili" elan edilmişdir.

Abay klassik qazax ədəbiyyatının qurucusu və mütəfəkkiri olaraq, yazıçı, şair, tərcüməçi, musiqiçi, dövlət adamı və s. kimi yalnız Qazaxıstanda deyil, bütün Türk dünyasında şöhrət qazanmışdır. Abay, eyni zamanda, XIX əsr qazax realist ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi olaraq, qazax ədəbiyyatının dünyaya açılan ilk pəncərəsidir. O, Şərq

və Qərb şeir sənətinə yaxından bələd olmuş, ənənəvi qazax şeirində mövzu və forma baxımından yeniliklər gətirmişdir. Abay böyük fikir adamı olaraq özünün ictimai-fəlsəfi görüşlərini nəsihtənamə xarakterli “Qara sözlər” əsərində ifadə etmişdir. Təsəffü deyildir ki, bu əsər qazax ictimai-siyasi həyatının və məişətinin güzgüsünə çevrilmişdir. Bütün bunlar onun xalq arasında tanınmasına, sevilməsinə və şöhrət qazanmasına səbəb olmuşdur.

Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayevin Abay Kunanbayevin anadan olmasının 175 illiyinə həsr etdiyi “Abay və Qazaxıstan XXI əsrdə” adlı məqaləsindən aşağıdakı sözlərini xüsusilə qeyd etmək istədim: “Abayı idrak edən insan özünü dərk edir. İnsanın özünü bilməsi isə davamlı inkişaf və təhsillə birləşdikdə müdriklik bəxş edir. İntellektual milləti formalaşdıran da məhz həmin «resept»dir. Belə olan halda əminliklə deyə bilərik ki, Abayın kolamları bütün nəsillər üçün oriyentir olmalıdır.”

Əlinizdəki bu dəyərli kitab Türk dünyasının böyük şəxsiyyəti Abay Kunanbayevin bənzəri olmayan ədəbi irsini Azərbaycan oxucusuna tanımaq məqsədilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ədəbiyyat kafedrasının professoru, “Türk odası”nın və “Türk araşdırmaları” elmi-tədqiqat bölümünün müdiri və “TÜRKSOY kafedrası”nın müdiri müavini Elman Quliyev tərəfindən hazırlanmış və TÜRKSOY tərəfindən yayımlanmışdır.

Professor Elman Quliyev Türk xalqları ədəbiyyatının araşdırılması, öyrənilməsi və təbliği sahəsində silsilə kitab və çalışmalar müəllifi olaraq Türk dünyasında böyük hörmət və sevgi qazanmışdır. Bu çalışmalarına görə professor Elman Quliyevə təşəkkürümü bildirir, “Abay Kunanbayev” kitabının ədəbiyyat sevnələrinə başüstü kitabı olmasını arzu edirəm.

Ayrıca olaraq, “Abay Kunanbayev ili”ndə TÜRKSOY-a dəstəklərinə görə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinə və Qazaxıstan Respublikasının Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyinə dərin təşəkkür edir, böyük şair Abay Kunanbayevi hörmətlə və minnətdarlıqla yad edirəm.

Düsen Kaseinov

TÜRKSOY-un baş katibi

GİRİŞ

Türklərin çoxmillik ictimai-siyasi, elmi-mədəni, ədəbi-bədii və s. inkişaf tarixində hər bir türk tayfasının xidmətləri olmuşdur. Bu sırada qazaxların özünəməxsus yeri vardır. Qazaxlar qədim türk təfəkkürünü, xarakterini özlərində qoruyub saxlamaqla varislik ənənələrindən əhəmiyyətli dərəcədə bəhrələnmiş, ümumtürk estetik təfəkkürünün və mədəniyyətinin inkişafına layiqli töhfələr vermişlər. Bu səbəbdən ümumtürk ədəbiyyatının tərkibi olaraq qazax ədəbiyyatının digər türk xalqlarının ədəbiyyatları ilə müəyyən genetik-funksional əlaqəsi həmişə müşahidə olunmuş, XX əsrin 70 illik bölgəvizm ideyalarının sərt təsirində belə bu vəhdət özünü qoruyub saxlaya bilmişdir.

Qazax şifahi ədəbiyyatının ilk və aparıcı janrı nəğmələrdir. Nəğmələr forma və məzmununa görə müxtəlifdir. Qazax nəğmələri içərisində matəm və toy nəğmələri üstünlük təşkil edir. Onların yaranmasının konkret olaraq hansı tarixə aid olması dəqiq bilinməsə də, bu nəğmələrdə qazax milli ruhu və dəyərləri aydın duyulur. “Yar-yar”, “Qız tanıs”, “Bet açar” (“Niqab götürmə”), “Ayt gəlin”, “Könül aytu”, “Joktay”, “Koştasu” və s. toy və matəm nəğmələrində insanın şərafət və ləyaqəti, gəlinin həyəcanları, ailədə ağsaqqalın yeri, ər və arvad münasibətləri, ölən insanla vidalaşma və s. məsələlər əksini tapır.

Qazax folklorunda epik dastanların xüsusi yeri vardır. Qazax dastanları qəhrəmanlıq və əşiqanə əlaqla iki qrupa bölünür. “Qoblandı batır”, “Qənbər batır” dastanları qəhrəmanlıq dastanlarıdır. “Qoblandı batır” dastanında əsərin qəhrəmanı Qoblandı kalmık ordusuna qarşı mübarizə aparır. O, düşməni dəf edərək vətəni talançılardan xilas edir. Dastanın sonunda Qoblandıın qələbə döyüşü həm real, həm də fantastik boyalarla təsvir edilir. “Kozi, Korpeş və Bayan Sulu” və “Ayman Şolpan” isə məhəbbət dastanlarıdır. Hər iki dastanda sevgən gənclər sevgilərinə sədaqətli olduqları üçün məkrlı rəqiblərinə qalib gəlir, bir-birinə qovuşurlar. Qeyd edək ki, qırğız, tatar, özbək, qaraqalpaq türk-

lərində də bu dastanların dəyişik variantlarını görmək mümkündür.

XVIII əsrdən etibarən qazax ədəbiyyatında akın poeziyası yaranmağa başlamışdır. Qazaxıstanda “jırau” və “ölənçi” sözləri akın sözü ilə yanaşı işlənilmişdir. Çünki “jır” və “ölen” sözləri nəğmə və ya mahnı mənaları ifadə etdiyindən, onu söyləyən və yazan şəxslər müvafiq olaraq jırau və ölənçi adlanır. Bu mənada akınlar da şeir ifa edən, eyni zamanda şeir yazan yaradıcı sənətkarlar hesab edilir. Bukar Jırau Kalmakan oğlu XVIII əsr qazax akın poeziyasının ilk nümayəndəsidir. XIX əsrdə akın poeziyası Dövlət Babatay oğlu, Şortaybay Kanayoglu, Şal Kuleke oğlu, Məhəmbət Ötemiş oğlu, Süyünbay Aron oğlu və s. şairlər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. XIX əsrdə qazax cəmiyyətinin yeni mərhələyə qədəm qoyması akın poeziyasının mövzu dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Yeni mərhələdə XIX əsrin ictimai-siyasi hadisələri akın poeziyasının aparıcı mövzusuna çevrilmişdir. Bu səbəbdən hakim təbəqələrin nifrət hissi, onlara qarşı mübarizənin aparılması, kəndlilərin acınacaqlı vəziyyətinin təsviri və s. mövzular akın ədəbiyyatında önəmli yer tutmağa başlamışdır.

Qazax yazılı ədəbiyyatının yaranması XIX əsrin payına düşür. Qazax yazılı ədəbiyyatının yaranmasına akın poeziyası böyük təsir göstərmişdir. XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatının üç böyük nümayəndəsi olmuşdur: Çokan Vəlixanov (1835-1865), İbray Altınarın (1841-1889) və Abay Kunanbayev (1845-1904). Ç. Vəlixanov publisistik və etnoqrafik əsərlər, folklorla aid məqalələr, İ. Altınarın nəsihətamiz şeir və hekayələr, publisistik əsərlər və s. müəllifi kimi qazax yazılı ədəbiyyatının təşəkkül və inkişafında mühüm rol oynamışlardır. Ç. Vəlixanovun folklorşünas kimi qırğız dastanı “Manas”ı toplamaq və onunla bağlı ilk dəfə elmi fikir söyləmək baxımından xidmətləri böyükdür.

Abay Kunanbayev XIX əsr qazax realist ədəbiyyatının ən böyük şairidir. 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr əsərinin müəllifi olan A. Kunanbayev demokratik ideyalar qarçısı kimi xalqın istək və arzularını, çətinliklərini, mübarizə əzmini və s. halları realist tərzdə qələmə almışdır.

Ç. Vəlixanov, İ. Altınarın və A. Kunanbayev yaradıcılıqları XX əsrin əvvəlləri qazax ədəbiyyatı üçün böyük təməl rolunu oynamışdır. Onların yaratmış olduğu əənələr Akılba, Akan Səre Koramsa oğlu, Sultanmahmud Torayqırov, Sabit Dopentayev, İsfəndiyar Kobeyev, Səkan Seyfullin, İlyas Cansuqurov və başqaları tərəfindən davam etdirilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində qazax ədəbiyyatında roman janrının əsası qoyulmuşdur. İsfəndiyar Kobeyevin “Kalım” və Sultanmahmud Torayqırovun “Gözəl Qəmə” əsərləri qazax ədəbiyyatının ilk roman nümunələri hesab olunur. XX əsrin əvvəllərində “Aykap”, “Qazax” və digər dövrü mətbuat nümunələrində ictimai-siyasi problemlərlə, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. məsələlərlə bağlı yazıların dərc edilməsi qazax milli ruhunun və demokratik düşüncəsinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Yeni ruhlu milli-mənəvi düşüncə ideyaları qazax sovet ədəbiyyatında da müxtəlif formalarda təzahürünü tapmağa başlamışdır. Cəmbul Cabayev, Sabit Mukanov, Muxtar Auezov, Xəliljan Bekxojin və başqalarının yaradıcılıqlarında sovet ideoloji ölçülərinin yer alması ilə yanaşı, özünəməxsus milli-mənəvi dəyərlər də qorunub saxlanılmışdır.

Müasir qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan Muxtar Auezov, Xəliljan Bekxojin, Oljas Süleymenov və digər sənətkarların yaradıcılıqlarında milli dəyərlərin qorunub saxlanması geniş hal almışdır. M. Auezovun “Yenilik və kebek” əsəri müasir qazax ədəbiyyatında dram janrının ilk nümunəsi kimi yer alır. Onun “Abay” və “Abayın yolu” romanları qazax ədəbiyyatına tarixi mövzuda yazılmış möhtəşəm roman kimi daxil olmuşdur.

Çağdaş mərhələdə də hər bir milli türk ədəbiyyatı kimi, qazax ədəbiyyatı da müasir başəri və milli-estetik prinsiplər daxilində inkişaf edir, türk ədəbi-bədii epoxasına layiqli töhfələr verir.

ABAY KUNANBAYEVİN HƏYATI

XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatının banisi, realizm prinsipləri daxilində ədəbiyyatın yeni məzmun, yeni forma qazanmasında müstəsna xidmətləri ilə fərqlənən görkəmli şairi, o cümlədən nasir, tərcüməçi, rəssam və musiqiçi kimi tanınan Abay Kunanbayev 10 avqust 1845-ci ildə Şərqi Qazaxıstanın Şingistav əyalətinə daxil olan Kaskabulaqda (indiki Karavıl kəndi) dünyaya gəlmişdir. Onun əsl adı İbrahimbir. Atası Kunanbay qəbilə başçısı olmuşdur. Abay Kunanbayev məşhur bir nəslin nümayəndəsi hesab edilir. Abayın ulu babaları Aydos, İrqişay, babası Öskənbay və atası Kunanbay təxminən 150 ildən çox Şərqi Qazaxıstanın böyük qəbilələrindən birinə rəhbərlik etmiş, Sovet hakimiyyəti illərinə qədər bu nəslin qəbilə rəhbərliyi davam etmişdir. Atası Kunanbay (1804-1886) Tobıkdı qəbiləsinin başçısı olmuş, ədalətli və mərhəmətli olmaqla yanaşı, həm də sərt xarakterli insan kimi tanınmışdır. Bu sərtlik sonralar Abay Kunanbayevə münasibətdə də özünü göstərmişdir. Lakin Sovet dövründə Abay Kunanbayevə həsr edilmiş əksər tədqiqatlarda onun atası sovet ideoloji ölçüləri daxilində bir bəy olaraq qəddar, cahil, ədalətsiz insan kimi təqdim olunmuşdur. Halbuki, Kunanbay nə qədər sərt xarakterli olsa da, haqsızlığa qarşı barışmaz olmuş, mərhəmətli insan kimi məzlumların haqlarını müdafiə etmiş, onlara əl tutmuş və bir neçə dəfə Həcc ziyarətində olmuş imanlı müsəlman kimi tanınmışdır. Atasının bu cür keyfiyyətlərə malik olmasını Abay Kunanbayev 15 noyabr 1895-ci ildə vəfat etmiş oğlu Abdurrahmanın (Abdurrahman Daşkənddə ölmüş, cənəzası Ağmolaya gətirilərək dəfn edilmişdir) ölümü ilə bağlı yazdığı şeirində təsdiqləmiş, onun adil, mərhəmətli, imanlı, xeyirxah olduğunu xüsusi vurğulamış və "cənnət şərbəti" içməsi üçün dualar etmişdir. Abayın anası Ulcan xatun (1817-1887) zəngin bir ailənin qızı olmuşdur. Kunanbay ailəsinin ikinci xanımı olan Ulcan xatun yumşaq xarakterli və ağıllı bir qadın kimi qəbilədə böyük hörmət qazanmışdır. O, xalq yaradıcılığına böyük maraq göstərmişdir. Abayın ədəbiyyata maraq göstərməsində anası Ulcan xatunun və nənəsi Zəranin böyük rolu olmuşdur. Onlardan eşitdiyi şeir, nağıl, dastan, məsəl və s. folklor nümunələri, heç şübhəsiz, onun sənətə gəlişinə təsirsiz qalmamış, gələcəkdə şair, musiqiçi, rəssam və s. kimi formalaşmasında böyük rol oy-

namışdır. Anası Ulcan xatunun oğlu İbrahimi nəvəsi ilə Abay (mənası nəzakətli, mehriban deməkdir) deyər əzizlədiyinə görə qəbilədə hamı ona bu adla müraciət etmişdir. Sonralar o, bu adı özünə təxəllüs seçmişdir.

Abayın atası Şərqi feodal mühitində yaşasa da, bu mühitin mütləqəqi adamı kimi övladlarının təhsil almasına böyük maraq göstərmişdir. Bu səbəbdən ağılına və fərasətinə görə digər övladlarından fərqlənən 8 yaşlı Abayı oxumaq üçün Semipalatinskə gətirmişdir. 1853-1855-ci illərdə Abay ilk olaraq Molla Qab-dulcabbarın yanında dini təhsil almışdır. İki illik təhsilini başa vurduqdan sonra o, Əhməd Rzanın müəllim olduğu mədrəsədə təhsilini davam etdirmişdir. O, mədrəsədə dərslərə ciddi maraq göstərmiş, mədrəsə dərslərindən əlavə olaraq fərdi şəkildə ərəb, fars və çağatay dillərinin incəliklərini öyrənməyə başlamışdır.

"Abayın yolu" romanından illüstrasiya
Evgeni Sidorkin (1930-1982)

Abay Kunanbayev bu dilləri bildiyi üçün Firdovsinin, Nizaminin, Nəvainin və digər Şərq klassiklərinin yaradıcılıqları ilə birbaşa tanış olmuş, dini-elmi biliklərə yiyələnə bilmişdir. Gənc olmasına baxmayaraq, onda Şərq mədəniyyətilə yanaşı, Avropa mədəniyyətilə də tanış olmaq arzusu baş qaldırmışdı. Təbii ki, o, Avropa dillərini bilmədiyi üçün rus və Avropa mədəniyyətləri ilə tanışlığın yalnız rus dili vasitəsi ilə mümkün olduğunu dərk etmişdir. Bu məqsədlə gənc Abay Semipalatinskədə fəaliyyət göstərən "Prixdskaya şkola"ya ("Monastır məktəbi") gedir və üç ay ərzində rus dilini öyrənə bilir.

Abay Kunanbayev Semipalatinskədə yerləşən dövrün zəngin kitabxanasından istifadə edərək rus dili vasitəsi ilə rus klassiklərindən Tolstoyun, Puşkinin, Lermontovun, Şalxikov-Şedrinin, Nekrasovun, o cümlədən rus dilinə tərcümə olunmuş Darvin, Bayron, Spinoza, Höte və s. kimi Avropa şair və filosoflarının əsərlərini oxuya bilmişdir. O, rus dilini öyrəndikdən sonra yuxarıda adları sadalanan sənətkarların əsərlərini oxumaqla yanaşı,

Musiqi məclisində

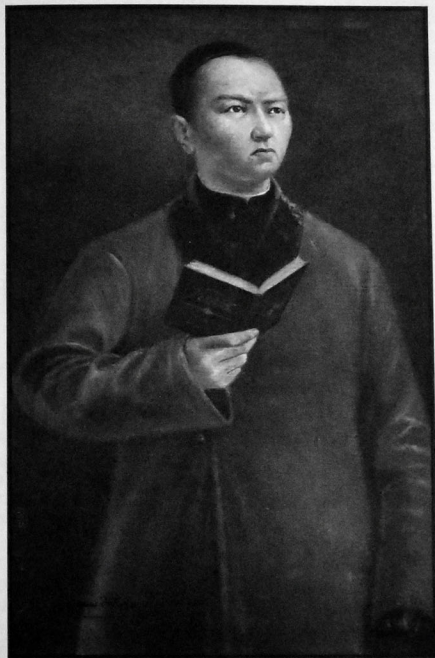
həm də onların əsərlərindən bəzi nümunələri qazax dilinə tərcümə etmişdir. Onun Krılov, Lermontov, Puşkin və s. kimi görkəmli rus ədiblərindən etdiyi tərcümələr rus dilindən qazax dilinə edilmiş ilk və mükəmməl tərcümələr hesab olunur. Abay Kunanbayev rus dili vasitəsilə Avropa ədəbiyyatı nümunələrini də qazax oxucularına çatdırı bilirdi. Məsələn, o, Avropanın görkəmli şairləri olan Bayron və Hötenin şeirlərini Lermontovun rus dilinə etdiyi tərcümələr əsasında qazax dilinə çevirmişdir. Heç şübhəsiz, rus təhsili almaq gənc Abayın rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanışlığına şərait yaratmış, onun dünyagörüşünə müəyyən təsir göstərmişdir. Abayın bir neçə dil bilməsi, bu dillərin vasitəsilə biliklərə yiyələnməsi onun yetkin bir gənc kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Gənc yaşlarından başlayaraq Abay şəxsi keyfiyyətlərinə görə yaşıdlarından və özündən böyüklərdən xeyli fərqlənirdi. Lakin Abayın atasının oğlunu oxutdurmaqda əsas məqsədi onun savadlı bir şəxs kimi gələcəkdə qəbiləyə rəhbərlik etmək marağından uzağa getmirdi. Ona görə də 14 yaşlı Abay Semipalatinskədə 5 il oxuduqdan sonra atasının təkidli təhsilini yarımcıq qoyub Tobikdiya qayıtmaq məcburiyyətində qalır. Atasının əsas məqsədi oğlunu qəbilə rəhbəri etmək olduğu üçün o, Abayın qəbilədə insanlarla təmasını gücləndirir. Atası Abaya idarəçiliyi öyrətmək məqsədi ilə onu müdrik insanlarla görüşdürür, tayfa münacişlərinin həllinə həsr edilmiş yığıncaqlara aparır. Təbii ki, bu cür görüş və tədbirlər gənc Abayın həyatı təcrübə qazanmasına böyük təsir göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Abay gənc olsa da, Tobikdi və ətraf qəbilələrin müdrik və ixtiyar insanları Abayın söhbətlərindən məmnun qalır, ondan çox şeylər əxz edirdilər. Bu insanlar onun gələcəkdə müdrik qəbilə başçısı olacağına inam bəsləyirdilər. Demək lazımdır ki, Abay Kunanbayev insanlara rəhbər olduğu zamanlarda həmişə xalqla birlikdə olmuş, onların etimadını qazana bilmişdir. Lakin Abay Kunanbayevi qəbilə başçısı olmaqdan çox elm, sənət, ədəbiyyat, məktəbdarlıq və s. maraqlandırır. Təbii olaraq bu maraq ata ilə oğul arasında bir sıra mübahisələrə gətirib çıxarırdı.

Ata ilə oğul arasında yaranmış mübahisələr nəticə etibarilə 1873-cü ildə Abay Kunanbayevin atasından ayrılıb müstəqil yaşamasına gətirib çıxarır. Bu mübahisələrin kökündə atasının fəodal dünyagörüşü, onun Abayın anasına olan ögey münasibəti,

bəzi məqamlarda qonşu qəbilələrə, o cümlədən Abayın özünə qarşı sərt rəftarı və s. dayanırdı.

Abay Kunanbayev çar məmurlarının, o cümlədən yerli bəy-
lərin xalqa etdiyi zülmə və haqsızlığa qarşı həmişə etiraz səsinə
ucaltmışdır. O, xalqa edilən zülmün kökündə məmur özbaşına-
lığının dayandığını bildiyi üçün çıxış yolunu bölgə və qəzalarda
hakim seçkiləri zamanı xalqa yaxın, ədalətli insanların hakim
seçilməsində görmüş, bu məqsədlə qəza seçkilərində həm iştirak
etmiş, həm də mütləqqi insanları seçkilərdə fəal olmağa çağır-
mışdır. Abay Kunanbayev 1876-cı ildə Kanırköksə qəzasında
hakim seçkilərinə qatılmış və xalqın etimadını qazanaraq həmin
qəzaya bolis (qəza rəhbəri) seçilmişdir. 1876-1878-ci illərdə bu
vəzifəni icra edərkən oğurluq, quldurluq və rüşvətxorluqla məş-
ğul olan insanlara qarşı amansız olmuş, bacardığı qədər onların
cəzadan yaxa qurtarmasına imkan verməmişdir. Abay Kunanba-
yev məmur özbaşınalığının qarşısını almaq üçün qanunlardakı
mövcud boşluqların olduğunu və cəza mexanizminin zəifliyini
nəzərə alıb, sərt qanunların tətbiqini zəruri hesab etmişdir.
O, 1885-ci ildə Semipalatinsk vilayətində yeni qanunlar hazırla-
yan komissiyaya rəhbər seçildikdən sonra cinayətkarlığa qarşı
sərt qanunların hazırlanmasına nail olmuşdur. Qeyd etməliyik
ki, bu qanunlar onun layihəsi əsasında hazırlanıb qəbul edilmiş-
dir. Bildiyimiz kimi, Qazaxıstan çar Rusiyası tərəfindən işğal
edildikdən sonra qazaxların bəzi sahələrdə Rusiya və Avropa ilə
integrasiyası yaranmağa başlamışdır. Abay Kunanbayev bunu
mütləqqi hal hesab etmiş, rus və Avropa mədəniyyətlərinin bö-
yük dəyərə malik olduğunu xüsusi vurğulamışdır. Lakin böyük
mədəniyyətlər qarşısında qazaxların öz milli adət-ənənələrindən
yavaş-yavaş uzaqlaşma meyllərini gördüyü üçün rəhbər olduğu
qanun komissiyasında milli adət-ənənələrin qorunmasına xid-
mət göstərən yeni qanunların yaranmasını təmin etmişdir.

*Gənc Abayın portreti
Abılxan Kəsteyev (1904-1973)*

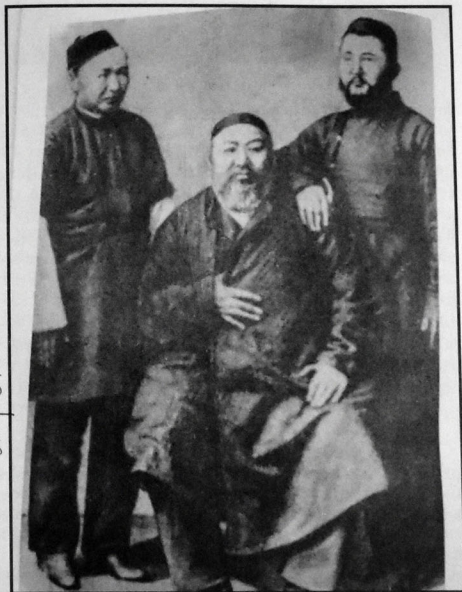
Abay Kunanbayev müasirləri olan Ç.Vəlixanov, İ.Altınsarı, Şal Kuleke oğlu, Məhəmbət Ötemis, Süyünbay Aran oğlu, C. Cabayev kimi şəxsiyyətlərlə həmsöhbət olmuş, qarşılıqlı təsir qazax ictimai-mədəni fikrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

O, həm Şərq, həm də Qərb ədəbi və fəlsəfi fikir tarixinin bir çox aparıcı simalarının yaradıcılığı ilə tanış olmuş, bunlardan bəzi nümunələri şifahi və yazılı formada insanlar arasında yaymağa başlamışdır. Abay Kunanbayevin gördüyü bu cür işlər yaşadığı qəbilə həyatının mədəni yüksəlişinə böyük təsir göstərmişdir.

Abay Kunanbayev Şərqi mütəfəkkir sənətkarları olan Firdovsi, Sədi, Nizami, Nəvayi, Füzuli və s. şairlərin yaradıcılıqları ilə orijinaldan tanış olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən "Leyli və Məcnun" və "Koroğlu" əsərlərini qazaxlar şifahi şəkildə onun sayəsində mənimsəyə bilmişlər. O cümlədən, A.Dümanın, Puşkinin, Krilovun, Saltıkov-Şedrinin, L.Tolstoyun və başqalarının əsərlərinin məzmunu haqqında həmvətəndaşlarına şifahi məlumat Abay Kunanbayev tərəfindən çatdırılmış və bu yolla XIX əsrin II yarısında qazaxların Şərq və Qərb mədəniyyəti ilə tanışlığının əsası qoyulmuşdur.

Ancaq onun dünyagörüşü ilə cəmiyyətin idarəçilik qanunları arasında olan ziddiyyət Abaya qarşı kəskin ittihamların və hücumların başlamasına səbəb olmuşdur. Lakin bunlar onu qorxutmamış, öz demokratik, humanist fikirlərini deməkdən çəkinməyən Abay Kunanbayev cəmiyyət eyiblərini qamçılayan, bəy və bolşaların harınlığını, xalqı talayan siyasətini ifşa etmiş, əsl həqiqətləri xalqa çatdırmışdır.

Abay Kunanbayev nümunəvi ailə başçısı kimi tanınmış, övladlarının təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuş, onların təhsil almasına böyük maraq göstərmişdir. Şairin ilk övladı olan Akılbay Abay (1861-1904) mədrəsə təhsili aldıqdan sonra bədii yaradıcılıq və musiqi sənəti ilə məşğul olmuşdur. Xalq yaradıcılığı üslubunda şeirlər yazmış və musiqilər bəstələmişdir. Akılbay 1895-ci ildə dünyasını dəyişən üçüncü qardaşı Abdurrahmanın və 1904-cü ildə vəfat etmiş kiçik qardaşı Mağavıyanın ölümü ilə bağlı şeirlər yazmışdır. "Dağıstan", "Zulus" və "Cabbar Batır" adlı üç əsərinə görə daha çox tanınmışdır.

Abay Kunanbayev oğlanları ilə

Şairin üçüncü oğlu Abdurrahman (Əbiş) (1869-1895) Tüməndə Aleksandrov litseyini bitirdikdən sonra, 1889-1892-ci illərdə Peterburqda Mixaylov litseyində təhsil almışdır. Abdurrahman savad və dünyagörüşünə görə qardaşlarından müəyyən qədər fərqlənmişdir. Abay Kunanbayev onun ölümünə həsr etdiyi "Abdurrahmanın ölümünə" adlı şeirinin ilk mısralarında oğlu Abdurrahmanı bu cür mədh edir:

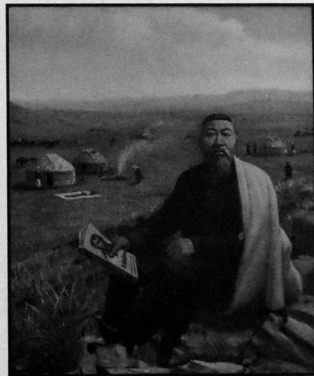
*Sürətli ata minməkdə istəyin,
Daşa, qayaya yüksəldin.
Bilim idi əməlin,
Hər çatına sənə gərdin.
Gözünü dikdin uzağa,
Zorluğu zorluq görmədin.
Məktəbdə yoldaşlarına
Birinciliyi vermədin.
Uşaq oldun, gənc oldun,
Yalançılıq bilmədin.
Rəhbər oldun, baş oldun,
Sənəni heç görmədin.*

Abay Kunanbayevin kiçik oğlu Mağaviya (1870-1904) və qızı Gülübadam (1862-1932) Semipalatinskdə rus məktəblərini bitirmişdir. Göründüyü kimi, o, övladlarının savad alması üçün heç nəyi əsirgəməmiş, o dövrdə qızların rus məktəbində oxutdurulması çətinliklərinə baxmayaraq, qız övladının rus məktəbində təhsil almasına xüsusi maraq göstərmişdir.

Abay Kunanbayevin ailəsində baş verən faciələr – övladlarının ölümü onun ruhunda və səhhətində özünün təbirincə desək “sağalmaz yaraya” çevrilmişdir. Belə ki, 1895-ci ildə üçüncü oğlu Abdurrahmanı, 1904-cü ildə isə uzun müddət xəstəlikdən əziyyət çəkən 34 yaşlı kiçik oğlu Mağaviyanı vaxtsız itirməsi Abay Kunanbayevin mənəvi sarsıntılarına səbəb olmuş, böyük sənətkar 1904-cü ildə kiçik oğlunun ölümündən 40 gün sonra 59 yaşında vəfat etmişdir.

ABAY KUNANBAYEVİN LİRİKASI

Abay Kunanbayev XIX əsr qazax modern ədəbiyyatının qurucusu və ilk realist şairidir. O, XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatında şeirə mövzu, forma, dil, üslub, vəzn yenilikləri gətirmiş qüdrətli söz ustasıdır. Xalq şeiri ənənələrinə bağlılığı, realist təsvir üsullarının zənginliyi, maarifçilik ideyalarının və milliliyin təbliği, ictimai bərabərsizliklərə, sosial eybəcərliklərə, savadsızlığa, cəhalətə, xurafata və s. tənqidi münasibəti baxımından Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simaları olan Molla Pənah Vəqif, Qasım bəy Zakir, Seyid Əzim Şirvani yaradıcıqlarına bənzəyən Abay Kunanbayevin sənəti müasir qazax ədəbiyyatının mənbəyi rolunda çıxış edir. Qazax mədəniyyətini rus və Avropa mədəniyyətlərinə yaxınlaşdıran Abay Kunanbayev yaradıcılığı öz mənbəyini isə türk, şərq, rus, və Avropa ədəbiyyatlarından, o cümlədən, qazax folklorundan götürmüşdür.

Abay yaylada
Abılxan Kasteyev (1904-1973)

Abayın portreti
Tokkoja Kojagulov (1962-)

XIX əsr qazax ictimai-siyasi proseslərini, o cümlədən, qazax xalqının bilavasitə həyatı ilə bağlı olan təhsil, sosial ədalətsizlik, ictimai bərabərsizlik, əxlaq, din, bilik, bacarıq, dostluq və s. məsələləri əks etdirən Abay Kunanbayev yaradıcılığı mənsub olduğu xalqın milli bədii sərvətidir. Onun bədii yaradıcılığı 200-ə yaxın şeir, 3 poema və 45 nəsr nümunəsindən ibarətdir. Göründüyü kimi, bu nümunələr içərisində şeirlər çoxluq təşkil edir.

Abay Kunanbayev "Dəvə qovan" adlı ilk şeirini 1855-ci ildə 10 yaşında olarkən yazmışdır. Bu şeirin yazılma tarixi onun Semipalatinskdə Əhməd Rza mədrəsəsinə getməzdən iki il öncəyə təsadüf edir. Bu ilk növbədə Abay Kunanbayevin uşaq yaşlarından şeirə, sənətə marağının göstəricisidir. Abay Kunanbayev 14 yaşından sonra ərəb, fars və türk klassik şairlərinin yaradıcılığını böyük həvəslə oxumuş və onlardan təsirlənərək həcvlər yazmağa başlamışdır. O, 1864-cü ildə 19 yaşında olarkən "Əlifba" şeirini yazmışdır. Abay Kunanbayev 40 yaşına qədər bədii yaradıcılıqla məhsuldar şəkildə məşğul ola bilməmişdir. Hətta tədqiqatçılar 1870-1876-cı illərdə onun heç bir şeir yazmadığı qənaətinədəirlər. Lakin XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq o, böyük həvəslə şeir yazmağa başlamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Abay Kunanbayevin şeir yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü 1886-1895-ci illəri əhatə edir. Belə ki, Abay Kunanbayevin bütün yaradıcılığı boyu yazmış olduğu 200-ə yaxın şeirinin 150-dən çoxu bu illərin payına düşür. O, 1886-cı ilə qədər şeirlərini öz imzası ilə yazmamışdır. Çünki yaşadığı dövrdə şairliklə məşğul olmaq yuxarı təbəqəyə mənsub insanların şərəfinə hörmətsizlik hesab olunurdu. Bu vaxta qədər isə onun əsərləri ya şifahi, ya da başqaları tərəfindən üzü köçürülərək (imzasız və ya başqa imza ilə) yayılmış, pərəkəndəlik səbəbindən itmək təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Ona görə də Abay Kunanbayev 1886-cı ildən başlayaraq bu vaxta qədər yazmış olduğu əsərlərinin toplanılmasını qərara almış və bu iş ilə şəxsən özü məşğul olmuşdur. Bu işdə ona oğlanları-Akılbay və Mağaviya, eyni zamanda savadlı həmkəndliləri kömək etmişlər. Ehtimal ki, əsərlərini toplamağa qərar verdiyi 1896-cı ilə qədər Abay Kunanbayevin bir neçə əsəri itib-batmış, günümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

Şairin 1887-ci ildə yazdığı “Şeir sözlər cahanı, şeir bir xəzinədir” adlı şeiri onun yaradıcılıq məramını, özünün şəxsi karakter keyfiyyətlərini və həyata baxışlarını əks etdirmək baxımından önəmlidir:

*...Mən şairəm, başımda mal-qara dərdi yoxdur,
Mənim yolum başqadır, onların yolu başqa,
Odur ki, hər bir sözüm ürəklərinə oxdur.
...Mən həqiqət carçısı, ədalət aşiqiyəm,
Bağışlayın, yazımda sərtlik olursa az-maz...*

Abay Kunanbayev ilk növbədə şeirə yaradıcı, həm də məsuliyyətli yanaşmışdır. O, şeiri saflıq anlamında Quran ayələrinə bənzədir, şeiri qiymətli xəzinə hesab edir. Onu atalar sözlünə, hikmət çalənginə, qızıla bərabər tutur və s. Abay Kunanbayev şeirdə tərifi yox, həqiqət görmək istəyir. O, şeirdə hər zaman həqiqətin, ədalətin, vicdanın səsinə eşitmək istəyir. Ona görə də öz şeirlərində “yalanın və söylənən sözün olmadığından” qürur duyur. Şeirə bu cür məsuliyyətli yanaşması səbəbindən haqlı olaraq, 1885-ci ildə yazdığı bir şeirində “düz sözü və uzaq gören gözü ilə qazaxlar arasında birinci adam olmasından” fəxr edir.

“Abayın yolu” romanından illüstrasiya
Evgeni Sidorkin (1930-1982)

"Abayın yolu" romanından illüstrasiya
Evgeni Sidorkin (1930-1982)

Abay Kunanbayev poeziyasının rəngarəng mövzu dairəsi vardır. Hər şeydən əvvəl bu sənət öz ictimai səciyyəsi ilə seçilsə də, lirik duyğuların ifadəsi poeziya keyfiyyəti kimi onun yaradıcılığında diqqətdən kənarda dayanmır. Şairin ictimai-siyasi səciyyəli, məhəbbət tərənnümlü, təbiət təsvirli, tərcümeyi-hal xarakterli və digər mövzulara həsr edilmiş şeirləri cəmiyyətdə mövcud olan, onu narahat edən, eyni zamanda insanların marağına səbəb olan məsələlərə münasibət baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Abay Kunanbayevin yaradıcılıq ideyalarının mərkəzində maarifçi realist düşüncələri yer alır. Abay Kunanbayev bir şair, vətəndaş, ictimai xadim və məmur olaraq ilk növbədə xalqını sevmiş, onun taleyi ilə daim marqlanmışdır. O, xalqını inkişaf etmiş millətlər sırasında görmək istəmiş, qazaxların həmin xalqlardan geri qalmasının səbəbləri onu həm düşündürmüş, həm də narahat etmişdir:

Mənim nadanlığıma səbəb kimdir, deyin kim?

Oxusaydım, qəmlərə tutulmazdı ürəyim.

Abay Kunanbayev təhsilin insan həyatında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirirdi. Şair Avropa xalqlarının, o cümlədən rusların tərəqqisinin səbəblərini onların elmə və təhsilə olan maraqları ilə əlaqələndirirdi. O, cahillik girdabında əziyyət çəkən qazaxların tərəqqi etməsi yollarında heç nəyin elm və təhsil qədər əhəmiyyətli olacağını təsəvvür edə bilmirdi.

Abay Kunanbayev elmi, savadı xoşbəxtlik simvolu hesab edir. "Elmi olan kəsləri xoşbəxt gördüm həyatda", – deyir. O, yaradıcılığında məqsədli olaraq savadla ağıl vəhdətini biliyin zirvə məqamı kimi dəyərləndirir:

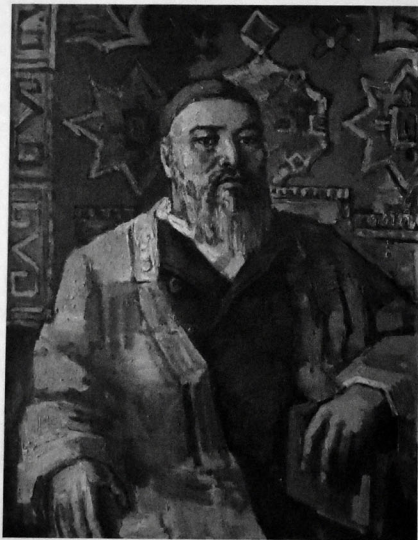
Qiyətsizdir, ey oğlan,

Savadla ağıl, inan.

Onların dərinliyi

Anasıdır biliyin.

Şair üzünü xalqa tutaraq bilik əldə etmək üçün onları oxumağa, müdriklər arxasınca getməyə, ağsaqqal sözlərini dinləməyə səsləyir:

Abayın portreti
Salihitdin Aitbayev (1938-1994)

*Ağılsıza vida et,
Müdriklər dahnca get.
Ağsaqqal, bəy buyuran,
Sözləri dinləyib qan.*

Abay Kunanbayevin əxlaqi-didaktik şeirlərində təhsil, elm və tərbiyə məsələləri ilə yanaşı, mənəvi normalar daxilində "adam olmağın" şərtləri və mənəvi-əxlaqi meyarları müəyyənləşdirilir. Məsələn, müəllif aşağıdakı şeirdə insanlara zərər və fayda verəcək amillərin - yalanın, riyakarlığın, tüfeyliliyin, lovğalığın, təkabbürlüyün, ağılın, zəhmətin, səmimiiliyin, təvazökarlığın, yaxşılığın mahiyyətini Şərq əxlaqi-didaktik baxışları daxilində "düşmən" və "dost" adları altında ümumiləşdirərək insanların nəyi seçib, nədən imtina edəcəklərinə aydınlıq gətirir:

*Adam olmaq istəsən,
Beş şeyi ayaqla keç.
Bəşinisə ara, seç.
Yalan, riyə, işsizlik,
Lovğalıq və acı dil-
Beş düşməndir sənə bil.
Ağıl, zəhmət, xoş qılıq,
Təvazö və yaxşılıq-
Beş yaxın dostdur sənə.*

Şeirdə "adam olmağın" "zəruri elementləri" sırasında təhsil, savad və elmdən bəhs açılmasa da, Abay Kunanbayev ideali olaraq istər-istəməz bunların təsəvvürdə canlanması təbiidir. Çünki Abay Kunanbayevin yaradıcılığına hopmuş ideyalarla istinadən deyə bilərik ki, savadı, təhsili, elmi olmayanlar "adam olmaq" üçün "beş şeyi nə arayıb seçə, nə də ayaqlayıb keçə" bilər.

Bütün bunlar onu göstərir ki, bir realist-maarifçi olaraq o, cəmiyyətin inkişafını, onun nicatını maariflənmədə görmüş, bu səbəbdən yaşadığı feodal-patriarxal mühitində, nadanlıq və cəhəlin hökm sürdüyü cəmiyyətdə problemin həllində maarifçilik ideyalarının təbliğini vacib saymışdır. Demokratik ideyalar qarçısı olan Abay Kunanbayev bütün hallarda təhsili yeganə çarə kimi görmüş və ona böyük önəm vermişdir:

*Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olacaqlar bəxtiyar.
Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.*

Abay Kunanbayev əsərlərində xalqına məsləhətlər, öyüd-nəsihətlər verərək onları yaxşı işlər görməyə çağırırdı. 1886-cı ildə qələmə aldığı "Öyrənməmiş dənışmə" adlı şeirində o, insanları elm oxumağa, müdriklərdən nümunə götürməyə, zəhmətə qatlaşmağa, təvazökar olmağa səsləyir, haqq yolunun qapısını onlara nişan verir:

*Aylar, illərlə oxu,
Alim olarsan bir vaxt,
Bəd işlərdən kənar dur,
Axırı əngəl olur.
və yaxud,
Nadan qəlbi daş olar
Mənasız söz boş olar,
Çalış, oxu və öyrən,
Öyrənib, öyrət də sən.
Biliklə yaşar insan,
Biliklə axar zaman*

*Bilikdir qəlbə çıraq
Tələbəsiz müəllim
Sonsuz bir duldur ancaq...*

Lakin XIX əsr qazax cəmiyyətində olan nadan kütlə cəbhəsi Abay Kunanbayevi nəinki başa düşməmiş, hətta ona qarşı düşmən mövqedə dayanmaqdan, onu narahat etməkdən, belə çəkinməmişdir.

*Məni başa düşən yox, çox da ki, hey yazıram,
Nə çarə bu dünyadan köçməyə də hazıram - ,*

deyən şairin xalq sevgisi, ona xidmət amalının böyüklüyü o qədər güclüdür ki, bu yolda ölümdən də qorxmadığının şahidi olur. Bu sevginin nəticəsidir ki, Abay Kunanbayev özünü xalqına tutub ona müraciətlər etmiş, ictimai-siyasi problemlərini, sosial məhrumiyyətlərini əks etdirmiş, "məzlum, zavallı qazaxının" həqiqət harayını dilə gətirməkdən çəkinməmişdir:

*Ey mənim qazaxlarım, məzlum, zavallı xalqım
...Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən,
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən...
Həkim ola bilmirsən nə üçün öz malına
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı...*

Tənqidi-realist nümunə olaraq şeirdə həqiqət axtarışı, onu tapmaq istəyi və s. düşüncələr XIX əsr qazax feodal mühitinin reallıqları səviyyəsində özünə yer ala bilməmişdir. Şair şeirlərində xalqı bu kökə salan insanları "tör-töküntü" hesab edərək, bu halın səbəbini aydınlaşdırmağa çalışır, ictimai-siyasi vəziyyəti real tarixi şəraitə uyğun əks etdirir:

*Lovğa, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.*

Abay Kunanbayev yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqda onun varlığı qədər sevdiyi millətinin zülm, əziyyət içində, böhtanlar, qarayaxmalar, tayfa davaları, ailə ziddiyyətləri və s. şəraitdə yaşadığını aydın görmək mümkündür. O, millətinin bu vəziyyətdə yaşamasının bir səbəbini çar məmurlarının özbaşınalığında gördüdsə, digər səbəbini xalqının nadan və cahilliyində gördüdü. Şair rüşvətxorluqdan, zülm və işgəncələrdən, tayfa münaqişələrindən əziyyət çəkən insanların halına yanmaqla yanaşı, rüşvət alan, özbaşınalıq edən, xalqı miskin vəziyyətə salan məmurları kəskin şəkildə tənqid etməkdən çəkinmir:

*Məhkəmədə udur ancaq,
Baylar ilə yaxın olan.
Rüşvət verən, rüşvət alan,
Syezd açır yenə məmur.
Volostnoy da fürsət tapıb,
Xalqı soyur.
Bu bir yığın vəzifələr,
Xalqa daim zülm eləyər.*

Abay Kunanbayev rüşvətxor çar məmurlarının, yerli feodal-ların, o cümlədən nadan, cahıl varlıların xalqın taleyi ilə oynama-sından sıxılır və narahatlığını belə ifadə edir:

*Qeyrətli az, nadan çoxdur,
Bir dost kimi, oğul kimi,
Xalq dərdinə qalan yoxdur.*

Abay Kunanbayev lovğalıq, təkəbbürlük səbəbindən tayfa

davaları aparan qazaxların birliyinin pozulmasından, təsərrüfat-larının dağılmasından narahatlıq ifadə edir. O, bir şair, mütərəqqi və vətənpərvər insan kimi xalqının düşdüyü vəziyyətin ağırlığını dərk edir, bir sıra şeirlərində çıxış yolu axtarsa da bu yolu tapa bilmədiyi üçün təəssüf hissləri keçirir:

*Düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər,
Bir halda ki, bu sayaq biganəsən iqbala.
Heç nəyin üstə birdən qohumlar gəlir sözə,
Başlarından ağılı yaradan yaman alıb.
Birlik, namusla qeyrət görünməyir heç gözə,
Çöllərdə ilxılar da günü-gündən azalıb.*

Lakin yuxarıdakı parçada xalqa ünvanlanan “düzəlməyinə yoxdur ümidim zərrə qədər” misrası ilə,

*Sən bu çirkabı hərgah yumasan bil ki, bir gün,
Ömrün məhv olacaqdır çılğın fırtınalarda.
Düşəcəksən nəzərdən yaman alçalacaqsan,
Daim qorxu çəkəcək, nigaran qalacaqsan –*

misralarında ifadə olunan mənalara arasındakı nisbi parodok-sallığı Abay Kunanbayev dünyagörüşünün ziddiyyəti kimi qəbul etmək o qədər də məntiqi deyil. Çünki Abay Kunanbayev xalqı daha ciddi şəkildə düşündürmək, qəflət yuxusundan oyatmaq, onlara düşdüyü vəziyyətin ağırlığını anlatmaq, daha doğrusu, xalqı bir növ qorxutmaq üçün bir çox hallarda real vəziyyətin ağırlığını və çıxış yolunun qeyri-mümkünlüyünü bilərəkdən şi-rirdi. Qeyd etməliyə ki, şair sevdiyi millətinin “düzəlməyinə ümidlərini itirəydi” digər şeirlərində və ümumiyyətlə, yaradı-cılıq irsində millətinin, xoşbəxt gələcəyinə inam nümayiş etdir-məzdi.

Tənqidi realist ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi Abay Kunanbayev şeirlərində azğın, tamahkar çar məmurları və yerli bəylərin obrazını yaradarkən onların xarakterinin gizlin və aşkar cəhətlərini – hiylə, məkr, azğınlıq, rüşvətxorluq, xalqa ögey münasibət və s. açmağa təşəbbüs göstərir. “Mal-qaranı qoruyub fırağan gün sürür bay”, “Dövlətinin bir dərdi var...”, “Xoş söz eşitmədim mən”, “Axırı volostnoy seçildim” və s. şeirlərində bu cəhətlərin poetik ifadəsi diqqəti cəlb edir:

*Dövlətinin bir dərdi var o da mal-qara,
Var yığmaqçın aldadır o yaxını, yadı
Öz nəfsinin qara qulu olan bu adam
Kasıbları süfrəsinə yaxın qoymadı.*

və ya

*Xoş söz eşitmədim mən
Nə bolısdan, nə bəydən
Heç harda ömrüm boyu.
Hara baxırsan onlar.
Bu azğınlar, harınlar
Xalqı talayıb, soyur.*

Şair 1890-cı ildə yazmış olduğu “Xoş söz eşitmədim mən...” şeirində məmurların rıyakar, zülmkar, rüşvətxor və s. obrazını yaratmış, xalqın rahatlıq əldə etməsinə və cəmiyyətdə mövqə qazanmasına heç bir ümid yeri saxlamadıqlarına görə onları kəskin tənqid etmişdir. Qeyd edək ki, bir demokratik məfkurəli insan kimi Abay Kunanbayev inqilabçı düşüncədən çox, islahatçı düşüncəyə sahib olmuşdur. Şair istər ictimai fəaliyyətində, istərsə də bədii yaradıcılığında ədalətli seçkilərin keçirilməsini, eyni zamanda xalqın özünüidarə sisteminin tətbiqini faydalı hesab etmiş və bunların əhəmiyyətinə xüsusi dəyər vermişdir. Lakin bu sahədə məmur özbaşınalığını və saxtakarlığını gördükdə onlara olan etiraz və nifrətini gizlədə bilməmişdir:

*Nə açıq əli vardı,
Hədiyyə paylayardı.
Seçki ərafəsində
İndi bax, qürrələni
Elə bil göydən enib
Allahlıq var səsinə
Yazıq kasıb, ay kasıb,
Seçkilərə bax hələ
Uyezdlərə çıx hələ
Nahaq hər yeri basıb.*

Abay Kunanbayev klassik poeziya və xalq şeiri ənənələrindən bəhrələnərək onlara yaradıcı yanaşmış və gözəl poetik nümunələr ərsəyə gətirmişdir:

*Gözlərimin gilası,
Ruhun odu, naləsi
Qəlbimdə dərd azalmaz
Yaramın yox çarəsi.*

Qeyd etmək lazımdır ki, xalq yaradıcılığı ənənələri Abay Kunanbayev yaradıcılığına milli təfəkkür hadisəsi və faktı kimi daxil olmuşdur. O, folklardan əhəmiyyətli dərəcədə bəhrələnmiş və “ənənəvi şeirin çərçivəsini genişləndirməklə” (Muxtar Auevov) sənətində onu məzmun, ifadə, ahəng və üslub komponentlərinə çevirə bilmişdir. Lakin Abay Kunanbayevin şeirlərində xalq yaradıcılığı ənənələrinin janr, forma baxımından təsiri mövzuya nisbətən daha çoxdur:

*Gülü, zarafat,
Bu deyil həyat.
At deyil ömür.
Qayğısız və şən
Keçən ömürdən
Heç nə görünmür.
Ömür küləkmiş,
Nəyə gərəkmiş,
Niyə gərəkmiş.*

Abay Kunanbayevin xalq şeiri ənənələrindən bəhrələnməklə şeirə dil, üslub, mövzu baxımından gətirdiyi yeniliklər qazax ədəbiyyatında yeni şeir ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Onun 5, 6, 7, 8 hecalı və ya qarışıq hecalı şeirləri bir tərəfdən ənənəyə bağlılıq, digər tərəfdən şeirdə yeni texnologiyaların tətbiqi baxımından diqqəti cəlb edir. Abay Kunanbayev ənənədən bəhrələnərək müvafiq heca sistemlərinə uyğun yazdığı şeirlərində ilk növbədə dil sadəliyini təmin edə bilir:

*Omuzunda incə saç,
Hörüklər qulac-qulac.
Ləzzət alsaq olmazmı
Göz yumulu, könül ac.
və ya:
Biri nəsihət verər,
Biri qulluq göstərər.
Qarnı acın biri də
Yuxuda cənnət görər.*

Abay Kunanbayevin lirikası, əsasən, dördlük bənd sistemində uyğun yazılmışdır. Bu sistem ənənəvi olaraq qazax şeirində həmişə üstünlük təşkil etmişdir. Abay Kunanbayev qazax ədəbiyyatında şeirlərini ilk dəfə altılıq və səkkizlik bənd sistemində yazmaqla, şeirin yeni bənd modelini yaratmış oldu. O, bu cür şeirləri ilə şeirin yeni formasını yaratmaqla yanaşı, onun epik ifadə imkanlarını da genişləndirə bildi:

*Bir vaxt məğrur bir insandım,
Kədərimi tamam dandım.
İndi saysız ağrı keçir ürəyimdən
İndi artıq məşəqqətim
Gah yanmaq olmuş adətim.
Gah buzlara düşmüş kimi donuram mən.
və ya:
Ürək vurur əzabla,
Yaşayır ızdırabla.
Lakin öz əzabını aləmdən gizli saxlar.
Dərdim böyükdür, qazax,
Qəlbim oda yanaraq,
Ağır qismətim üçün dayanmadan hey ağlar.
Qayğısız bir həyatın olmasa da qüssəsi
Qaranlıqdan işığa çıxartmayıb heç kəsi.*

Abay Kunanbayev yüksək lirik duyğuya və incə zövqə malik bir şair kimi məhəbbət mövzulu şeirlərində eşq fəlsəfəsinə özünəməxsus yanaşma nümayiş etdirmişdir. Abay Kunanbayevdə eşq özünün klassik "çəki" və "dəyər"indən təcrid edilmir, əksinə yeni baxış və ifadələrdə ilkin dəyərini qoruyub saxlaya bilir. Bu mənada eşq dərdinin çarəsizliyindən giley edən şair əsl Füzuli "dərdinin" böyüklüyünü sanki bir daha dilə gətirir, onun

mənasını bilməyin yollarını açıqlayır və eşqi belə xarakterizə edir:

Eşqin dili sözsüz olur

Dil söz tutur ki, söz deyər?

Eşq baxışla axıdlır

Bir ürəkdən, bir ürəyə.

və ya:

Eşqin mənasını dadmasanız siz,

Onun mənasını bilərmisiniz?

Abay Kunanbayevin məhəbbət mövzulu şeirlərində “bu dərd” aşiqi sevgilisinə qovuşmaq üçün dəryaları coşduran, dünyanı məhvərindən qoparan təsirli vüsəl harayına çevrilir:

Sənsiz məni bu yurd sıxır,

Gözüm hər gün yola baxır.

Şahin olub uçacağam,

Tapacağam səni axır.

və ya:

Salam sənə, qaşı yayım,

Bu dünyada yoxdur tayın.

Gözlərimi yaş tutubdur,

Razı olma, mən ağlayım.

Sən hamıdan göyçəyimsən

Yer üzünə bəzəyimsən

Təkcə sənsən məhəbbətim

Əzəl arzum, diləyimsən.

Abay Kunanbayev klassik ədəbiyyatda məhəbbət ənənəsinə uyğun olaraq eşqi insan həyatı üçün vacib sayır. “Pərvanə və şam” müqayisəsində eşqin “kədər, həsrət, nisgil və qəmini” qəlbinin atəşində yandırır. Onun məhəbbət düşüncəsi böyük Füzulinin “Aşiq oldur kim qılır canın fəda cananına” fəlsəfəsindən “güc alır”:

Könlümü dindirir yenə məhəbbət,

Eşqsiz yaşamaq nə çətin olur! –

Nələr bəxş eləmir sənə məhəbbət,

Onun acısı da şərbətin olur.

Kədər də, həsrət də, nisgil də, qəm də,

Qəlbin atəşində qovrulub, yanır.

Ömür-gün yolunda dara düşəndə

Məhəbbət ömrünə arxa dayanır.

Abay Kunanbayevin 1890-cı ildə yazdığı “Bir daha sevinməz, gülməz bu ürək” şeirində sadiq və mübariz bir aşiq obrazı ilə rastlaşırıq. Məşuqun onun sevgisinə dönük çıxmasına baxmayaraq, şair şeirdə bizi eşqinə sadiq aşiqin uzun-uzadı giley və etirazları ilə üz-üzə saxlamır, əksinə sevgilisini dünyalar qədər sevmən, sevgisi uğrunda canını fəda etməyə hazır olan bir aşiq ilə qarşılaşdırır:

Mən səni sevirəm bu dünyada tək,

Səninə sayı yox aşıqlərinin.

O dönük çıxsə da sadiqəm yenə,

Dözürəm yarımın hər şıltağına

Bir gün qəh-qəh çəkib gülsə də mənə,

Deyirəm: Odlu qəlb susub göz buna.

Abay Kunanbayev lirikasında gözəllərin tərifiyə həsr olunmuş şeirlər say baxımından çox deyildir. Şair bu tipli şeirlərində zəhəri gözəllik amillərinə xüsusi önəm vermiş, gözəlin portret cizgilərini sadə və təbii boyalarla təsvir etmişdir:

*Kürəyinə tökülüb hörüklər qatar-qatar,
Yelləndikcə, hamıya əl edər sanki onlar.
Papağının altından baxır ilahi gözlər,
Belə bir gözəlliyi dünyada görünmi var?*

Göründüyü kimi, Abay Kunanbayev gözəlin mənəvi-əxlaqi cəhətlərindən çox, zəhəri gözəllik tərəflərinə üstünlük vermiş, onu füsunkar və ecazkar formada təqdim etməyi bacarmışdır. Şair şeirdə öz gözəlini heç bir bəzək-düzək vurmadan, boyasız, ideal və real ölçülər daxilində təqdim edir. Abay Kunanbayevin bu yanaşması klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairi Molla Pənah Vəqifin "Pəri" və klassik türkmən realist şeirinin banisi Məxtumqulu Fəraqinin "Xəbərsiz" şeirlərindəki gözəlin (həm də gözəlliyin) təqdim və tərənnüm ölçüləri ilə üst-üstə düşür:

*Boyun sürəhidir, bədənin bəllur,
Gərdənin çəkilmis minadan, Pəri!
Sən ha bir sonasan, cüdə düşübsən,
Bir bölük yaşılbəş sonadan, Pəri!*

*Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ əllərin əlvən hənadan, Pəri!
(M.P.Vaqif)*

və yaxud:

*Sən dünyanın əşrafı, bu can səndən xəbərsiz,
Sən cahana gəlibsən, cahən səndən xəbərsiz.*

*İstər səni dənizlər, sahillər səni gözlər,
Sən ümməndə damlasan, ümmən səndən xəbərsiz.*

*Asıman təməndədir, təmin də asımanda,
Bunlar bəlkə güməndir, güman səndən xəbərsiz.*

*Məxtumqulu, gör indi aşınalar neyləyir,
Sən canandan xəbərdar, canan səndən xəbərsiz.
(Məxtumqulu)*

Abay Kunanbayev gözəli adi səviyyədə təqdim etmir, onu gözəlliyin ən yüksək zirvəsinə qaldırır. Ona görə də Abay Kunanbayevin gözəli dünyanın əşrafı kimi hamının diqqətini cəlb edə bilər. Şair öz qəhrəmanının gözəlliyin fəvqində saxladığı üçün onu yüksək tərzdə tərənnüm etməyi bacarıb və bundan zövq alır:

*Bir cüt qara gözlərin bir cüt ulduza bənzər,
Qəlbləri təlatümə salaraq nur səpələr.*

*Bu nə səs! Nə təbəssüm. Bu necə zərif bədən!
Kim səni bir gözələ tuta bilər bərabər!*

*Ah, bu zərif qədəmin, ah bu uca qamətin,
Sənin tayın ellərdə çətin tapılar, çətin...*

Abay Kunanbayev yaradıcılığında tərcümeyi-hal xarakterli şeirlərin özünəməxsus yeri vardır. Bu tipli şeirlərdə 59 il ömür sürmüş şairin 51 illik həyatının müxtəlif fraqmentləri əksini tapmışdır. Abay Kunanbayevin həyatı, mühtü və dövrünün bəzi məqamlarını əks etdirən şeirləri onun tərcümeyi-hal ilə bağlı bir sıra faktların öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli bir sənəddir. Oxucu bu şeirlərdəki Abay Kunanbayevin "mən"-i ilə həyatda yaşayan Abay Kunanbayev arasında kəskin fərq görə bilmir. Çünki bu şeirlərdə Abay Kunanbayevə məxsus tərcümeyi-hal xarakterli ayrı-ayrı məqamlar (xarakteri, mübarizə dolu həyatı, millət sevgisi və s.) onun həyatının bir sıra reallıqları ilə üst-üstə düşür:

*Mən yol açdım, ey xələfim, mən çalışdım, ey xələfim,
Mən döyüşdüm sənin üçün... hə... buna da varmı sözün...*

*Cavan idim qollarımda bir dünyanın gücü vardı,
Qəzəbim və həyəcanım kibrtsiz də alışırdı.
Böhtanlarla istədi ki, yoxsın məni qarı düşmən,
Gecdir, yoxsa tutub onun boğazından yapışardım.*

*Hey boğdular mənim azad düşüncəmi, əməlimi,
Mənim izim asan yoldan sapdıracaq öz nəvəmi.
Çox bələlər cəkib başım, çox düşmüşəm yad əllərə
Aylılmaq da nəçün axı? Uyuyuram mən əbədi.*

Abay Kunanbayev ilk növbədə, XIX əsr qazax ədəbiyyatı, qazax ictimai fikri və qazax mədəniyyəti tarixində misilsiz xidmətləri olan şair, yazıçı, musiqiçi, rəssam, qəbilə başçısı, el ağsaqqalı və s. kimi məşhurdur. Buna görə də o, yalnız öz obasının deyil, bütün qazax ellərinin fəxri, birinci adamı hesab edilmişdir. Şair 1885-ci ildə yazdığı "Elmi olan kəsləri xoşbəxt gördüm həyatda" şeirində özünə məxsus olan keyfiyyətləri bu cür ifadə edir:

*Qazaxlar arasında birinci adam oldum,
Nüqimlə, düz sözümlə,
Uzaq görünən gözümle.*

Abay Kunanbayevin tərcümeyi-hal xarakterli şeirlərində şəxsi həyatı, ailə faciələri, ailə münasibətləri, şəxsi dostları və s. haqqında yazdığı şeirlər mövzu və məzmun baxımından böyük maraq doğurur. Həmin şeirlər sırasında, ilk növbədə, ailə faciələrinə həsr edilmiş nümunələr diqqəti daha çox cəlb edir.

Abay Kunanbayevin həyatından məlumdur ki, o, iki oğul (1895-ci ildə Əbiş adı ilə müraciət olunan Abdurrahmanı, 1904-cü ildə kiçik oğlu Mağaviyanı) itirmiş, bu itki onun həyatında sağalmaz yaraya çevrilmişdir. Əbiş (Abdurrahman) əvvəlcə üç il Tümenə, daha sonra üç il Peterburqda oxumuş, Daşkənd şəhər qarnizonunda işləyərəkən vəfat etmişdir. O, 1892-ci ildə Məğribə adlı bir qızla evlənmiş, 1893-cü ildə onların Rahilə adlı qızları dünyaya gəlmişdir. Əbiş 15 noyabr 1895-ci ildə Daşkənddə ölmüş, cənəzəsi doğma yurda gətirilmişdir.

Şair böyük oğlu Əbişin ölümü ilə bağlı kədərli duyğularını bir neçə şeirində qələmə almış, acı qismətin doğurduğu qəlb harayını təsirli poetik ifadələrlə əks etdirmişdir. Abdurrahmanın ölümünə həsr etdiyi "Abdurrahmanın ölümünə", "Gəlinim Məhişə baş sağlığı" şeirlərində oğlunun ölümü ilə əlaqədar keçirdiyi kədərli hissləri qələmə almış, bu dərdin qəlbində yaratdığı kədər, ürəyinə vurduğu yaraları ifadə etmişdir. Məsələn, "Gəlinim Məhişə başsağlığı" şeirində ata-şair qəlbini fəryadını görmək çətin deyil:

*Məni də çox əydi kədər,
Bir təsəlli gəzdim əbəs.
Qəm könlümü etdi hədəf
Haradadır təsəlli bəs?
Orda şadlıq nuru yannmaz.*

“Məhişin ağısı” şeiri gəlini Məğribənin dərdlərinin izharı baxımından səciyyəvidir. Abay Kunanbayev 22 yaşlı gəlini Məğribənin (Məhişin) həyat yoldaşını itirdiyinə görə yaşadığı ağrı və acıları öz ürəyindən keçirərək qələmə almışdır. Ona görə də şeirdə həyat yoldaşını itirən gəlinlə, oğul itirən atanın dərdi təsəllişi olmayan kədər səviyyəsində təqdim olunur:

*İtirdim zirvədə öz dayağımı,
Dərənənin dibinə uçuram indi.
Dərd yedi, qəm yedi ürək yağımı,
Orda işıqlarım əbədi söndü.*

*Getdi o sevincim, getdi o nəşəm,
Qəfildən qeyb oldu kefim, əndişəm.
Sındı çilik-çilik bu könül şişəm,
Dünya cəhənnəmə çevrildi birdən.*

*Ocağa atılsam – ocaq yandırar,
Sulara atılsam – qorq edir həməni.
Hələ nə demişəm, könülmə dərd var,
Min pay artıq olar dediklərimdən.*

Bu şeirdə kədərdən doğan hisslərlə yanaşı, müəyyən tarixi məqamlar da özünə yer almışdır. Bildiyimiz kimi, Abay Kunanbayevin gəlini çox erkən yaşlarında anasını, 22 yaşında isə həyat yoldaşı Abdurrahmanı itirmişdir. Bu faktlar şeirin ayrı-ayrı bəndlərində Məhişin dilindən öz əksini belə tapır:

*Hələ körpə ikən, bir aydın səhər,
Doğmaca anamı itirmişəm mən.*

*... İyirmi ikicə bahar görmüşəm
Bu yaşda ayrıldım can sirdaşımdan.*

*İlahi, ilahi mənə nə qədər
Acı gözyaşımı rəva bilmisən...
Əbədi yaş qurub qəlb otağında
De niyə çox gördün Əbişi mənə?*

*Sinəmdə qövr edən dərdi, kədəri
Qoy açım, söyləyim eşitsin cahan:
Zülmətdə gəzirəm haçandan bəri,
Günəş də əbədi köçüb dünyadan.*

Şair 1895-ci ildə yazdığı “Gəlinim Məhişə başsağlığı” şeirində də gəlininin ağır dərdə düşər olduğunu söyləyir, ona təsəlli verir və bu kədərə dözməyə çağırır:

*Ağlama, Məhiş, ağlama
Sən qüvvətli ol kədərdən.
Bu dərdinlə gəl dağlama
Ürayimi nəçə yerdən.
Al çiçəyin soldu vaxtsız
Əritməsin səni bu qəm.*

Abay Kunanbayevin tərəcəmeyə-hal xarakterli bir çox şeirləri real ictimai-siyasi hadisələrə bağlılıq baxımından da səciyyəvidir. “Ey mənim qaxaxlarım...”, “Mal-qaranı qoruyub firavan gün sürür bay”, “Kojekbaya”, “Kulembaya”, “Axırı volostnoy seçildim”, “Xoş söz eşitmədim mən”, “Aclar istəyirlər dadlı bir yemək” və s. şeirlərdə təsvir olunan ictimai-siyasi hadisələr XIX

əsr qazax tarixi reallıqlarına söykənir və ya bu hadisələrə Abay Kunanbayevin müasirləri olan konkret şəxsiyyətlərin təmsalində münasibət bildirilir. Bu tipli şeirlərdə Abay Kunanbayevin yaşadığı mühit, təmasda olduğu insanlar, bağlı olduğu hadisələr haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Məsələn, Abay Kunanbayevin müasirləri olan Kojekbay və Kulembaya ünvanladığı şeirlərdə eyni tarixdə və eyni mühitdə baş verən hadisələrin və o cümlədən, eyni məkanda yaşayan insanların təmsalında şəirin həyatı və mühiti ilə bağlı müəyyən təsəvvürlərin formalaşdırılması təmin edilir:

Tobıktılar nəslindən də pisi varmı?

Gör heç birçə xası varmı?

...Biri yaxşı yaşayanda

Hamısının canı çıxır.

...El içində bizim tayfa

Öz-özünü edib rüsvay.

Özgələr də qaçır bizdən,

Yalan işdən, yalan sözdən.

və yaxud:

Salam sənə Kulembay,

Hal-əhvalın necədir?

Bu günlərdə sənin də

Nəsibin işgəncədir.

Ata-baban sənintək

Hökəmranlıq görməmiş

Onlara təmanəsi

Bir ixtiyar verməmiş

Nümunələr verilmiş birinci şeir 1887-ci ildə, ikinci şeir isə 1888-ci ildə yazılmışdır. Şeir parçalarından göründüyü kimi,

təsvir olunan hadisələr Abay Kunanbayevin rəhbəri və ağısaqqalı olduğu Tobıktı qəbiləsi, qismən də ətraf əyalətlərlə birbaşa bağlıdır. Təbii olaraq, qəbilədə baş vermiş hadisələrin Abay Kunanbayevin şəxsi həyatı ilə müəyyən əlaqəsi vardır. Bu mənada, onların tərcümeyi-hal faktı kimi Abay Kunanbayevin həyatını öyrənməkdə önəmi çoxdur.

Abay Kunanbayevin yaradıcılığında təbiət ilham mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də gözəllik məkanı kimi yer alır. Buna görə də Abay Kunanbayevdə təbiət füsunkarlığını və gözəlliklərini tərənnüm etmək duyğusu güclü olmuşdur. Təbiət onun sənətinə bir obraz tipində canlandırılır. Abay Kunanbayev bu obrazın təmsalında təbiətin əksər özünəməxsusluqlarını əks etdirər bilir. "Yay" (1886), "Payız" (1888), "Qış" (1888) və "Bahar" (1890) şeirlərinin adı ilin fəsiləri ilə səsleşdiyi üçün bu şeirlərdə hər bir fəsilin özünəməxsusluğuna uyğun olaraq real təbiət lövhələrinin yer alması olduqca təbii görünür.

Abay Kunanbayevin təbiət təsvirli şeirlərində əksər təsvirlər real səciyyə daşıyır. Lakin onun şeirlərində təsvirin məcazi mənada işlədilməsinə də rast gəlinir:

Artıq gəlib çatıb payızım mənim,

Payız da yolundan qalarmı məgər.

Mayın həsrət ilə yanır bədənim,

Kim mayı geriə qaytara bilər.

və ya:

... Qayğısız başıma toxunur göylər,

Amma bir səs gəlir: öyünmə, insan!

Sənin də qışın var, qocalacaqsan...

Qeyd etməliyə ki, bu tipli nümunələr onun yaradıcılığında say baxımından kifayət qədər azdır.

Abay Kunanbayevin təbiət mövzulu şeirlərində təsvirlər o qədər canlı və ecəzkardır ki, həmin ecəzkarlıq oxucunu bir anlı-

ğa təsvir olunan aləmə aparır. İnsan özünü həmin məkanda hiss edir. Bu cür şeirlərdə şair insanı təbiətlə danışdıra bilir. Məsələn, "Bahar" şeirində baharın gözəlliklərinin, füsunkarlığının insan hissələrinə sahib ola biləcək səviyyədə tərənnümü göz qabağındadır. Şeirdə təbiət və ətraf aləm o qədər mükəmməl və canlı təsvir edilir ki, oxucu burada baharın gəlişi ilə aşib-daşan könülləri, nəğmə oxuyan quşları, gəlincək bəzənən budaqları, xalça bənzəyən düzləri, yer şumlayıb taxıl əkən insanları sanki gözləri ilə görür, onları yaxından müşahidə edir. Bu səbəbdən şeirdə təsvir olunanlar, demək olar ki, insanla təbiətin birbaşa təmasıni əks etdirir:

*Quşlar nəğmə deyir, bir seyr eyləyin,
Gəzir hacıleylək göl kənarında.
Buludlar altından hacıleyləyin
Üstünə şığıyır şahin bir anda.
Geriyə dönersən, bir qız səsləyir:
Nə vurdun, nə tapdın, ay cavan! – deyir.*

*Ən gözəl donunu geyib gəlinlər,
Yamaclar bənzəyir yaşıl xalçaya.
Aranda bülbüllər vəcdə gəlirlər,
Ququ quşlarıyla sədə-sədaya.*

Abay Kunanbayevin payız və qışa aid şeirlərindəki misraların yaratdığı assosiativ hisslər insanı payızın və qışın yağışı, soyuq küləyi, çiskini, boranı, qarlı çölləri ilə üz-üzə saxlayır. "Payız" və "Qış" şeirlərində təsvirlər o qədər canlıdır ki, insan təsvir olunan hər bir fəslin özünəməxsusluğu fonunda payızın yağışı və soyuğunu, qışın şaxta və boranını təsəvvüründə deyil, üzərində hiss edir, bir anlığa onun təsiri ilə yaşayır:

Yenə payız gəlir dumanlanaraq

Yenə də soyuyub, su, hava, torpaq.

Titrəyə-titrəyə dırnaqlarıyla

Şumu eşləyən qatıra bir bax.

Çöllər dalğalanmır otlaqlarıyla

Güllər çırpınmayır yarpaqlarıyla.

Ağaclar quruyub, qocalar kimi

Göylərə yalvarır budaqlarıyla.

və ya:

Yenə qarı səpələyə-səpələyə gəlir qış,

Çəkib şaxta qılıncını hücum edir boranla.

Ağ kürk geymiş, saç-saqqalı gümüş kimi ağarmış,

Doldurubdur xurcununu fırtınayla, tufanla.

Abay Kunanbayevin təbiət təsvirli şeirlərində doğma yurdu-na hədsiz dərəcədə bağlılıq görünür, sədaqət nümayiş etdirilir. Onun təbiət təsvirli bütün şeirlərinin məkan olaraq istinad yeri qazax çölləridir. Bu səbəbdən Abay Kunanbayevin təbiət təsvirli şeirlərində coğrafi məkan adı çəkilməsə də, şeirlərində əks olunan sərt iqlim şəraitinə, etnoqrafik və məişət tərzinə və s. aid detallar göz önündə Qazaxıstan torpaqları və qazax məişət tərzini mənşələrinin canlanmasını təmin edir.

Abay Kunanbayev təbiət tərənnümlü şeirlərində təbiət gözəllikləri fonunda zövqü oxşayan mənzərələr, əlvanlığı və füsunkarlığı ilə seçilən peyzajlar yaratmaqla bərabər, şeirlərində ehtiva olunan məzmun imkanlarını da genişləndirə bilmişdir. O, stüjetli lirikanın nümunəsi sayıla biləcək bir sıra şeirlərində insan psixologiyası, təbiət hadisələri, insanların məişət tərzini və s. məsələlərin məzmununun geniş ifadəsinə nail olmuşdur. Məsələn, şair "Bahar" şeirində bahar fəslinin insanlarda xoş əhval-ruhiyyə yaratmasını, insan sevinclərini, quşların nəğmə

dəməsinə, kənd camaatının təsərrüfat işləri ilə məşğul olmasını əks etdirən səhnələrdə məzmunu epik şeirin imkanlarına uyğun ifadə etməyə çalışmışdır:

*Aullar qovuşur bahar köçündə,
Könlüllər sevinclə aşub-daşırlar.
Zarəfat eyləyir şənlik içində
Tanışlar maraqla söhbət açırlar.*

*Tacir mal gətirir dəvələriylə
Qoyunu balalar sahibkarların.
Kəndli toxum əkər, yer şumlar hələ
Torpaq bəhrəsini bəslər onların.*

Gözəlliğin simvolu, onun daşıyıcısı olan qadın obrazı Abay Kunanbayev yaradıcılığında aparıcı olmasa da, müəyyən problemlər daxilində özünə yer ala bilmişdir. Onun şeir və poemalarında qadın nə geniş ictimai-fəaliyyət dairəsində, nə də hüquqsuz insan tipində təqdim edilir. Abay Kunanbayev yaradıcılığında qadın ilk növbədə, Allahı sevən, sıx tellərlə ailəsinə bağlı olan, həyat yoldaşına sədaqəti ilə seçilən, ən başlıcası isə bu ada şərəf gətirən ana, bacı və gəlin simasında yer alır. Ona görə də Abay Kunanbayev yaradıcılığında qadın bütün fitnə-fəsaddan, hiylədən, şərddən, böhtandan uzaq saxlanılır. Bu səmətdə qadın əsasən ağılın, zəhmətin, sədaqətin və s. simvoluna çevrilir.

Abay Kunanbayevin lirikasında qadınlara həsr olunan şeirlər məhdud saydadır. Bununla yanaşı onun elə şeirləri də var ki, orada qadınlarla bağlı yalnız bir misra (məsələn, "Payız" şeirində "Qadınlar yamayır alaçıqları") yer almışdır. Lakin həcm etibarilə böyük olan "Gəlinim Məhişə başsağlığı" (1895) və "Məhişin ağısı" (1895) şeirləri həyat yoldaşını vaxtsız itirmiş bir qadının (Məhişin) dərdlərinin izharı baxımından mükəmməl nümunə hesab edilə bilər. Hər iki şeirin mərkəzində Abay Kunanbayevin gəlini Məhiş dayanın və onun acı taleyi, ailə

faciəsindən doğan psixoloji sarsıntı və gərginlikləri əks etdirilir. Abay Kunanbayevin gəlininə müraciət olaraq yazılmış birinci şeiri ("Gəlinim Məhişə başsağlığı") ağır dərddə düşən, bu dərddə dözə bilməyən Məhişin ağrı-acılarından bəhs açıb, ona təsəlli vermək, ikinci şeir isə ("Məhişin ağısı") həyat yoldaşının vaxtsız ölümünə göz yaşı axıdın, onu özü üçün təsəllisiz kədər hesab edən bu qadının dərdlərini izhar etmək baxımından səciyyəvidir.

"Gəlinim Məhişə başsağlığı" şeiri Məhişə xitabən yazılmışdır. Gəlininə müraciətlə yazılan bu şeirdə Abay Kunanbayev onun cəkdiyi iztirab və ağrıları belə ifadə edir:

*Göz yaşım, Məhiş, sən də
Əlac tapmazsan bu dərddə.
...Könlün sərxoş iztirabla,
İtkin böyük, dərdin dərin,
Mən tanışam bu əzabla,
Hökmündəsen qüssələrin.*

Şeirdə təsvir edilən kədərin bir tərəfində Məhiş dayanır-sa, başqa bir tərəfində Abay Kunanbayev görünür. O, bir ata və qaynata olaraq gəlini Məhişin dərddini yüngülləşdirib ona təsəlli vermək istəsə də, özü üçün 26 yaşlı oğul itkisini yüngülləşdirəcək heç bir təsəlli görmür:

*Dərdin qövm etdi sinəmdə
Yatıbdır oğlum oyanmaz.
İnsanlardan qaçdım mən də
Yalqız cəkdim bu qüssəni.
Əziz Məhiş, anla məni.*

"Məhişin ağısı" şeirində Abay Kunanbayevin həyalı, abırlı ismətli gəlini Məhişin kədərli duyğuları ifadə olunmuşdur.

Oxucu 31 bəndlik şeirdə bir tərəfdən həyat yoldaşının vaxtsız ölümünə dözməyən, qara bəxtindən gileylənən və göz yaşları axıdan Məhişin mənəvi əzabları ilə üz-üzə dayanır, digər tərəfdən isə bu qadının xarakteri, psixologiyası, həyata baxışı, dünyagörüşü ilə bağlı təəssüatlarını genişləndirir. Abay Kunanbayev bu şeirdə Məhişin “qara geyinmiş” obrazını geniş planda əks etdirməyə çalışmışdır. Ona görə də şeirin hər yeni bəndində Məhişin xarakteri, psixologiyası, həyata baxışı, dünyagörüşü haqqında oxucu yeni təsəvvürlər əldə edir. Oxucuda yaranan bu təəssüatlar ilk növbədə Məhişin həyat yoldaşına olan məhəbbətinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Oxucu Məhişin keçirdiyi ağır hisslərinin mənbəyində həyat yoldaşı Əbişə olan sevgi, vəfa, sədaqət və hörmətin dayandığını müəyyənləşdirə bilir:

*Bəxtim karvanını uzağa çəkdi,
O ötən günlərim gəlməz bir daha.
Könlümə dərd adlı bir gecə çəkdi,
Bəxtimin günəşi gülməz bir daha.*

*Odlu göz yaşlarım çaylara bənşər,
Necə dayandırım bu axını mən.
Tələdən bəxt umdum, qəzavü-qədər,
Yeyib içdiyimi tökdü gözümdən.*

Abay Kunanbayev şeirdə digər bir məqama toxunaraq Məhişin xarakterindəki özünəməxsus cəhətlərdən daha birini də üzə çıxarmağa çalışır. Müəllifin Məhişin simasında həyat yoldaşının ölümündən sonra yaşamağın mənasızlığının dərkini vəfəli bir türk qızının düşüncəsi səviyyəsindən dəyərləndirməsi buna misal ola bilər:

*Əcəlin qulağı kar olub deyən,
Onu səsləyirəm haçaqdır, haçaq.
Yoxsa o bilmir ki mənə gözələnən
Daha qəm-qüssədir, kədərdir ancaq.*

*Bir əcəl qurtarar mənə bu gündən,
Təkcə o dağıdar bu qaranlığı.
Yara bağlayıbdır sinəm düşündən,
Dərdimə bir dəvə tapmıram axı.*

Abay Kunanbayev iki poemasında - “Masqud” və “Əzim haqqında nağıl”da qadın obrazları epizodik səciyyədədir. Hər iki poemada qadına müxtəlif aspektdən münasibət bildirilir və dəyər verilir. “Masqud” poemasında qadın ləyaqətinə, qadının cəmiyyətdə rolu və mövqeyinə hörmət bəslənir. Qadın məhəbbətinin, qadın sevgisinin dəyər baxımından ölçüyəgəlməzliyinin təsdiqi poemanın mərkəzi xəttində yer alan başlıca cəhətlərdən biridir:

*Belə isə seçəndə üç meyvədən birini,
Qadın eşqi deyilmi, ən dadlısı, şirini,
Hökmə eyləyən qadındır yarısına dünyanın,
Hansı hədiyyə verər məhəbbətin yerini.*

“Əzim haqqında nağıl” poemasında isə üç qadın obrazı yer alır. Onlardan biri əsərin baş qəhrəmanı Əzimin anası, digərləri isə Əzimin mərmər sarayda rastlaşdığı iki qızıdır. Bu obrazların əsərin əsas personajı olan Əzimin başına gələn başlıca hadisələrlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Lakin Abay Kunanbayev əsərin ideyasına uyğun olaraq bu obrazların təmsalında məkrli insanlardan qorunmaq üçün ağıllı və tədbirli olmağın vacibliyini, hiyləyə, məkrə bəslənən nifrəti ödə çəkmiş, təmənnəsiz dostluğun,

xeyrxahlığın, səmimi və qayğıkeş olmağın insan həyatında oynadığı rolu müəyyənləşdirmiş və təbliğ etmişdir:

*And içib əhd-peqman bağladı onlar,
Ömürlük dostluğa verdilər qərar.
Gizli saxlamadı biri-birindən,
Könlünün sirrini bu üç havadar.*

*Əzim gümrahlaşdı keçdikcə gün, ay,
Ona doğma gəldi bu geniş saray.
Gəzmək xəyalına düşdümü dərhal,
Qapılar üzünə açıldı tay-tay.*

Qeyd etmək lazımdır ki, Abay Kunanbayev "Əzim haqqında nağıl" poemasında qadını ağılına, xeyrxahlığına, təmənnəsiz dostluğuna görə fərqləndirmiş və onların bu cür xarakterik keyfiyyətlərini əsərin ideyası ilə əlaqələndirməyə çalışmışdır.

ABAY KUNANBAYEVİN POEMALARI

Abay Kunanbayevin epik yaradıcılığı "İsgəndər", "Masqud" və "Əzim haqqında nağıl" adlı üç poemadan ibarətdir. "İsgəndər" poeması istisna olmaqla, digər iki poema mövzu baxımından ənənəvi Şərq motivlərinə uyğun yazılmışdır.

"İsgəndər" poemasında hadisələrin mərkəzində tarixi şəxsiyyət olan Makedoniyalı İsgəndər dayanır. Şair İsgəndər adının Şərqdəki şöhrətini nəzərə alıb onu əsərinə baş qəhrəman seçmiş və poemanı onun adına uyğun olaraq "İsgəndər" adlandırmışdır. Poemada tarixi baxımdan İsgəndərin həyatının müəyyən fraqmentlərinin yer alması konkretlik anlamında həmin fraqmentlərin əsərin ideyası ilə birbaşa bağlılığını təmin edir. Abay Kunanbayev müharibə dəhşətləri, nəhaq qan tökmək, istila, qarət və s. məsələlərindən danışarkən bunları İsgəndər hakimiyyətinin və sarayının problemlərindən çox, bəşəri problemlər səviyyəsində dəyərləndirir və poemanın mərkəzi xəttində saxlayır. Əsərin əvvəlində tarixiliyin müəyyən dərəcədə gözənilməsi poemada az da olsa tarixilik normalarına uyğunluğu təmin etmişdir. Lakin bunlar şərti xarakter daşıyır. Belə ki, müəllif əsərdə İsgəndərin atası şah Filippin ölümü, 21 yaşlı İsgəndərin hakimiyyətə gəlməsi, imperiya yaratması, müəllimi Aristotelin ona məsləhətçi olması və s. hallardan əsərdəki ideyanı qabartmaqdan ötrü ustalıqla istifadə etmişdir. Bu mənada Şərq və Qərbdə məşhur olan İsgəndərin poemada baş qəhrəman seçilməsi təsadüfi yox, məqsədli xarakter daşıyır. Çünki Abay Kunanbayev əsərin əsas ideyası kimi bəşər övladı üçün zaman-zaman ölüm, fəlakət, səfalət, aclıq gətirən müharibələrə, hakimiyyət və var-dövlət hərisliyinə nifrəti Makedoniyalı İsgəndərin simasında verməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişdir. Müəllif poemanın ilk 8 bəndində Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyətə gəlişini, apardığı müharibələri və tökdüyü qanları öləri tərzdə və eyni zamanda ümumi şəkildə xatırlayır. Abay Kunanbayev əsərin əvvəlində İsgəndəri belə təqdim edir:

*İsgəndəri heç zaman unutmamış bu dünya
Ona şahlıq tacını verib Makedoniya
Şah Filippin övladı-İsgəndərin şöhrəti
Yayılmış bu cahana, çatıb ulduza, aya.*

*Şah öləndə oğlunun yaşı iyirmi birdi,
Gəncliyin çiçəklənən bir dövrünə girirdi.
Sanki atadan qalan səltənəti az imiş,
Qonşu ölkələrə də İsgəndər göz dikirdi.*

Poemanın əvvəlindəki digər 3 bənddə isə İsgəndərin mənəm-mənəm, dünyagir, qanıçən, qəddar obrazı təsvir edilir:

*Tuduqca ölkələri, artıdı nəfsi, tamahı
Qələbəylə, zəfərlə o açdı hər sabahı
Yaltaqlar onun haqda hər tərəfə yaydılar:
“İsgəndər şahlar şahı, yer üzünün allahı”.*

*Çaparlar da yaydılar zəfərini cahana,
Sözləri ildırımtək yetişdi hər bir yana.
İsgəndərin tufantək ötüb keçdiyi yerdə
Biçinlər, biçənlər bulaşdı batdı qana.*

*İsgəndər! Qartal kimi göylərdə gəzdi bu ad
O qan içən rəhimsiz bir an olmadı rahat
Nə çiçəkli ellərdə, nə sonsuz səhralarda
Özünə yer tapmadı, ona dar gəldi həyat.*

Abay Kunanbayev poemanın əvvəlində epizodik olaraq İsgəndərin qələbə və zəfərlərindən söhbət açsa da, bu hissələrdə oxucunun gözləri önündə birinci növbədə İsgəndərin qəsbkar, qanıçən, talançı, qəddar və s. obrazı canlanır. Poemanın ilk 8 bəndində İsgəndərin qəsbkar və qanıçən obrazı barədə ümumi təsəvvür formalaşdırıldıqdan sonra əsərin əsas məzmunu başlayır.

Ordusu ilə birlikdə susuz səhrada əziyyət çəkən İsgəndərin üzlaşdiyi hadisələr əsərin məzmununu təşkil edir.

Əsərin məzmunu belədir ki, ölkələr fəth edən İsgəndər öz ordusu ilə birlikdə yaşıllığa həsrət susuz və quduz bir səhrada susuzluqdan əziyyət çəkməyə başlayır. Su arzusu ilə hamı Allaha yalvarır. Orduya vahimə düşür. Əsgərlər ölməyə başlayırlar. İsgəndərin adı da susuzluqdan ölürlər. Bu zaman qarıbə bir hadisə baş verir. İsgəndər atının boynunu qucaqlayanda ona elə gəlir ki, ulduzlar işıq saçdı. Bu işıq İsgəndərin “gözündə şəfəq seli”nə çevrilir. Həmin sel “şəffaf ləpəli çaya” döndür. Hamı bu sudan doyunca içir. Burada mifik yanaşma olsa da, hadisələr sanki reallıq kimi məntiqi ardıcılıqla əsərin ideyasına uyğun davam etdirilir. Yalnız şöhrət, mənsəb, talan, işğal düşüncəsində olan İsgəndər çayın mənbəyini varlı bir ölkə təsəvvür etdiyi üçün oranı işğal etməyi qərara alır. Var-dövlət hərisliyi İsgəndəri çayın mənbəyinə doğru getməyə sövq edir:

*Mənbəyində bulağın yaqın varlı ölkə var
Ellərini soyarıq, bizə təslim olarlar.
Sərvətini çaparıq, dönərik evimizə,
Qılıncılı şöhrətimiz bir də ərzə səs salar.*

Çayın mənbəyinə çatanda İsgəndər bu çayın qorxunc dağda yerləşən qızıl qapılı mağaradan axdığını görür. Qapını döyüb: “aç”- desə də, bura “Allah qapısıdır, açmağa cəhd etmə”,- deyər ona cavab verirlər. Lakin özünü şahlar şahı, hakimlər hakimi adlandıran İsgəndər bu sözlərdən sonra da tələbbürlüyündən, lovğalığından, mənəm-mənəmliyindən əl çəkməyərək qapının açılmasını tələb edir. Abay Kunanbayev poemanın bu

hissəsində qapıçı ilə İsgəndərin mükəllimlərini verir, həmin mükəllimlərdə onların fikirlərindəki fərqi diqqətə çatdırır. Bu mükəllimlərdə şair qapıçını haqqın, müdrikliyin, vicdanın, İsgəndəri isə müharibənin, sərvət düşkünlüyünün, təkəbbürlüyün simvolu kimi təqdim edir.

*Addım səsləri gəldi qapının arxasından
İsgəndər: "Qapıçıdır" dedi. Elə bu zaman
"Allahın qapısıdır, açmağa cəhd etmə".
Qapıçının sözləri eşidildi astadan.*

*"Mən şahların şahıyam – məşhur İsgəndərəm mən.
Yoxdur elə bir ölkə çıxsın itaətimdən.
Hakimlər hakiminə yaraşmaz dilənçi tək
Bağlı qapı dalında dura, izn ala səndən".*

*"Çox güvənmə ağılna, lovğalıq etmə, şah!
Yer sənə azlıq edir, nə qədər olar tamah?
Paxıllığımdan əl çək, bəsindir tutduqların,
Axır, sənə məhv edər bu acgözlük, bu iştah".*

*"Ordumla yol gəlmişəm mən neçə ay, neçə il..."
"Dünyanın axırıdır, irəli mümkün deyil".
"Axırısa qoy mənə bac versin, töhvə versin,
Qüdrətimi, gücümü qoy bilsin, nəsil-nəsil".*

*"Çoxlarını qul etdin, yenə doymadı gözün,
İndi ki istəyirsən, götür töhfəni özün".
İsgəndərə qapıdan bir bağlama atdılar,
Əl boyda bir bağlama, nə qısa, nə də uzun.*

*İsgəndər baxdı mat-mat, ağ parçada nə vardı?
Açdı. Yenə qəzəbi od tək beynini sardı.
Bağlamanın içindən çıxdı bir göz çanağı
Şah sümük istəsəydi məzarlardan yığardı!*

Haqqın (Qapıçının) və mənəm-mənəmliyin (İsgəndərin) dialoqunun yer aldığı bu parçalarda bəşəriyyətdəki bütün fəlakət, faciə, kütləvi ölüm və müharibələrin kökündə hakimiyyət hərisliyinin dayandığı açıqlanır, bu fikir və əməllərin dağıyıcısı kimi İsgəndər nifrət obyektinə çevrilir. Nümunədən də göründüyü kimi, heç nə ilə hesablaşmayan İsgəndərin təkəbbürünün davam etdiyini görəndən sonra qapı arxasından onun qabağına ağ parçaya bükülmüş bir bağlama atılır. Bağlamanın içindəki göz çanağı İsgəndəri çox düşündürür. Hikməti anlamaq istəyir. Aristoteldən məsləhət alır. Aristotelin məsləhəti ilə tərəzi gətirib bir gözüne qızıl, o biri gözüne sümüyü (göz çanağını) qoysalar da, sümük qızıldan ağır gəlir. Qəzəblənən İsgəndər tərəzinin qızıl gözüünü təkrar-təkrar qızilla doldursa da, əvvəlki vəziyyət dəyişməz qalır:

*Heyran qalmış İsgəndər sual verdi alimə
"Görünür çox az qızıl keçirmişəm əlimə",
Sümük ağırlığında sərvətim yoxdu mənim.
Nəylə çəkkək sümüyü? Bu sirri deyək kimə?"*

Aristotel yerdən bir ovuc torpaq götürərək göz yuvalarını doldurur və tərəzidə olan sümük sanki yüngülləşərək yuxarı qalxır. Bu hal dünyada hər şeyin pul və güc üzərində qurulduğunu düşünən İsgəndərin təəccüb və heyranlığa səbəb olur. Ona görə də özü üçün müəmma olan bu suala cavab tapmaq üçün müəllimi Aristotələ "söylə, bu möcüzədə hansı hikmət gizlənir?" – deyər müraciət edir. Abay Kunanbayev məqsədli olaraq bu sual qarşısında iki böyük şəxsiyyəti üz-üzə saxlayır. Müəllif bəşər tarixinin fəatehi İsgəndərlə dünya fəlsəfi fikrinin "fəatehi"

Aristotelin üz-üzə dayandığı bu səhnədə tarix boyu insanları düşündürən və narahat edən bəşəri suala cavab axtarır. Ağilla gücün üzləşdiyi səhnədə oxucu müharibələr etməyin, faciələr, fəlakətlər törətməyin, ölkələr qəsb etməyin, sərvət toplamağın, vicdan, namus satmağın və s. zərər qədər dəyəri varmı sualına cavab tapır. Ona görə də qızıldan, almazdan ağır olan göz çanağının tərəzi görüntüsü həm haqiqi, həm məcazi, həm də fəlsəfi anlamlarda dünya üçün müharibələrin yox, haqqın, ədalətin, sülhün, vicdanın, ağılın vacib və gərəkli olduğunu təsdiqləyir:

*Alim əyildi, yerdən bir ovuc torpaq aldı,
Tökdü göz çanağına, gözlərin yeri doldu.
Elə bil yüngülləşib sümük qalxdı havaya.
Bu sirrə, bu hikmətə İsgəndər heyran oldu.*

*Onu apardı fikir, onu apardı xəyal.
Böyük Aristotela verdi belə bir sual.
"Söylə, bu möcüzədə hansı hikmət gizlənir?
Necə başa düşüm mən? Danış məni başa sal".*

*"Sümük göz çanağıdır, bir ovuc torpaq tutur,
Mənası aydan arı, sudan da lap durudur –
Yer üzündə tapılmaz elə qiymətli sərvət
Acgözləri doyduca. Ancaq torpaq doydurur.*

*Bu dünyanı top kimi əllərində tutsa da,
Tamahkar gözlər üçün yenə azdır dünyada.
Öləndən sonra torpaq ən əziz, qiymətlidir,
Tamah salmaz almaza, tamah salmaz yaquta.*

*Qəzəblənmə hökmdar, qəzəblənmə sən əbə,
O qızıl qapıları heç kəs sındıra bilməz.
Bilirəm, dərdin, qəmin ağırdır dağlar kimi.
Şöhrətinin sonudur, üstünə heç nə gəlməz!"*

*Alim susdu. Fikirli-fikirli hakim dedi:
"Zəhmətim heçə getdi, əməyim heçə getdi.
Allah bilən yaxşıdır". Üz qoydu qərbə doğru,
Arxasınca da ordu, getdi və gözədən itdi.*

Əsərdə İsgəndər müəllifin tənqid hədəfi kimi diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, Abay Kunanbayev İsgəndərin simasında təkcə lovğalıq, tamahkarlıq, talançılıq, hakimiyyət hərisi olmaqla, acgözlük və s. kimi xüsusiyyətlərdən danışmır, həm də insanlarda maddi hərisliyə nifrət oymaqla onları tarix boyu bəşəriyyət üçün bəlaya çevrilmiş mənəvi eybəcərliklərdən qurtarmaq yolları barədə düşünməyə sövq edir. Abay Kunanbayev demək istəyir ki, dünyanın nizamını poza biləcək, fəlakətlərə yol açacaq hər cür pisliliklərin qarşısını yalnız Haqq deyilən bir maneə kəsə bilər. O, bu məqsədlə poemada İsgəndəri qızıl qapı ilə (Haqq qapısı) ilə üz-üzə saxlayır. Çünki qızıl qapı əsərdə haqqın rəmzi olaraq ən güclü varlıq kimi təqdim edilir. Ona görə də bu qapı Haqq qapısı təmsalında İsgəndərin üzünə açılır. İsgəndərin ölkələr fəth edən yenilməz ordusu, hökmdarların və sərkərdələrin qəbul edib baş əydikləri hökmü, insanları vahiməyə salan hədə-qorxusu bu qapı qarşısında aciz durumda görünür.

Abay Kunanbayev bütün fəlakətlərin, bütün müharibələrin mənbəyini torpaq və var-dövlət acgözlüyündə görür. O, belə düşünür ki, tamahkar insanı islah etmək o qədər də asan deyil. Onu yalnız ölüm doyura bilər. Əsərdə acgözlüyün rəmzi olan göz çanağının torpaqla doldurulması səhnəsi də bu məqsədlə qələmə alınmışdır.

Müəllif əsərdə acgözlüyün, mənəmiyin, şöhrət əsiri olmağın və s. acı nəticələrindən danışır, humanizm və insanpərvərliyi

əsas götürərək insanları vicdan, namus, ləyaqət, dinc yanaşı yaşamaq yoluna səsləyir:

*Ömür elə qısadır, sanki əl edib gedir,
Səadət ildırım tək gəlib yanından ötür.
Vidənini, namusu mal kimi satmışansa
Sənin işin, şöhrətin nifrət gölündə itir.*

*Səvər-özünü öysün o kəs ki, heç nə qanmaz
Pul ilə heç bir zaman mərifət almaq olmaz.
Öz qədri-qiymətindən nə lazım danışasan?
Varsa münəvvərliyin, işıq zülmətdə qalmaz!*

Göründüyü kimi, Abay Kunanbayev kiçik bir poemada insanları, bəşəriyyəti düşündürən mühüm problemlərə toxunmuş, müharibələrdən, fəlakət və faciələrdən qurtarmağın, insanın nəfsini tərk-silah etməyin, başlıcası isə bəşəriyyətin nicat yollarını göstərmək istəmişdir.

“Masqud” ibrətamiz və əxlaqi-didaktik mövzuda yazılmış poemadır. Poema ağıl, tale, aqibət, məhəbbət, var-dövlət və nəfs problemlərinə orijinal münasibət bildirən maraqlı əsərlərdən biridir. Abay Kunanbayev bu əsərdə insan idrakını şəxsiyyət, cəmiyyət və məhəbbətin əsası hesab edir, ağılsızlığın ağıla hakimliyini cəmiyyət üçün faciə kimi qiymətləndirir. Poemada hadisələr Harun Rəşidin hakim olduğu Bağdad şəhərində baş verir. Masqud adlı gənc oğlan yol ilə gedərkən bir quldurun qoca kişini qarət etdiyini görür və ona kömək etmək məqsədilə atını ora sürür. Quldur əlindəki bıçaqla Masqudu yaralayır qaçır:

*Bir gün Masqud dönmürdü evə uzaq səfərdən,
Yollar sakit, yollar lal... səs eşitdi o birdən.*

*Kimsə aman diləyir, çağırırdı köməyə,
Elə bil ki gəlirdi, bu hənərti qəbirdən.*

*Baxıb gördü bir oğru qarət edir qocanı,
Ağ saçını yazığın boyayacaq al qanı.
Polad tiyə qalxanda, “onu qurtarım” deyər
Masqud dərhal müşqurub dəhmərlədi atını.*

*Mahir oğru hiyləyə əl apardı bu zaman –
Zərbəsini endirdi xilaskara nagahan.
Masqud yara almışdı, qoca tamam xətərsiz,
Məğlub olan canısa tez çıxmışdı aradan.*

Özünü səyyah kimi qələmə verən, lakin xoş iqballar atası Xıdır adlı bu şəxs onu xilas etməsi müqabilində Masquda yaxşılıq etmək niyyətində olduğunu bildirir. Masqudun cavabında oxucu onun nə qədər saf niyyətli gənc olduğunu görə bilər:

*Masqud dedi: “Özünü borclu bilib çəkmə qəm,
Şərəfli bir köməyə çıtsam azdır yüz kərəm.
Sən yardıma səsələdin, mən də gəldim – borcumdur,
Vacibdirsə, yenə də canla-başla gələm.”*

Bundan sonra qoca kişi (xeyirxah Xıdır) ona sübh çağı qədim bir sərdabənin həyatına gəlməsini xahiş edir. Masqud ora gəlir və qoca kişi sərdabənin həyatında üç rəngli – ağ, sarı və qırmızı meyvəsi olan ağacı göstərərək, ona istədiyi rəngdən olan meyvələrdən yalnız birini seçməsinə bildirir. Məlum olur ki, ağ meyvə ağıl, sarı meyvə var-dövləti, qırmızı meyvə isə qadınla-

rın məhəbbətini artıracaq sehrli qüvvəyə malikdir. Seçim zamanı Masqud nə ağılı, nə də var-dövləti seçir. O, qadın məhəbbətinə daha çox üstünlük verir. Ağılı, fərasəti ilə diqqəti cəlb edən Masqudun ağ rəngli meyvəni (ağılı) seçməsi ilk növbədə oxucuda təəccüb doğurur. Lakin əsərdə bu seçimə Masqudun öz sözləri ilə aydınlıq gətirilir:

*“Əvvəl saldım meylimi, ağ meyvəyə - o paya,
Müdriliklə yetişim, - dedim, - ərşi-əlaya,
Olum ağıl hakimi! Qəlbimcəmi bu mənim? –
Yox, yox ağıl insanı salar bir gün bəlaya.*

*Özüm kimi ağıllı taparammı heç onda?
Ağılsız, nadanı neyləyirəm hər yanda.
Onlar ilə indi də ətrafımız doludur,
O vaxt kimi dost bilib, dost çağıraram cahanda?*

*Ağılsız ağıllı etmək müşkül peşədir,
Axmaqları düzəltmək?! Mənasızdır bu tədbir.
Yuxun gedər əlindən, qəm bürüyər dövrəni,
Boğazından loxmanın keçməsi də çətindir.*

Masqudun ağılı seçməməsində nə qədər haqlı, nə qədər haqsız olması oxucunu kifayət qədər ciddi maraqlandırır, lakin Masqudun bu seçiminin kökündə “ağıldan bəla” fəlsəfəsindən doğan narahatçılığı açıq görmək mümkündür. Maraqlıdır ki, Abay Kunanbayevin 1892-ci ildə yazdığı “Ağıldan bəla gördüm” şeirində də məsələyə eyni cür yanaşılır:

*Ağıldan bəla gördüm,
Ah gördüm, nala gördüm.*

*Dərdli-qəmli sözlərdən
Dağılmaz qala gördüm.*

Masqud yüksək ləyaqəti, təmiz vicdanı və normal ağılı olan gəncdir. Bu keyfiyyətləri biz daha çox onun sarı rəngli meyvəni seçdiyi zaman gəldiyi qənaətlərində görə bilirik. Poemada Masqud vara-dövlətə olan marağını gizlətmir:

*Sonra sarı meyvəyə düşdü düzü tamahın,
Bu dünyanın vay-yoxu olar dedim, pənahım.*

Masqud yaşadığı cəmiyyətdə pulun nəyə qədər olduğunu dərdindən dərk edə bilir:

*Hökmdarın gücü var bilirəm ki, dövlətdə,
Pula, mala satılır gözəllik də, qüdrət də.*

Lakin poemada Masqud var-dövlət rəmzi olan sarı meyvədən şüurlu şəkildə imtina edir. Masqud cəmiyyətdə pulun, varın imtiyazlarını dərk etdiyi kimi onun fəsad və eyiblərini, özü ilə gətirəcəyi bəlaları da görə bilirdi. Poemada Masqud özünün var-dövlətdən imtinasına bu cür haqq qazandırır:

*Çatışmadan mal-mülkə, vara çatmaq eyibdir,
Vıdanını, aqlını pula satmaq – eyibdir,
Varlısansa vida de, təmənnəsiz dostluğa;
Var-dövlətin ucundan dostu atmaq eyibdir!*

*Pul verib vıdan alan özünü qalib sanar,
Vıdanını satan kəs köpək olub yalmanar,
Pul verməsəm kimsəyə, özüm köpək olaram.
Demək ya mən köpəyəm, ya da bütün adamlar.*

*Belə isə seçəndə üç meyvədən birini –
Qadın eşqi deyilmi ən dadlısı, şirini?
Hökm əyləyən qadındır yarisına dünyanın,
Hansı hədiyyə verər məhəbbətin yerini.*

Ona görə də Masqud qırmızı rəngli meyvəni – qadın məhəbbətini ağ (ağıldan) və sarı (var-dövlətdən) rəngli meyvələrdən üstün tutur.

Masqud qırmızı rəngli meyvə seçimini isə belə izah edir:

*Belə isə, seçəndə üç meyvədən birini
Qadın eşqi deyilmi ən dadlısı, şirini?
Hökm əyləyən qadındır, yarisına dünyanın,
Hansı hədiyyə verər məhəbbətin yerini?*

*Düşmənim də olarsa, yuxum qaçmaz axşamlar,
Onun qızı, anası, bacısı, arvadı var.
Arvadının da yaqın, var bacısı, anası
Heç olmasa onlardan biri çıxar havadar.*

Masqudun bu seçimi daha çox fərdi-prixoloji amillərə söykənir. Masqud seçiminin bir tərəfində subyektivlik, digər tərəfində isə dövrün, zamanın meyarları və ictimai baxışları yer alır.

Masqud qısa müddətdən sonra vəzir təyin olunur. Vəzir kimi həm xəlifənin, həm də xalqın etimadını qazanır. Bir gün yuxuda o, qoca Xıdırı görür. Xıdır ona bildirir ki, zərərli yağış yağacaq. Kim yağışın qarışdığı suyu içsə, ağılını itirib dəli olacaq. Ona görə bir həftəlik su ehtiyatı götürmək lazımdır ki, zərərli su içib ağılını itirməyəsən. Masqud bu yuxunu şahə danışır. Onlar ehtiyat olaraq su götürürlər. Yağış yağır. İnsanlar yağışlı sudan içib ağıllarını itirirlər. Şah və vəzir insanlarla görüşmək üçün

bazara çıxırlar. Ağilsız insanlar onları dəli adlandırır öldürmək istəyirlər. Onlar məcburi çarə kimi zərərli sudan içir və bunun təsirindən ağıllarını itirirlər. Bundan sonra dəli cəmiyyət onları müdrik hesab edib qarşılarında səcdə edir:

*Onlar yağış suyundan camlarına tökdülər,
Dəlilərə qarışib ağıldan əl çəkdilər.
Bunu görən dəlilər əl vurub alqış dedi
Müdrik bilib onların önündə diz çökdülər.*

*“Ölüm! Ölüm! Deyənlər dilədilər əfv, aman,
Oldu vəzir, xəlifə onlar ilə mehriban.
Qəza belə gətirdi gicbəslərlər dəstəsi
İki nəfər başçını məhrum etdi ağıldan.*

Müəllif burada üç əsas prinsipdən – ağıl, var-dövlət və məhəbbətin hansının cəmiyyət üçün vacibliyi məsələsinə toxunur. Poemada qadın məhəbbətinin seçimi obrazın fərdi istəyi kimi göstərilir və müəyyən mənada şərti səciyyə daşıyır. Lakin bütün bunlarla yanaşı, müəllifin konkret münasibətdə normal cəmiyyətin əsasında normal düşüncənin saxlanılması, ağıl təntənəsinin vacibliyi, insanların xoşbəxtliyində ağıl payının rolu və s. məsələlər insan və cəmiyyət müstəvisində özünə yer tapır. “Masqud” əxlaqi-didaktik mövzuda yazıldığı üçün əsərdə çoxsaylı hikmətli sözlərə, ibrətamiz fikirlərə və aforizmlərə çevrilən ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Müəllif poemada süjet xətti boyu bu cür sözlərdən məqamından asılı olaraq istifadə etmişdir. Məsələn, “Ağılsız ağıllı etmək müşkül peşədir”, “Çalışmadan mal-mülkə, varə çatmaq eyibdir”, “Vəcdanını, ağılını pula satmaq eyibdir”, “Vəcdanını satan kəs köpək olub yalmanar”, “Şüursuza ram olub arxasınca sürünmə”, “Ağılsızlığın ağla hakimliyi fəlakətdir” və s. hikməti sözləri müəllif lazımi məqamlarda işlədib və onların ifadə etdiyi məna ilə əsərin ideyası arasında rabitə yaratmağa çalışır.

Şərq nağıl motivləri əsasında qələmə alınan “Əzim haqqında nağıl” əsəri Abay Kunanbayevin üçüncü, eyni zamanda sonuncu poemasıdır. Poema yarımçıq qalsa da, həcm etibarilə Abay Kunanbayevin digər iki poemasından böyükdür. Poema Şərq nağılları silsiləsinə daxil olan Şəhri zad nağılları əsasında nəzmə çəkilmişdir. Əsər Bağdadda yaşayan Mustafa və Səfa adlı iki qardaşın təqdimi ilə başlayır. Bu təqdimatda biz onların qısa tərcümeyi-halları ilə tanış ola bilirik. Məlum olur ki, qardaşların hər ikisi sənətkardır. Mustafa rəssam, Səfa isə nəqşbənddir. Atadan yetim qalmış qardaşlar gözəl sənətkar olsalar da, maddi sıxıntı içində yaşayırlar. Onlar yaxşı yaşamaq məqsədilə doğma yurda əlvida deyib vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalırlar. Səfa Çini-Maçinə, Mustafa isə Balsura gedir. Poemada Səfa ilə bağlı məlumatlar burada bitir. Bundan sonra əsərdə onunla bağlı heç bir məlumat verilmir. Lakin Səfadan fərqli olaraq Mustafanın taleyi ilə bağlı qısa informasiya izləyə bilirik:

Mustafa məhrumkən dünya malından,

Allah kəm etmədi rəhmmini ondan.

Varlandı, ev-əşik sahibi oldu,

Ardı müştərisi onun anbaan.

Sürdü günlərini kəsbi-kamalla,

Oldu havadarı bəxt verən Allah.

Təzliklə bir oğlan doğdu arvadı

Əzim adlandırdı uşağı molla.

Abay Kunanbayev əsərdə Mustafanın ölümündən sonra hadisələrin mərkəzində onun oğlu Əzimi saxlayır. Onu da qeyd edək ki, poemada bütün əhvalatlar nağılvarı ifadə tərzində təqdim olunur. Görünür, poemada hadisələrin təsvirində “Biri vardı, biri yoxdu” nağıl lakonizmi və konkretliyinin mövcud olmasının bir səbəbi də budur. Abay Kunanbayev yaradıcılığında müşahidə olunan bu cəhət bir tərəfdən onun folklor ənənələrinə

bağlı olduğunu təsdiqləyirsə, digər tərəfdən sənətindəki məna çalarlarını, hikməti artırır, eyni zamanda əsərlərindəki sadəliyi təmin edir.

Abay Kunanbayev əsərdə Əzim haqqında danışarkən ilk olaraq onun uşaqlıq dövrünə aid olan bir sıra detallara xüsusi diqqət ayırır. Müəllif əsərdə Əzimin mədrəsədə əla qiymətlərlə oxumasını, atasından mükəmməl sənət öyrənməsini, zəhmətdən ləzzət almasını məqsədli olaraq qabardır:

Əzim yaşa doldu keçdikcə illər,

Oxumaq zamanı çatdı müxtəsər.

Getdi mədrəsəyə oxudu əla,

Mustafa oğluna baxıb etdi fəxr.

Əzim çalışmaqdan hey ləzzət aldı,

Hünəri hamını heyrətə saldı.

Onun qarşısına çıxmadı bir kəs,

Vari gündən-dünə artdı, çoxaldı.

Abay Kunanbayev insanın formalaşmasında, cəmiyyətdə mövqə qazanmasında təhsilin, sağlam mühitin, çalışqanlığın və əməksevərliyin rolunu vacib saymış, poeziya və nəsr nümunələrində bunların təbliğini ön sıraya çıxarmışdır. Şair Əzimin təhsilində savad almağın, zəhmətə bağlılığın, dönməz əqidəyə sahib olmağın, özündən böyüklərə və valideynlərə hörmət bəsləməyin vacibliyini təbliğ edərkən, ilk növbədə onun daşıyıcısı kimi gəncliyi hədəf seçmişdir.

Atasının ölümündən sonra Əzim zəhməti ilə pul qazanıb ehtiyaclarını ödəyir və böyük arzularla yaşayır. Müəllif Əzimin təhsilində əməyin təbliğinə, onun insan həyatında roluna xüsusi yer verir:

*Əzim rəssamlığa göstərib həvəs,
Aldı atasından mükəmməl bir dərs.
Mustafa öləndə onun oğlunu
Ehtiyac içində görmədi bir kəs.*

Əzim öz halal zəhməti ilə məşğul olduğu vaxt ona bir qoca yaxınlaşır. Əzimə misi qızıl etmək sənətini öyrədəcəyini bildirir. Əzim əvvəlcə qocaya şübhə ilə yanaşsa da, sonradan onun təklifini qəbul edir. Əzimə misi qızıl etməyi öyrədəcəyini vəd edən bu qoca kimyəgər onu sərxoş edərək oğurlayır və dərya içərisində dinini dəyişmək – atəspərəst etmək istəyir. Lakin Əzim dinindən dönmür. Buna görə qoca kimyəgər ona işgəncə verdiməyə başlayır. Qocanın haqsızlığına Allah qəzəblənir. Bu zaman dənizdə tufan başlayır. Gəmidəki avarçəkənlər fırtınadan öləcəklərindən qorxub Əzimi azad etməyi tələb edirlər. Əzimi azad etdikdən sonra qoca yenidən hiyləyə əl ataraq ondan üzr istəyir. Əzimə qarşı etdiklərinin səbəbini özündən asılı olmayan sərxoşluğun təsiri kimi izah edir. Əzim hiyləgər qocaya inanır və onun yeni təklifi ilə razılaşır. Hiyləgər qoca ona ikibaşlı qartalın, əjdahanın, cin və şeytanın yaşadığı Qaf dağımın zirvəsinə qalxıb oradan sehirlə torpaq gətirmək tapşırığı verir. Əzim çətinliklə də olsa onun tapşırığını yerinə yetirir. Torpağı torbaya doldurub onu iplə dağın zirvəsindən aşağı sallayır. Lakin torbanı salladığı iplə aşağı düşmək istədikdə qoca ipi aşağı dartır və Əzimə dağın zirvəsindən enməyə imkan vermir. Qoca torbanı götürüb gözdən itir. Əzim bir müddət dağın zirvəsində qaldıqdan sonra orada yaşayan əjdahanı öldürür, onun dərisindən ip hazırlayıb aşağı enir və yoluna davam edir. O, yolda gözəl bir mərmər saraya rast gəlir. Saraya daxil olarkən orada şahmat oynayan iki qız görür və onlarla tanış olur. Həmin qızlarla bacı-qardaş əhdi bağlayır.

*“Qoy siz deyən olsun - söylədi Əzim –
Siz – bacı, mən – qardaş, var bircə şərtim.
Elə ki Vətənçün darıxdım o gün,
İcaza verin ki, mən çıxıb gedim”.*

*“Tanrı qovuşdurub bizi səninlə,
Ondan nə dərd gəlsə dözüb səbr elə.
Tablaş ayrılığa, vaxtı çatanda,
Bil ki, qovuşarsan öz vətəninlə.*

*Sevgilimiz deyil, qardaşımız ol,
Qəlbində yer elə dostluğa bol-bol.
Ayrılıq çatanda hazırlıq görüb,
Deyərik – get qardaş, sənə yaxşı yol”.*

Qeyd edək ki, Abay Kunanbayevin “Əzim haqqında nağıl” poeması yarımçıq qalmışdır. Lakin əsər yarımçıq qalsa da, müəllif poemada Əzimin simasında zəhmətsevərliyi, insani hissləri, dözümlü, əqidə dönməzliyini, yurd sevgisini və s. sözün bədii ifadə imkanları daxilində əks etdirmiş və insanlıq amalı üçün vacib olan məqamları oxucuya çatdırma bilmişdir.

ABAY KUNANBAYEVİN NƏSRİ

“Qara sözlər” Abay Kunanbayev yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Əsər 1890-1898-ci illərdə yazılmışdır. “Qəqliyyə”, “Əqliyyə”, “Qəqliyyət-təsdiqət”, “Nəsihətnamə”, “Nəsr yazıları” və s. adlar altında təqdim olunmuş bu əsər bir növ nəsihətnamə xarakterlidir. “Qara sözlər” 45 müstəqil nəsr hissəsindən ibarətdir. Əsərdə mətnlər “Birinci söz”, “İkinci söz”, “Üçüncü söz” və s. başlıqlar altında ardıcıl olaraq 45-ə qədər sıralanır. Əsərin nəsihətnamə tipində olması fikri “Qara sözlər”lə bağlı əksər araşdırmalarda təsdiqini tapmışdır. “Yusif Xas Hacıbin “Qutadqu bilik”i, Əhməd Yasəvinin “Divani hikmət”i, Nizamülmülkün “Siyasətnamə”si, Y.İmrənin “Risalətin nühiyyə”si kimi XIX əsr nəsihətnamə və siyasətnamələrin örnəyi Abayın “Qara sözlər”idir (10, s. 45). Bu baxımdan “Qara sözlər”in Şərqin əxlaqi-didaktik, nəsihətlər kitabları olan “Kəlilə və Dimnə” və “Qabusnamə” ilə müəyyən oxşarlığı da istisna deyil. “Qara sözlər”ə daxil olan nəsr parçalarında, əsasən, kamil insan olmağın yolları göstərilir və bu yolda əngəl ola biləcək problemlərdən söhbət açılır. Əsərdə müəllifin mənsub olduğu millətin taleyi, onun keçmiş, bu gün və gələcəyi barədə düşüncələri yer alır. Mətnlərlə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, “Qara sözlər”i Abay Kunanbayev ömrünün son dövrlərində qələmə almışdır.

Əsərin əvvəlində müəllif bu barədə belə yazır: “...Ömrümün çoxu gedib, azı qalıb, həyatımda hər şey olub: mübahisələr də, üzücü dedi-qodu da, mübarizə də, yersiz dava-dalaş da. İndi son mənzilə yaxınlaşanda, ürək yorulub əldən düşəndə həyatın faniyini dərk etməyə başlayıram. Və bir fikir mənə rahatlıq vermir. Qalan günlərimi nəyə həsr edim?”. Bu parçadakı sözlər əsərin yazılma tarixinə aydınlıq gətirməklə yanaşı, gözlərimiz önündə köləliyin, cəhəlatın, mövhumatın əsiri olan, birliyi pozulan, gələcəyi müəmmalı olan və s. bir millətin halına yanan vətənpərvər şairin narahat obrazını canlandırır.

“Birinci söz”, ilk növbədə, bütün ictimai və ədəbi-bədii fəaliyyətini millətin taleyi ilə bağlayan, onun bu gündündən narahat olan, xoşbəxt gələcəyini düşünən Abay Kunanbayevin qazax xalqını səfəlat və cəhəlatdən qurtaracaq “nə etməli?”-

sualına cavab axtarması baxımından əhəmiyyətlidir. “Birinci söz”də Abay Kunanbayev milləti üçün görmək istədiklərini 5 istiqamətdə (xalqa xidmət, təsərrüfat quruculuğu, elmin inkişafı, dinə bağlılıq, uşaqların təbəsiyi) qruplaşdırır. Lakin xalqa xidmət istəyi nə qədər böyük olsa da, öz sözləri ilə desək “idarəolunmaz xalqı, oğrusu, müftəxoru çox olan”, “nə bilik almağa, nə də bilik verməyə kimsəsi tapılmayan”, “dindarlarına yer olmayan”, “uşaqlarının gələcəyi bilinməyən” məmləkətdə ürəyi millət sevgisi və millət dərdi ilə döyünən Abay Kunanbayevin hansı acınacaqlı mühitə yaşadığını təsəvvür etmək çətin deyil.

“Qara sözlər” XIX əsr qazax mühitini, qazax ictimai-siyasi gerçəkliklərini, qazax milli həyatı və ictimai baxışlarını əks etdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. “Qara sözlər” müdrik kəlamlar toplusudur. Abay Kunanbayev bu kəlamlar vasitəsilə dövrü üçün, cəmiyyət üçün, məxsusi olaraq öz xalqının təmsalində insanlıq üçün əhəmiyyət daşıyan problemlərə toxunur. Həmin kəlamlar ilk növbədə qazax xalqının xoşbəxt gələcək yolunu müəyyənləşdirməyə və bu yola işıq salmağa xidmət göstərir. Mütəfəkkir şair (burada həm də nasir) xalqa ünvanladığı fikirlərinin onların gələcək inkişafına təsir edəcəyinə inanır və “Birinci söz”ün sonunda bu barədə belə yazır: “Nəhayət, qərara gəldim ki, kağız və qələmi özümə həmdəm edib, fikirlərimi kağıza köçürüm. Bəlkə sözlərimdən hansısa kimsəni könlünə yatdı və o, həmin sözü özü üçün ya kağıza, ya da yaddaşına köçürdü”. Abay Kunanbayev əsər boyu yaşadığı cəmiyyətdə üzləşdiyi mövcud problemlərə real-tarixi şəraitdə müdaxilə etməklə xalqını tərəqqidən, müasirlikdən, təhsildən, elmdən, modern həyatı düşüncələrindən və s. uzaq saxlayan cəhəlat mühitinə qarşı mübarizə aparır.

Abay Kunanbayev ilk növbədə canından artıq sevdiyi qazax xalqının baxışlarındakı səhv təsəvvürləri islah etməyə çalışır. O, ikinci, üçüncü, beşinci, altıncı, doqquzuncu və bu kimi əksər mətnlərdə qazaxlarda müşahidə etdiyi loğçalıq, mənəmlik, tənbəllik, eqoistlik və s. kimi qeyri-normal xüsusiyyətləri tənqid edir, onu doğuran səbəbləri açıqlayır. Məsələn; “İkinci söz”də özbaş, rus, tatar və noqayları geyiminə, nitqinə, qorxaqlıqlarına, yersiz danışqlarına və s. görə haqsız ittiham edib lağa qoyan doğma xalqının nümayəndələrinə üz tutaraq onları həm tənqid edir, həm də günahlandırır. Eyni zamanda Abay Kunanbayev

“qazaxların bir-birini canavar gözündə görüb, yaxınlarının halına yanmamasından”, “tənbəl, qorxaq, iradəsiz, lovğa, acgöz, bədrəftar və s.” olmasından narahat olmuş, milləti üçün qüsur bildiyi bu cür halların səbəblərinin kökündə nəyin dayandığını üzə çıxarmağa çalışmışdır. Abay Kunanbayev bunların başlıca səbəbini insanların əkinçilikdən, ticarətdən, sənətdən, təhsil və elmdən uzaqlaşması ilə əlaqələndirir. O, aşkar şəkildə göstərir ki, normal peşə, halal qazanc və təhsildən uzaq olduğumuz üçün cəmiyyətimizdə böhtan, rüşvət, qan düşmənçiliyi adi hala çevrilmişdir. Abay Kunanbayev insanların düşmən qruplara bölünüb, bir-birlərinin var-dövlətlərinə, torpaqlarına sahiblik etməsinin əsas səbəblərini isə savadsızlıq, cahilliklə yanaşı, rüşvətlə, məkrli vəziyyətlə yiyələnən hakimlərin və nədən bəylərin əməlləri ilə bağlayır, realist-maarifçi olaraq vəziyyətdən çıxış yolunu yeni həyata mane olan bütün pisliklərdən uzaqlaşmaqda görür.

Abay Kunanbayev “sevdiyi və qəlbinə yol axtardığı xalqını” (“Beşinci söz”) əsər boyu daha çox ittiham edir. “Mal-qaranı ağıldan, elmdən, imandan, xalqdan qiymətli hesab edən” (“Səkkizinci söz”) varlı təbəqənin nümayəndələri Abay Kunanbayevin nəzarində ən ağılsız, vicdanını itirən insanlardır. Əsərin “Beşinci söz”ündə yer alan bir neçə atalar sözü qazax xalqının psixologiyası, dünyagörüşü, həyata baxışı və s. barədə fikir formalaşdırır. Bu sırada verilmiş atalar sözlərini xarakterinə görə iki qrupa ayırmaq mümkündür. “Yarım gün ömrün qalıbsa, bir günlük azuqə topla”, “Mal-qara candan da əzizdir”, “Varlığın üzü ağ, kasıbın üzü qarıdır”, “Kasıba doğma atası da yüküdür” və s. kimi atalar sözləri maddiyyat hərisi olan insanların psixologiyasını əks etdirmək baxımından xarakterikdir. Maraqlı məqamlardan biri odur ki, Abay Kunanbayev “İyirmi doqquzuncu söz”də mənəvi dəyərlərdən uzaq olan, zərərli fikir formalaşdırən bir sıra qazax atalar sözü və məsəllərindən söz açır. O, “Varlı ol, arın olmasın”, “Yaxşı xahiş etməklə hər şey əldə etmək olar”, “Yüz gün axta dəvə kimi dolanmaqdasə, bir gün əsl nər kimi yaşamaq yaxşıdır”, “Məşhurlaşmaq istəyirsənsə, tarlaya od vur”, “Qızıl görçək mələk də yolundan çıxar” və s. atalar sözü və məsəllərini ayrı-ayrılıqda açıqlamaqla onların ifadə etdiyi mənalardan zərərli, eyni zamanda mənəviyyatdan uzaq olduğunu bəyan edir. Bunların məqsəddən

asılı olaraq yaradıldığını, kimlərinsə mənafeyinə xidmət üçün formalaşdırıldığını vurğulayır. Məsələn, Abay Kunanbayevin “Qızıl görçək mələk də yolundan çıxar” deyiminə münasibəti kifayət qədər maraqlıdır: “Deyirlər “Qızıl görçək mələk də yolundan çıxar”. Bunu deyənlər mələyin müqəddəs adına qurban olsunlar. Mələyin qızılla ehtiyacı olmadığını biliblə, onlar onu bahana edib özlərinin hasəddən doğan kələklərinə bəraət qazandırmaq istəyirlər” (“İyirmi doqquzuncu söz”).

Lakin “Səxavətinlin düşməni olmaz”, “Balıq olmayan gölün səhilində, mərhəmət olmayan aulda yaşama” və s. atalar sözlərində isə qazax xalqının müdrikliyi, ağıl-kamalı təqdir olunur. Ona görə də A. Kunanbayev insanları həyatın mənasını dərk etməyə səsləyir, mənasız işlərdən uzaq olmağı onlara məsləhət bilir: “Xoşbəxtliyin nədə olduğunu bilmədiklərdən insanlar həyatı mənasız işlərlə alçaldırlar. Onlar bir-birini təqib edir, bir-birinin yanında lovğalanır, var-dövlət toplayır, ömrün son dəqiqələrində isə toplaдықlarının hamısını həyatın bircə gününə dəyişməyə hazır olurlar”. Abay Kunanbayev bu sözlərin sonunda “nə üçün əzəl başdan taleyinə inanıb əməklə məşğul olmayasan?” - çağırışı etməklə insanları faydalı işə səsləyir, pisliklərdən uzaq dayanmağı onlara tövsiyə edir. Bu məqsədlə Abay Kunanbayev əsərdə həyata baxış, əxlaq, din, sevgi, dostluq, mərhəmət, elm, təhsil və s. məsələlərə toxunmaqla xalqını müdrikliyi dəyərləndirib həyatda düzgün yol seçməyə çağırır.

Müəllif əsərdə əxlaq məsələlərindən danışarkən ilk növbədə lovğalığın və eqoist hisslərin insan qəlbindən çıxarılmasını istəyir. Onun fikrinə görə, bu cür insanların “nə vicdanı, nə şəxsi ləyaqət hissi, nə böyük işlərə qabiliyyəti, nə də yüksək amalları olur. Onlarda nə pəhləvanın qətiyyəti, nə igidin rəşadətini, nə də insanpərvərlikdən əlamət tapmaq çətindir”.

Ona görə də A. Kunanbayev xalqını vicdanlı, ləyaqətli olmağa, yüksək amallar uğrunda yaşamağa səsləyir. O, bütün məsləhətlərə riayət etmək üçün dörd şərti vacib sayır: 1. Mənləyi qoruyub saxlamaq; 2. Məsləhəti qəlbədən qəbul etmək; 3. Məsləhəti yaddaşa həkk etmək; 4. İnsanın ağılını korlayan, onu pisliklərə aparan şeylərdən uzaqlaşmaq.

Bildiyimiz kimi, Abay Kunanbayev istər şəxsi həyatında,

istər bədii yaradıcılığında, istərsə də ictimai fəaliyyətində təhsili, biliyi önə çəkmiş, xalqın cahillikdən qurtarmasında yeganə yol kimi savadsızlığın aradan qaldırılmasını vacib saymışdır. O, xoşbəxt gələcəyi, insanların bəxtiyarlığını, şöhrət tapmasını elm və təhsildə görmüşdür.

Savad və təhsil almaq, dil öyrənmək məsələlərini əhatə edən “İyirmi beşinci söz”də müəllif öz dövrünün realıqları fonunda bir çox məqamlara toxunur: “Mənim təklif etdiyim yol var-dövlət hərisliyini rədd edir. Oğlunu evləndirib ayırmağa tələmə, əvvəlcə onu rus məktəbində oxut. Lazım gəlsə təhsil üçün bütün varidatını verməkdən çəkinmə, övladını adam etmək üçün hər şeydən keçmək olar. Oğlun cəhəltədə qalsə, nə sən rahatlıq tapacaqsan, nə o özü xoşbəxt olacaq, nə də xalqına fayda verəcək. Belə övlada görə Allahın da yanında, insanların da yanında başın həmişə aşağı olacaq”.

Göründüyü kimi, Abay Kunanbayev uşaqların təhsil alması probleminə kifayət qədər ciddi yanaşırdı. O, özünü valideynlərə tutaraq bildirir ki, hər bir uşağın gələcək rahatlığı və xoşbəxtliyi onun dil öyrənməsində və təhsil almasındadır. Çünki o bilirdi ki, bütün pisliliklərin, rəzəlatın kökü cəhəltədirsə, xoşbəxtliyin açarı isə elm və mədəniyyətdir. Abay Kunanbayev valideynlərə çağırış edərək, ilk növbədə onların övladlarına təhsil vermək baxımından Allah və cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıdıqlarını nəzərlərinə çatdırırdı.

Abay Kunanbayevin övladına təhsil verməyən valideynlərin Allah yanında günah qazanacağı fikrini önə çəkməsi məqsədli xarakter daşıyırdı. Çünki müsəlman psixologiyasına görə o insanlar Allah yanında başı aşağıdılar ki, onlar günah və bəd əməllər sahibidirlər.

Abay Kunanbayevin cəmiyyətdəki mövqeyindən, insanlar arasında şəxsi nüfuzundan və sözünün təsir gücündən istifadə edərək övladlarına təhsil verməyən valideynləri Allah yanında günah və bəd əməllər sahibi kimi dəyərləndirməsi istər-istəməz feodal müsəlman mühitində valideynlərdə Allah xofu yaradır və yaranmış qorxu sindromu onların övladlarına təhsil vermək maraqlarına müəyyən dərəcədə təsir göstərirdi.

Abay Kunanbayevin təhsillə bağlı fikirlərində dil məsələsinə xüsusi yer ayrılmışdır. İlk növbədə qeyd etməliyəm ki, o, ərəb,

fars və rus dillərini mükəmməl bilmiş, bu dillərin vasitəsi ilə Şərq və Qərb mədəniyyəti nümunələri ilə birbaşa tanış olmuş, ərəb, fars və rus dilində olan bir sıra əsərləri qazax dilinə tərcümə etmişdir. Abay Kunanbayev dil məsələsindən danışarkən soydaşlarına birinci növbədə öz uşaqlarına ana dilini öyrətməyi tövsiyə edirdi. Bu yolla o həm valideynlərdə, həm də uşaqlarda milli hisslərin formalaşacağına inanır, gələcəkdə xalqın taleyini düşünən milli ruhlu gənclər ordusunun yaranacağına ümidlər bəsləyirdi. O, doğru olaraq belə düşündürdü ki, millətin dilini bilmədən onun dardlarını bilmək, ona doğma münasibət göstərmək qeyri-mümkündür. “İyirmi beşinci söz”də səslənən “uşaqları oxutmaq yaxşıdır, lakin öz xalqına xidmət edə bilməsi üçün onlar ana dilini öyrənməlidirlər” -sözləri yuxarıdakı fikrin təsdiqi baxımından əhəmiyyətlidir.

Lakin Abay Kunanbayev doğma dili bilməyin əhəmiyyəti ilə yanaşı, cənəbi dilləri öyrənməyin vacibliyini də xüsusi vurğulayırdı. Abay Kunanbayev dünya dilləri sırasında qazaxlar üçün rus dilini öyrənməyi məqsəduyğun hesab edirdi. Şübhəsiz, bu səbəbsiz deyildi. O, ilk növbədə rus millətinə hörmət bəsləmiş, onun elmini və mədəniyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Ona görə də tarixi qədim, mədəniyyəti zəngin olan rus millətinin dilini öyrənməyi təbliğ etmiş, bu dilin vasitəsilə qazaxların rus elmi və mədəniyyətinə yiyələnəcəklərinə, rusların ən yaxşı keyfiyyətlərini mənimsəyəcəklərinə, bu xalqın səviyyəsinə çatacaqlarına və s. böyük ümidlər bəsləmişdir.

Müəllifə görə rus dilini öyrənmək həm də Avropaya çıxış etmək deməkdir, Avropaya çıxış etmək isə Avropa mədəniyyəti ilə tanış olmaq, dünyanı dərk etməkdir. Abay Kunanbayev haqlı olaraq rus dilini bilməyin əhəmiyyətini belə qiymətləndirirdi: “Rus dilini bilmək, göz açıb dünyanı görməkdir” (“İyirmi beşinci söz”).

Göründüyü kimi, “Qara sözlər”də, o cümlədən, Abay Kunanbayevin poeziyası və ictimai fəaliyyətində rus dilinin təbliği dövrün tələbi məsələsi olsa da, siyasi məqsəd daşıyırdı. Bu dilin təbliği milli maraqlara xidmətdən irəli gəlirdi. Çünki çarizm dövründə rus dili həm imperiyadaxili ünsiyyət qurmaq, həm elm və mədəniyyət kəsb etmək, həm də imperiya sərhədlərini aşib Avropaya yaxınlaşmaqdan ötrü yeganə dil idi. Təbii olaraq çarizm dövründə imperiya tərkibində olan bütün

xalqlar dil baxımından eyni ehtiyac və tələbatla üzləşirdilər. Abay Kunanbayevin azərbaycanlı həməsri olan S.Ə.Şirvaninin də oğluna müraciətlə dediyi:

*Kəfər, ey nuri-dideyi- Seyyid,
Qönçeyi- növrəsidiyi- Seyyid.
Üləmə həqqini riayət qil,
Əhli-elmə həmişə hörmət qil.
Demə bu kafər, ol müsəlmandır,
Hər kimin elmi var- o, insandır.
Ey oğul hər elmə ol rəğib,
Xassə ol rus elminə talib.
Onlara ehtiyacımız çoxdur,
Bilməsək dil əlacımız yoxdur.*

- sözləri rus dili əsərinin təbliğinə yox, milli intellektin elmi-mədəni yüksəlməsinə çağırış idi.

Onun digər bir Krımlı məşhur türk həməsri, “dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının müəllifi İ.Qasıralının isə “ruslar bizə yapıcı və kültürcə daha yaxındır” fikirləri başqa prizmadan imperiyadaxili əlaqələrdə rus dilinin əhəmiyyətini və dünya mədəniyyəti ilə rəbitəsinə xidmətinə önə çıxarırdı. Göründüyü kimi, Abay Kunanbayevin rus dilini öyrənmək təbliğati yeni üsullu məktəblərdə təhsil almağa, daha modern təhsilə yiyələnməyə, rus və Avropa mədəniyyəti ilə tanış olmağa və s. çağırış idi. O, bütün hallarda cəhəlat girdabında əziyyət çəkən, milli-mədəni inkişafdan geri qalan xalqına yardım etmiş, millətinə xidmətdən şərəf duymuşdur.

Qazax xalqının feodal düşüncədən uzaqlaşaraq, cəhəlat buxovlarını qıraraq təhsilə yönəlib elm əldə etməsi vacib bir məsələ kimi Abay Kunanbayev yaradıcılığında aktuallıq təşkil edir. “Qara sözlər”in bir neçə mətnində elmin hər bir insanın və ümumiyyətlə, millətin həyatında oynadığı aparıcı rolun əksi xüsusi yer alır.

Məsələn, “Otuz ikinci söz”də “elmə necə yiyələnmək olar?”, “elmə insana nə üçün lazımdır?” və s. kimi suallara cavab tapmaq mümkündür. “Otuz ikinci söz” başlıqlı mətnin birinci cümləsində “elmə kimlər sahib ola bilər?” sualının ictimai-siyasi, tarixi və elmi-fəlsəfi baxımdan dəyərləndirilməsi diqqəti cəlb edir. Abay Kunanbayev yazır ki, “elmə yalnız bilmək həvəsi ilə yanaşanlar yiyələnilər. Özü də yalnız havəs azdır. Hətta elmə yiyələnmək prosesinin özü də müəyyən sistemə tabe olmalıdır. Əks təqdirdə insanın elm əldə etməyə sərf etdiyi böyük zəhmət və xərclər nəticəsiz qalar”.

Abay Kunanbayev məqsəddən asılı olaraq elmə yiyələnmək istəyən insanları iki qrupa ayırır. Onlardan biri elmə varlanmaq, gəlir əldə etmək, digəri isə xalqa, cəmiyyətə faydalar vermək məqsədilə elmə gələn insanlardır. O, pul qazanmaq, bahalı şeylər almaq, yalnız özünü düşünmək xatirinə elmə gələn insanları bu yola can atmamağa çağırır. Onlara üzünü tutaraq deyir: “...Sənə gəlir gətirəcək və ya cəmiyyətdə mövqə verəcək iş naminə elmə can atma. Əgər sən başqa şeylər cəlb edir və sən yalnız onlara çatmaq üçün elmlə məşğul olursansa, sənə elmə münasibətin ögey ananın oğulluğa olan münasibəti kimidir”.

Abay Kunanbayev qazanılan elmi insan üçün dəyəri ölçüyə gəlməyən sərvət hesab edir. Onun fikrincə, insanın həlal qazandığı nə varsa, ağır zəhmət və gərgin əməyin hesabına əldə edilir. Bu mənada Abay Kunanbayev elmlə məşğul olmaq istəyənlərin mətin ruha və möhkəm iradəyə sahib olmalarını xüsusi vurğulayır. Digər baxımdan onları paxılıqdan, yüngüllükdən, kindən, loğalıqdan və s. uzaq olmağa çağırır.

Abay Kunanbayev insanın həyatda xoşbəxt və firavan yaşaması üçün elmlə yanaşı, sənət öyrənməyin də vacibliyindən danışır. “Mal-qara quraqlıqda yem çatıbmamasından və ya xəstəlikdən qırılır, sənət isə təbii fəlakətdən uzaqdır” deyəən Abay Kunanbayev eyni zamanda, sənətə həlallığın və ağılın nümunəsi kimi yüksək qiymət verir. O, sənətlə məşğul olan insanı millətinin ən yaxşısı hesab edir. Lakin Abay Kunanbayev sənətkarları millətinin ən yaxşısı və ağıllısı hesab etsə də, onlara qarşı narazılıq ifadə etməkdən çəkinmir. Çünki, o sənətlə məşğul olan insanları daha yaradıcı, sənətin yeni sirlərinə yiyələnməyə can atan, vaxtdan səmərəli istifadə edən, dünya miqyasına çıxmağa qadir sənətkarlar kimi görmək istəyir. “Otuz üçüncü söz”ün

əvvəlində yazılan aşağıdakı cümlələr Abay Kunanbayevin sənət və sənətkara münasibət fonunda fikirlərinə aydınlıq gətirmək baxımından səciyyəvidir: "...Qazax sənətkarlarının sağalmaz xəstəliyi andıran qüsurları var. Birincisi, onlar yeni sənətə yiyələnməyə can atmırlar. Onlar özlərindən yaxşı sənətkar axtarmır, onlara yaxınlıq edib, əl-ələ işləmirlər. İkincisi, onlar ara vermədən işləyə bilmirlər. Bir neçə mal-qara əldə edən kimi özlərini varlı sayır, lovğa-lovğa düşünlür".

Abay Kunanbayevin sənətə münasibəti ilə elmə münasibəti arasında bir paralellik müşahidə etmək mümkündür. Diqqət etdikdə görürük ki, o hər iki sahə üçün zəhmətli, halallığı, qarşılıqlı əməkdaşlığı, mənaçilik və lovğalıqdan uzaq dayanmağı və s. meyar götürmüş, ən başlıcası isə millətə faydanı vacib hesab etmişdir.

"Qara sözlər"də insanın cəmiyyətdə yeri və roluna, ictimai fəaliyyət dairəsinə, əbədi ələm düşüncələrinə insan amili və insan amalı kontekstində münasibət bildirilir və onlara fəlsəfi-estetik dəyər verilir. Abay Kunanbayevin problemə bu istiqamətdə münasibəti insana ali məqsədə doğru hansı yolla gedəcəyini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Abay Kunanbayevin insana münasibətində fərqli və orijinal yanaşma müşahidə olunur. O, insana dünyanı yaradan yox, onu dərk edən varlıq kimi dəyər verir. İnsanın mahiyyətindəki məhəbbət, ədalət və səmimiyyətin mövcudluğunu onun hər zaman ilahi məqama yaxınlığının göstəricisi kimi nəzərə çatdırır.

Bu səbəbdən Abay Kunanbayev belə hesab edir ki, insanda yaxşılıq əlamətlərinin çoxluğu istər-istəməz onu daha çox haqqa, dərğaha doğru istiqamətləndirməlidir. Lakin insan mahiyyətindəki məhəbbət, ədalət və səmimiyyəti düzgün "xərcələməyəndə" nəyin doğru, nəyin yanlış olduğunu fərqlinə varə bilməyəndə haqqın qapısını öz əlləri ilə üzünə bağlayır. "Otuz dördüncü söz"də müəllif bu barədə belə yazır: "Əvvəla-xır öləcəyini, ələlin yalnız qocalıqdan gəlmədiyini və heç kimin öldükdən sonra dirilmədiyini hamı bilir. Qazaxlar da buna inanırlar. Onlar buna inanırlar ki, yeri-göyü yaradan var və o, məhşər günü mizan-tərəzi qurub, hər kəsə xeyir və şər əməllərinə görə həy verəcək və onun mükaufatı da, cəzası da yerdəkilərə bənzəməyəcək. Onların zənninə, Allah insana görünməmiş ağır

cəza da verə bilər, onu göylərə də qaldırar. Bəs ömrün sonunda onları bu iki qismətdən birinin gözlədiyini bilə-bilə qazaxlar nə üçün yalnız xeyir əməllərlə məşğul olurlar?

Bunun səbəbi onların etiqadlarının qeyri-səmimiyyətindədir ki, bu da, görünür, onların qeyri-xalqlar kimi o dünyaya inanmamalarından irəli gəlir". Əsərin 34, 35, 36, 37 və s. hissələrində söylənilən məntiqə uyğun insan, inam və sevgi problemləri daxilində bir çox məqamlara münasibət bildirilir.

"Otuz yeddinci söz" Şərq məna deyimlərinə uyğun yazılmış 23 müdrik kəlamdan ibarətdir. Nəsihətnamə xarakterli bu kəlamlarda ləyaqət, müdriklik, cahillik, tənhalıq, xoşbəxtlik, bədbəxtlik, toxluq, acgözlük və s. problemlər daxilində "həyat nədir?", "insan fərd olaraq nəyə qadirdir?" və "insan hansı keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır?" və s. çoxsaylı suallara cavab tapmaq mümkündür. Məsələn, Abay Kunanbayev "insan öz dövrünün övlədidir. O pisdirsə, bunun günahı onun həmmüasirləridir" deməklə, cəmiyyətin, mühitin insana birbaşa təsirini önə çəkmış olur.

Bildiyimiz kimi, insan və mühit amili bütün dövrlər üçün aktual olmuş, şəirin yaşadığı XIX əsr dünya tarixinin yeni bir mərhələsi olaraq tarixdə elmi-texniki tərəqqi, milli-azadlıq hərəkatlarının başlanğıcı, yeni dövr milli mədəniyyətlərinin inkişafı və s. əsri kimi iz saxlamışdır. Abay Kunanbayev millətinin tərəqqisi naminə bu əsrdən çox şey gözləyirdi. O, "Otuz yeddinci söz"də konkret olaraq öz millətinin adını çəkməyə də bu kəlamlarda ifadə olunan fikirlərin hər birini ümumi şəkildə olsa da onun həmyaşıdlarının, həmkəndlilərinin, soydaşlarının həyatı və yaşadığı ictimai-siyasi mühitlə bağlamaq mümkündür. Bu kəlamların bir neçəsinə diqqət edək:

1. İnsanın ləyaqəti onun məqsədinə çatması ilə deyil, məqsədinə doğru hansı yolla getməsi ilə müəyyənləşir.
2. İnsan ağzından keçən hər bir gözəl fikir solğunlaşır.
3. Ağillıya kömək et. Nankora kömək etmək özünü alçaltdırır.
4. Yalnız atasını düşünən şəxs insanlara düşməndir. İnsanları düşünən isə sənin qardaşıdır.

5. Yalnız öz mənfəətin üçün çalışsan otlayan heyvanlardan fərqlən olmaz. İnsanlıq üçün çalışsan Allahın sevimli qulu olarsan.

6. Dünya böyük göl, zaman əsən yeldir. Önündəki dalğalar – böyük qardaş, ardındakı dalğalar – kiçik qardaş kimidir. Bunlar sıra ilə yox olur, bir-birinin yerini alırlar.

Sıralanan kəlamalarda mənalər bəşəri səciyyə daşısa da, onların hər birini XIX əsr qazax milli həyatı ilə əlaqələndirmək çətin deyil. Məsələn, Abay Kunanbayevin dördüncü sırada “yalnız atasını düşünən insanların düşmənidir”- fikirdəki göz önünə gələn şəxs əslində özündən başqa heç kimi düşünməyən, şəxsi mənafeyini xalq mənafeyindən üstün tutan bəy, bolis, naçalnik, pristav, hakim və s. simvoludur. Abay Kunanbayevə görə, bu cür məmurlar öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək xalqa fayda vermək əvəzinə, onlara işgəncə verir, mal-mülkünü talayırlar. Buna görə də müəllif onları xalqın düşməni kimi qələmə verir. Xalqını düşünənləri isə dost, qardaş hesab edir.

Abay Kunanbayevin müxtəlif problemləri əks etdirən “Qara sözlər”i milli, fəlsəfi, tarixi, dini, etik və s. baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Abay Kunanbayevin daha çox nəsihətlər şəklində ifadə olunan fəlsəfi düşüncələrinin yer aldığı bu əsər qazax ədəbiyyatı tarixində insanın kamilləşməsi və cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə həsr edilmiş ilk nəsr nümunəsidir. İlk realist nəsr nümunəsi olaraq “Qara sözlər” qazax ədəbiyyat tarixində realist nəsrin inkişafına təsir göstərmiş və modern qazax ədəbiyyatının yeni mərhələyə qədəm qoymasında mühüm rol oynamışdır.

ŞEİRLƏR

Artıq zamanıdır, soyu ey ürək!
Vaxtı gəlib-çatıb istirahətin.
Əbədi nə vardır, söylə bir görək,
Sənin dinclik olsun görək qismətin.
Bir gün döyünməyib sinəmdə dursan
Ziyan dəyməyəcək şux afətlərə.
Onlar dost taparlar yenə də, inan,
Yetəcəklər yenə səadətlərə.
Gecələr gəzirsən gözlərinə qəm
Qara gözlərin sorağındasan.
Mən sənə çox yaman qəzəblənirəm
Çünki uçurumun qırağındasan.
Necə məhv olursan quru ağac tək
Yetəcəksən nə vaxt ağla, kamala?
Qorxunc bir yol ilə gedirsən ürək,
Özün çarə elə düşdüyün hala.

Soyut ataşını daha, ey ürək,
Yetər, təmkinli ol, hövsələli ol.
Ağıllı məsləhət verirəm: görək
Bu ziyan verməsin sənə bircə yol.
Düşməmişdir başa o qız bir kərə
Nə üçün ürəyi dönmüşdür buza.
Dil tutulub gözlər dikilir yerə –
De, bunlar çatırmı o gözəl qıza.

Hakim kəsildimi qəlbə məhəbbət?
Nəğmə bulağın məhv olacaq bir gün.
İradə əksinə, gəl bunu dərk et,
Ömrün qəm içində solacaq bir gün.

Soyut ataşını, ey ürək, yetər
Ömrü qəm-qüssədə gəl vermə bada.
Özün diqqət elə, yaxşı sal nəzər
Hər şey keçib-gedir qoca dünyada.
Keçir dövrənizə bizim dəxi bil.
Ağırdır, köç edir yar-yoldaşımız.
Daha o əvvəlki çağımız deyil,
Artıq köçüb gedir, ötür yaşımız.
Ey dost, yetər, ayıl, gəl huşiyar ol
Bir düşün gedirik haradan-hara.
Sədaqət yoludur tutduğumuz yol,
Vüsala irmişəm, yetmişəm yara.
Əvvəlki hökmümü vermərəm əldən;
İstəsəm çataram kama gözlədən.
Yenə də olaram əvvəlkilər tək
Bizə cavab verər o gözəl mələk.
Bunun nə faydası, nə xeyri bizə?
Daha o əvvəlki vaxtımız deyil.
Qoy günah düşməsin qismətimizə,
Namusla yaşayaq ömrü müttəsil.

Qoy sənin atəşin hələ sönməsin,
Qoy sevsin yenə də gözəllər bizi.
Ey ürək fələyin çarxı dönməsi
Arzumuzca alaq qismətimizi.

Soyut atəşini, yetər ey ürək,
Davran etidalla, əməlli-başlı.
Nəsib olmayacaq uzun döyünmək,
Çəkin ehtirasdan, olma təlaşlı.
Döyünsən ahənglə, ehtiyatla vur
Bir an əsirgəmə əsla odunu.
Mən sənə demirəm heç döyünmə, dur
Özün edəcəksən bir zaman bunu.
Can atma gəl daha boş həvəslərə,
Sakit ol, çox da gəl alışma, yanma.
Özünü heç yorma gəl nahaq yerə
Tufanlar önündə artıq dayanma.
Boş yerə məhv etmə, yetər, özünü
Qara gözlər səni oxlasın yenə.
Soyuq kül eləmə könül gözünü
Bir də gözəllərin düşmə izinə.
Nə üçün bu daşlı yollarda çapaq
Çəkək sənəmlərin cəfasını biz.
Gəl artıq dünyada rahatlıq tapaq,
Anaq keçənlərin səfasını biz.
Əgər özümüzü aparsaq yüngül
Hamının gözündə gülünc olarıq.

Başqası gözüünü çıxarar, könül
Bizə bundan ötrü cəza alarıq.
Bizə tən eləyər hər yan, hər tərəf
Tapılmaz acıyan onda halına.
Ağır söyüşlərə olarıq hədəf,
Köçür günəşimiz dağlar dalına.

Soyut atəşini vaxtdır, ey ürək,
İtən qismətləri götürmə yada.
Zamandır nisyana dözsən gərək,
Unut gözəlləri ağır olsa da.
Onlardan birini həmişəlik seç
Təmiz sevgi üçün, məhəbbət üçün.
Həyat yollarını tək onunla keç
Onu, ancaq onu əzizlə hər gün.
De ki, bu sevgilim dünyada təkdir.
O zaman yaqın bil, məhəbbət artıq
Sənə dərya sevinc gətirəcəkdir,
Mənə can sağlığı, bir də rahatlıq.

Tərcümə edən: Məmməd Rəhim

Ovçu əlində berqut¹ at çapır bütün günü
Tapacaqdır tülkünü itdirsə gözləri.
Ovçu şikar gəzəndə yaxşı duyar özünü,
Qaçmaz nəzərlərindən tülkünün tərs izləri.
Yorulmaq bilməyəcək gözə də neçə saat
Büdrəməyirsə hərgah ov üçün mindiyi at.

Ovçular toplanıbdır yenə dağın döşünə,
Dörd nala çapır ovçu, o, sel kimi axacaq.
Quşun tez gözlüyünü çıxarır birdən yenə
Qanadlanıb bu zaman berqut göyə qalxacaq.
Ovçunun nəzərini cəlb edəcək səsinə,
«Biz yaman aşağıdan şütüyürük» – deyəcək.
Tülkü nəzərdən itər – deyib o, yüksələcək
İldırım sürətilə dağların zirvəsinə.
Tülküə düşünəcək: «çarə axtarım barı»,
Birdən açıb ağzını donacaq öz yerində.
Dişlərini qıcaayıb baxacaqdır yuxarı.
Onun da haqqı vardır bu dağ ətlərlərində.
Həngamə olacaqdır durma, elə tamaşa,
Bir sığıncaq axtarır, tülkü qaçır dağ-daşa.
Berqut bilir ki, tülkü güclüdür, hiyləgərdir.
Qırx dişini salacaq işə o, birdən-birə.
Berqutun da dostu ətalət yox, hünərdir
Səkkiz caynağı vardır, ülgücə oxşar hərə.

O, şığıyıb buluddan yerə qanad çalacaq,
Şikarının başının üstünü tez alacaq.
Budur rastlaşdı onlar, tez gəldilər üz-üzə
Şəfaqlar öz nuruna qərq edəndə sabahı.
Pəhləvanlar tutaşib belə gəlir üz-üzə,
Görüşdülər bax belə yerin, göyün Allahı.
İnsanın istəyilə görüşdülər bu sayaq.
Ölüm-dirim vuruşu... Hər yan qardan ağappaq,
Berqut qara tülkünün rəngisə qıpqırmızı.
Bu döyüş xatırladır çimən şux gözləri –
Sular alır qoynuna çəsməyə girən qızı
Hörükləri qaldırır qızın şümşad əlləri
O, cavandır, incədir, bədəni qardan ağdır,
Yuyunur incə-incə, su xoşbəxt olacaqdır.
Bu döyüş yada salır, xatırladır adama
Döşəyi toy gecəsi dar bəy ilə gəlini.
Tülkü düşüb qüvvədən, berqut yetişir kama
Ovçu! Bağlamaq üçün şikara at əlini.
Tez ol, o hiyləgərə dayanmadan zəfər çal.
Dincəlsin qızılquşun, sən də rahat nəfəs al.
Adına tərif deyib söz açacaq böyükələr.
«Götür, al öz payındır, bəsidir tamam üç gün».
Sonra öz papağını çıxaraq səhər-səhər
Atırsan tez ağzına həməni bir çimdik tütən.
Giləmeyvə qədər qoy dağlarda tülkü olsun.
Ovçuya ruzi verən bu dünya mülkü olsun,
Pis iş deyil gördüyün, ömrün getməsin bada.

Ovçu kimi çıxırsan sevgilim təbiətə.
 Bundan yaxşı bir sənət yoxdur fani dünyada,
 Mən aşiqəm ovçudan gedən hər bir söhbətə.
 Hər kimin itidirsə əgər ağılı, kamalı
 Mənim dediklərimdən ancaq olar o hali.
 Yaxşı bilin dargözə biganəyəm, çox yadam,
 Düzdə otları seçməz eləsinin gözləri.
 Dərin düşünməyənlər, çox səthi, dayaz adam
 Dərk eləyə bilərmə dediyim bu sözləri?
 Sən, onların fərqi nə varsan əgər dərinədən
 Qəlbində yeni ələm, yeni dünya yaranar.
 Sözümlə əsil ovçunu oynadacaq yerindən,
 Çünki, onun qəlbində ovçuluğa həvəs var.
 1882

Tərcümə edən: Məmməd Rahim

Gecənin qoynundakı aya bənzəyir üzün:
 Açıq, geniş alnında parıltı var gülmüşək.
 Gecə qaranlığını nura qərq edir gözü,
 Bir cüt qara gözüne qara qaşlardır bəzək.

Burnu yerində, dümdüz, incə, püstədən incə,
 Qızılgüldən rəng alır, sanki dodaqlar səhər.
 Könül yaman məst olur camalını görəncə,
 Dodaqları qaçdımı, ağarır inci dişlər.

Bulaq pıçiltısıdır şirin sözü, söhbəti,
 Güllüsləri bülbülün titrək tərənasidir.
 İpək boynu qardan ağ, gözəllik əlaməti,
 Ağ təzə təpə buxağı sərinliyin rəmzidir.

Boyu bəstə olsa da yeriyir əzəmətlə,
 Qarğı belli dilbərini gözündə aydın səma.
 Böltüşüb gözəlliyi əzəldən təbiətlə,
 Sinaşında tərənərin iki yetişmiş alma.

Öz hüsnündən bəhs edir ürəyinin sözləri,
 Nazik barmaqlarına heyran olur baxanda.
 Birdən-birə məst olub dumanlanır gözləri
 Saçları qara çay tək sinəsinə axanda.

Pərvazlanıb vətənin torpağında, daşında
Bizim şux, incə qızlar güllür çiçəklər kimi.
Ömrünün baharında öz on səkkiz yaşında
Onları yoldan edir bir əl küləklər kimi.

Bəziləri verməyib bürüzə bildiyini
Duyan ürəklərin ziddinə iş görürlər.
Bəziləri belədir – bilib sevidiyini
Nazdan, boş laqqırtıdan, qəmzədən tor hörürlər.

Adamlar arasında kimin ki, şöhrəti var
Qızların da yanında o kəsin hörməti var.
Cavanlar da unudub arı, vicdanı, hər an
Ən çirkin əməllərə yetmək üçün atır can,
Təvazökar, vicdanlı adamlar bu diyarda
Şöhrətdən, dəbdəbədən kənardadır, kənarda.

Məncə ən qiymətlidir o adam ki, əzəldən,
Puç şöhrətə uymayıb, göz çəkib gəlhagəldən.
Görüb yalnız zəhmətdə şöhrətini, baxtını,
Mal-qara otarmağa sərf edib öz vaxtını.

1884

Tərcümə edən: Süleyman Rüstəm

Elmi olan kəsləri xoşbəxt gördüm həyatda,
Gəncliyimdə bu fikri yelə verdim həyatda.

Böyüyəndə bu fürsət əlimdən uçdu quştək,
Dalınca cumdumsa da, qaldım bu meydanda tək.

Mənim nadanlığımıza səbəb kimdir, deyin kim?!
Oxusaydım, qəmlərə tutulmazdı ürəyim.

Ən böyük sevincimiz uşaqlardır, uşaqlar,
Bildim ki, oxumaqla olacaqlar bəxtiyar.

Göndərdim mədrəsəyə, tapsınlar orda şöhrət,
Qazansın el içində onlar biliklə hörmət.

Sanmayın, pərvazlanıb uçmaqla nakam oldum,
Qazaxlar arasında birinci adam oldum

Nitqimlə, düz sözümlə,
Uzaq görün gözümle!

Məni başa düşən yox, çox da ki, hey yazıram,
Nə çarə, bu dünyadan köçməyə də hazıram!

1885

Tərcümə edən: Süleyman Rüstəm

Mal-qaranı qoruyub firavan gün sürür bay,
Onunu bağışlayıb, o saxlayır yüzünü.
Tamağı çox itidir, başqasından alır pay,
Heç doyan görmüsənmi varlıların gözünü.
Kinli, qəzəbli olur, əl çəkməz tədbirindən
İrtışdan su içərək gedib gəzər şəhəri.
Sonra günaha batıb böhtan yazar birindən,
Razı qalıb özündən tələsik dönər geri.
O qədər minilib ki, arıqlayıb atları,
Borc əlindən vaxt olur cibləri bomboş olur.
Kələk içində keçir günləri, saatları,
Hiylə asimanında qanad açan quş olur.
Allah belə, bu sayaq yaratmış bir gün onu.
Susanların adına aciz, qorxaq deyirlər.
Aldatmağa çalışır bay divanı, qanunu,
Baylar belə ömr edib yaşamaq istəyirlər.
Güc onundur hər kimin varsa dövləti, varı.
Döyülsələr də hələ gəlir çoxunun səsi.
Təqib eləmək üçün namuslu adamları
Quduz bir it saxlayır qapısında hərəsi...

1886

Tərcümə edən: Məmməd Rahim

Öyrənməmiş danışma.
Boş söhbətə alışma.
Keçən gündə əyləncə
Axtarmağa çalışma.
Zamanıyla tən gedən
Adam olmaq istəsən,
Beş şeyi ayaqla keç,
Beşinisə ara, seç.
Yalan, riya, işsizlik,
Lovğalıq və acı dil –
Beş düşməndir sənə, bil.
Ağıl, zəhmət, xoş qılıq,
Təvazö və yaxşılıq –
Beş yaxın dostdur sənə.
Bəd işlərdən kənar dur,
Axırı əngəl olur.
Yaxşılıq görsən əgər,
Unutma şamü-səhər.
Kitab oxusan hər an,
Axır alim olarsan.
Kədərlənmə, yada sal,
Böyüklərdən ibrət al.
«Əlimdən gəlmir» demə,
Oxu, yiyələn elmə.
Yanıb sönsən, bircə kəs
Sənə kömək edəmməz.
Saatlar, günlərlə yox,

Aylar, illərlə oxu.
Alim olarsan bir vaxt,
Elm xəzinədir axı!
Ağılsıza vida et,
Müdrüklər dalınca get.
Ağsaqqal, bay buyuran
Sözləri dinləyib qan.
Min söz danışar həərə,
İnanma boş sözlərə.
Axmağın ağzına vur,
Doğrunun dalında dur.
Kobud olsalar belə
Axmaqlar, bayağılar,
Kiçik bir zərbə ilə
Bir qoşunu dağılar.
Sakit, təvazökar ol,
Budur həyatda düz yol.
Səninlə danışana
Demə «kimdir, nəcidir?»
Yaxşı qulaq ver ona:
Dediyi söz necədir?
Şöhrətli akınları
Anmır ki, boş yerə,
Bizə miras qoyduğu
Nurlu adına görə.
Qiyətsizdir, ey oğlan,
Savadla ağıl, inan.
Onların dərinliyi
Anasıdır biliyin.

Bir ağıllı – yüz dəli,
Budur acı həqiqət.
Hər söz-söhbət sərfəli,
Ağıllı olmaz, əlbət.
Qorxaqlar həqiqəti
Qutuda ilan bilir.
Eşitdiyi hər qəti
Doğrunu yalan bilir.
Nadan qəlbi daş olar,
Mənasız söz boş olar,
Çalış, oxu və öyrən,
Öyrənib öyrət də sən.
Biliklə yaşar insan,
Biliklə axar zaman.
Bilikdir qəlbə çıraq.
Tələbəsiz müəllim
Sonsuz bir duldur ancaq.
Heç nədir geyim, papaq,
Adamın ağılına bax.
İşini ağılla qur,
Yazıqlara arxa dur.
Unutma, bu sözləri
Deyib müdrük babalar.
Əməl etsən bunlara,
Yolun uğurlu olar!
1886

Tərcümə edən: Eyvaz Borçalı

Ey mənim qazaxlarım, məzlum zavallı xalqım!
Cəf bığınla örtülüb ağzın xeyli zamandır.
Sol üzündə piylə, yağ, yazıq məlalılı xalqım
Nə zamandan bəridir sağ yanağında qandır.
Həqiqət hardadır bəs, nə üçün gülməyirsən
Onu tapa bilməyir, dərk edə bilməyirsən.

Görüntüşün pis deyil, sayın da ki, deyil az
Aldadıcıdır üzün nədən belə haçaqdır.
Niyə söylə dilin bəs oraqdan geri qalmaz,
Kəsir-tökür hamını, elə bil ki, bıçaqdır.
Hakim ola bilmirsən nə üçün öz malına.
Həyəcanlı yatırsan, durursan həyəcanlı,
Gah təkəbbür, gah qonur bir inciklik halına
Sakitlik baxır sənə arabir qanlı-qanlı.
Lövğə, cılız, bir də ki, alçaq tör-töküntülər
Ey xalqım, səni salmış lap eybəcər bir hala.
Düzəlməyinə yoxdur ümidim zərər qədər,
Bir halda ki bu sayaq biganəsən iqbala.
Heç nəyin üstə birdən qohumlar gəlir sözə.
Başlarından ağılı yaradan yaman alıb.
Birlik, namusla qeyrət görünməyir heç gözə,
Çöllərdə ilxırlar da günü-gündən azalıb.
Qızğın dava-dalaşdır mənsəblə şöhrət üçün
Cənablar çəkişirlər, acizlər yenə darda.

Sən bu çirkabı hərgah yumasın bil ki, bir gün
Ömrün məhv olacaqdır çılgın fırtınalarda.
Düşəcəksən nəzərdən, yaman alçalacaqsan,
Daim qorxu çəkəcəkdir, nigaran qalacaqsan.
Necə sakit olarsan, necə olarsan rahat
Gücün çatmır almağa bapbalaca bir dağı.
İradən, dözümlün yox, sənə verməyib həyat
Özündən bir gün belə azca razı olmağı.
Olsa yol göstərənini, bilirəm sən ki, varsan.
Onu da bir ağılsız nifrətinlə damğalarsan.
1886

Tərcümə edən: Məmməd Rahim

Şeir sözlər cahanı, şeir bir xəzinədir,
İstedadlı şairlər söyləyər şeir nədir!
Şeir cəvahirlərin aşiyanı deməkdir,
Baxışlara şəfəqlər çiləyən dəfinədir.

Şeirdə artıq sözə rast gəlmək olmaz, ay dost!
Şeiri qədərbilənlər qiymətdən salmaz, ay dost!
Şeir məsləhət verər, şeir nəsihət verər,
Şeir insaniyyətdən əsla ayrılmaz, ay dost!

Şeir atalar sözü, müqəddəs Quranmıdır?
Şeir nuru tükənməz nurlu kəhkəşanmıdır?
Şeir ayələr kimi tarixlərə yazılır,
Şair peyğəmbərdir, ən ali insanmıdır?!

Hər kəs cəhd edəyir ki, kəlamı incə olsun,
Hər kəs cəhd edəyir ki, muradı inci olsun,
Gümüşək parlayırsa, qızıltək bahalıdır,
Şeir görək cahanda ən ülvə qönçə olsun!

Atalar söhbətində ibrətli sözlər azmı?
Lakin şeirin ümmanı bu dəryadan dayazmı?
Keçmişə bağlı şair ellərə heç nə verməz!
Bunu qadir sənətkar duymazmı, anlamazmı?

Keçmişdə rübabını çalanlar az olmayıb,
Quru təriflər amma tarixə yazılmayıb,
Qiyətsiz sözlər ki, var heç zaman yadda qalmaz,
Ucuş kəlam sığışmaq qulaqdan asılmayıb.

Çox şairlər keçmişdə cəfəngiyat yazıbdır,
Yalan-palan sözlərə avam qulaq asıbdır,
O kəs ki, öz şeirinə qiymət qoymayıb gedib,
Dövlətli olsa belə deyiblər: nə kasıbdır!

Onlar tərifə tutmuş dövləti olanları,
Varlılar ünvanına tuşlanıb yalanları.
Özlərindən bədgüman, özgələrinə ögey,
Onlar tərifə tutmuş cibləri kalanları.

Onların yazıları atəşsizdir, soyuqdur,
Mən şairəm, başımda mal-qara dərdi yoxdur,
Mənim yolum başqadır, onların yolu başqa,
Odur ki, hər bir sözüm ürəklərinə oxdur!

Kasıbları qarətə qalxışan dövlətlilər,
Gözəlləri almağa çalışın sərvətlilər,
Bari mənim sözümdən bir məna anlayaydı,
Bari adam olaydı başı müsibətlilər.

Adam var ki, ağıllı sözlərə qulaq asmaz,
Adam var ki, doğruluq haqqında kəlmə yazmaz,
Mən həqiqət carçısı, ədalət aşiqiyəm,
Bağışlayın, yazımda sərtlik olursa az-maz.

Adam var ki, dəridən çıxır bu yer üzündə,
Təki tamahkarlığı işıqlansın gözündə,
Məncə, böylə kəslərə adam demək nahaqdır,
Onların məna olmaz ən tərifi sözündə!

Heyranıyam cahanda geniş qəbli insanın,
Günəşin, həqiqətin, ədalətin, vicdanın!
Ay insanlar, insançün ömr eyləyin cahanda,
Cahanda ən bilikli insanlara inanın!

1887

Tərcümə edən: Rafiq Zəka

KOJEKBAYA¹

Özgə yerdən, özgə eldən
Seçdiyin dost, sevdiyin dost,
Ürəyini tapşırdığın,
Sirlərini dediyin dost
Bir gün səni
Dar ayaqda atıb qaçar.
Keçənləri unudaraq
Sənin bakir sirlərini
Faş eləyər, yada açar.

Düşməninlə rastlaşanda
Tərifləyər onu əlbət.
Deyər: «Sənə batan olmaz,
O bir heçdir sənə nisbət!»
Qızıdırar rəqibləri,
Salıdırar rəqibləri.

Sonra, sonra səni görüb
Məhəbbətdən,
Sədaqətdən vuracaq dəm.
And içəcək: «Allah özü
Şahiddir ki,
Sənin üçün çalışıram,
Sənin üçün əlləşirəm.
Girirəm ki, qılığına

¹ Kojekbay – Abayın mütəəssiri.

Sirlərindən olum agah.
Sonra elə birdən vuraq,
Birdən yıxaq...»
And içəcək
Ölənlərin goruna da.
Həqiqəti tapdalayıb
And içəcək, kafər oğlu,
Allaha da, tanrıya da.
Sədaqətli bir dost kimi
Gələr-gedər evinə də.
Hey dəm vurur o yenə də
Yoldaşlıqdan, sədaqətdən,
Quyu qazar altdan-altan.
Yenə girib araya o,
Qohumları dalaşdırar.
Tanışları salışdırar.
Elə qohum-əqraba var:
Yaxan ələ keçən kimi
Hər tərəfdən tökülüşüb
Bör-börkünü yırtacaqlar
tula kimi!

Eys-ışratlə
Və qeybətlə
Keçirirlər günlərini.
Odur, baxın,
Yenə durub tin başında

Danışirlar xısın-xısın.
Beləsinin heç xoşuna
Gəlməzsən sən.
Yol göstərsən
Tərslik edər, tərsə gedər.
Bircə dəfə kəlmə kəssən
El içində rüsvay edər.
Dolu kimi, yağış kimi
Yağar söyüş, yağar hədə.
Pay verənin nökrəidir,
Ələ baxar.
Bircə anda
Öz dostuna xain çıxar.
Küsəyəndir uşaqdan da,
Yaddır ona böyük-küçük
Heç özü də bilməyir ki,
Nədir axı bu ədavət,
düşməncilik?!
Nə istəsən əsirgəyər,
Doldurub dam-daşını o.
Deyirəm ki, eh... görəsən
Evinə od düşsə bir gün
hara soxar başını o?!
Şər qapımı döyən zaman
Hamıdan tez salar hay-küy
«Salın, salın onu atdan!»
Doğmalarım gileylənilib

Başlayarsa dedi-qodu:
 Qaragözlük eləyərək
 Bir də gördün, budu, budu
 Tez atıldı ortalığa
 bizim «qoçaq».
 Yox, öyrətmək görək deyil,
 Peşəsidir adam sancmaq.
 İşlər bir az düzələn tək,
 Hər tərəfə əsən külək
 Öz səmtini tez dəyişər.
 Sənə yaxın bir dost olar,
 Gah yalmanar, gah irişər.
 «Hamınızı qırıram» – deyə
 Rəqibini hədələyər.
 Külək bir az bərk əsəndə
 O üz tutar həmin səmtə.
 Külək kəsib, çöksə sükut
 Dönüb olar bir əjdaha.
 İndi belə qəhrəmanlar
 Yetiştirir bu zamana!
 Bir məsləhət alsan əgər,
 O əl çəkməz daha səndən.
 Bir sözünü rədd eləsən,
 Qurtarmazsan qəzəbindən.
 Hər bir kəsin var qohumu. –
 Birdən dava, cəng qopdumu
 Bax gör səni bircə nəfər

Axtardımı heç, tapdımı?
 Tufan qopsa, arar dalda
 Sakitlikdə meydan sular.
 Bax belədir, bax belədir
 Bizim qohum-əqrabalar!
 Ev-eşikdə
 Hərəsi bir cəngavərdir,
 Basıb-kəsər, coşub daşar.
 Çətin anda
 qorxusundan
 ağzındakı sözü çəsar!

Zövqü kobud,
 Zarafatı şit, bayağı.
 Rəqibiylə tutuşanda
 Qorxaqların ən qorxağı.
 Güzəşt edib
 Kürəyini
 tir-tap yerə vurmayanda
 Sonra durub öyünəcək –
 Elə bil ki,
 Kişi xalis qəhrəmandı.
 Görtüb, ancaq götürməyib –
 Yöndəmsizdi, çəlimsizdi,
 Şöhrətbazdı, əməlsizdi.
 Güc göstərər zəiflərə,
 Razi qalar öz-özündən:

«Qabağımda duran hanı,
Bir nərəm mən!»
Başına bir iş gələndə
Əl də verməz əl tutana.
Yekələnər,
kəkələnər,
«Sağ ol» deməz öz dostuna.
Avaradır – hörməti yox.
Həm də elə güclü deyil,
Çəkinəsən, qorxasan çox.
Bircə sözdən
cırtqoz kimi tez alışar.
Danışdımı, dilləndimi –
Həddi aşar!

Kobuddur nə qədər desən,
Höcətləşər, salar dava.
Kəlmə kəsmək mümkün deyil,
Özü yava, sözü yava.
Söz gəzdirər orda-burda,
Küsdürər də küsməyəni.
Deyin görüm, belə qohum
Mübarizə meydanında
Necə, necə
Müdafiə edər məni?!

Bu çəkişmə, dedi-qodu
Nə vaxt bitər, yetər sona.

Doğrudanmı hamı düşüb
Bu tulanın quyuğuna?
Yemək olsun, içmək olsun,
Qayğı nədir, zəhmət nədir?!
Xalqın dərdi-sərinə də
Onlar daim biganədir.
Ömrüm boyu,
Nə olaydı,
nə olaydı,
Bircə təmiz,
sadiq adam tapılaydı!
Ədalət yox heç birində,
Hər işləri saxta, boya.
Hər bir şeyi həll edirlər
Qaranlıqda piçiltiyə.
Təəccüblü daha nə var!
Narazıdır daim onlar!
Baş tutdumu sevdaları,
Şikayətçi borclu qalar.
Yoxdur, yoxdur xalqa yanan,
Nə bir təşviş, nə həyəcan!
Məhkəmədə udur ancaq
Baylar ilə yaxın olan,
Rüşvət verən, rüşvət alan,
Syezd açır yenə məmur,
Volostnoy da fürsət tapıb
Xalqı soyur.

Yığdığından götürür pay
Starşına, tamahkar bay.
Ancaq necə haylasan da
camaatı,
Özxoşuna gəlməz qəti
Axı xalqa «syezd»lərin
nə xeyri, nə mənfəəti!?
Bu bir yığın vəzifələr
Xalqa daim zülm eləyər,
Zülm eləyər, hökm eləyər.
Bir kasıbın işi düşsə,
Qalar hər gün iş sabaha...
Yığışarlar
guya xalqın hüququnu
qorumağa...
Kimə görə
durub burda
həqiqətə, ədalətə
qəhmər çıxsın?
Xəcalətdən
bilmir onlar
xahişinin gözlərinə
necə baxsın.
Rus məmuru
naçannikin qabağında
əzilir də, büzülür də.
Hiss etmir ki, işi pisdir

özünün də.
Tobıktılar nəslindən də
pisi varmı?!
Gör heç bircə xası varmı?!
Ömür sürür işsiz-gücsüz,
Böhtan atır, qara yaxır.
Biri yaxşı dolananda
Hamısının canı çıxır.
Ata-baba mirasını
Sovurublar küləyə, bax.
Onlar indi özü düşüb
Qurduqları tələyə, bax.
Xeyirxahlar ha çalışdı –
Yox, onları bu zillətdən
Xilas etmək müşkül işdi.
El içində bizim tayfa
öz-özünü edib rüsvay.
Özgələr də qaçır bizdən –
Yalan işdən, yalan sözdən.
Qaçır varlı, qaçır tacir:
Axı heç vaxt qaytarmırıq
Aldığımız pulu-borcu.
Kəlmələrdir çəkən burda
Yaşayışın ləzzətini.
Gör vecinə alırmı heç

Kasıbı ya dövlətlini?!
 Xalq inanmır hakimlərə –
 Axı onlar son qoymayı
 Barımtıya, vergilərə.
 And içməyin, volostnoylar,
 Qəlbınız tək, ruhunuz tək,
 Boşdur andlar!
 Xatirimdə yaşar mənim
 Keçən günlər, keçən illər –
 O vaxt necə əlbir idi,
 Dilbir idi bizim ellər...
 İndi isə
 Qeyrətli az, nadan çoxdur:
 Bir dost kimi, oğul kimi
 Xalq dərdinə qalan yoxdur.
 1887

Tərcümə edən: Sabir Almazov

Vəfat eyləyəndə bir əziz insan,
 Ürəyin əbədi olur pərişan.
 Dərdini açırsan dosta, sirdaşa,
 Gözündən yaş axır, axır anbaan.

Bir şənlik olanda, bir toy olanda,
 Könüllər sevinclə coşur bir anda,
 Aşıqlar oxuyur, rübablar dinir,
 Nəğməsiz keçərmə bayram cahanda?!

Bir cocuq dünyaya gələndə, dostlar,
 Bir ata, bir ana olur bəxtiyar.
 Yənə də nəğmələr yüksəlir göyə,
 Yənə də şənlənir cavan, ixtiyar.

Dünyaya qapılar açar nəğmələr,
 Həyata nəşələr saçar nəğmələr!
 Sənin qanadların olar, sanarsan,
 Səninlə səmaya uçar nəğmələr.

Nəğmədir ən dadlı məhəbbət, ay dost,
 Nəğməylə ekizdir səadət, ay dost!
 Nəğmə nə deməkdir sevnələr bilər,
 Qalmaqal nəğməyə biz həsrət, ay dost!

Nəğmə – söz düzüümü, nəğmə cəvahir,
 Nəğmədir dünyada ən qərribə sirr,

Nəğmə ürəklərdən qopursa, mütləq
Bu dünya durunca səslənəcəkdir!

Nəğmə sarsıdarmı hissiz kəsləri!
Nəğmə ruh səsləri, ürək səsləri!
Yaşadar nəğməni qəlbi olanlar,
Nəğmədir yaşadan müqəddəsləri!

Dövlətə dəyişdi çoxu nəğməni,
Hər kəs duya bilməz axı nəğməni!
Alçaq adamlara nəğmə yaraşmaz,
Ruhu olanlarçün oxu nəğməni!

Əlbəttə, tikan var güllər içində,
Pisləri az deyil ellər içində!
Nə yaxşı ariflər dünyada çoxdur,
Nəğmətək yaşayar illər içində.

Buxar – Jirautək Şortambay kimi,
Dulattək olanlar oldu zay kimi.
Nəğməkar odur ki, doğsun üfüqdən
Gündüz günəş kimi, gecə ay kimi.

Nəğməkar vicdanı süsləsin görək,
İnsanda bir ümid bəsləsin görək.
Onların eşqiylə coşsun cavanlar,
Qəlbləri sabaha səsləsin görək!

1888

Tərcümə edən: Rəfiq Zəka

PAYIZ

Yenə payız gəlir dumanlanaraq,
Yenə də soyuyub su, hava, torpaq,
Titrəyə-titrəyə dırnaqlarıyla
Şumu eşələyən qatıra bir bax!

Çöllər dalğalanmır otlqlarıyla,
Güllər çırpınmayır yarpaqlarıyla,
Ağaclar quruyub qocalar kimi,
Göylərə yalvarır budaqlarıyla.

Qoyun dərisiylə qazanlar dolub,
Kürklər nimdəş olub, kürklər yırtılıb.
Qadınlar yamayır alaçıqları,
Tikiş dəzgahını qocalar qurub.

Durnalar cənuba köç eyləyirlər,
Dəvələr acından torpaq yeyirlər.
Nə aşıb-daşmada evlər, aullar,
Nə də şən uşaqlar nəğmə deyirlər!

Dərdli qocaları bir dindirən yox,
Sönmüş ocaqları isindirən yox,
Köpəklər acından ulayır yenə,
Onlara bir parça sümük verən yox.

Nə çəmənzar durur, nə gülşən qalır,
Yenə toz buludu çölə yayılır,
Bu keçmiş adəti lənətə gəlsin,
Ocaq qalamaq da günah sayılır.
1888

Tərcümə edən: Rəfiq Zəka

QIŞ

Yenə qarı səpələyə-səpələyə gəlir qış,
Çəkib saxta qılıncını, hücum edir boranla.
Ağ kürk geymiş, saç-saqqalı gümüş kimi ağarmış...
Doldurubdur xurcununu fırtınayla, tufanla.

Qoca elçi, o çal baba dərd paylayır, qəm verir,
Üzdalayan qar-çovğundur, qasırğadır nəfəsi.
Basır bulud papağını gözü üstə arabir,
Kinli-kinli yeridicə tük ürpədir nəfəsi.

Çatıb üfük qaşlarını, sımsığını sallayır,
Tərpətdikcə başını o, yoxa çıxır duman-çən.
Qızmış nər tək qəzəblənir, yumaq olur çöl-bayır,
Alaçıqlar şaqıldayıb tir-tir əsir zəhmindən.

Çimdikləyir uşaqların yanağından, burnundan
Büzüşərək qaçır hamı tez həyətdən dəyəyə.
Geyib isti çuxasını, yarımkürkünü çoban
Sipər edir kürəyini buz qılıncı küləyə.

Ayqır baxıb uzaqlara qulağını şəkləyir,
Ac ilxılar ot axtarır dolaşaraq səhranı.
Qışın dostu canavar da mal-qaranı təkləyir,
Naxırçılar, gecə-gündüz qoruyun mal-qaranı!

Yeni-yeni ölüşlərə ilxıları qovun siz,
«Yatdın-öldün», ayıq olun, cürət olsun sizlərdə.
Koldıbaydan, Konaydan da ac canavar pisdır, pis,
Biz qoymarıq qarlı qışı at oynatsın düzlərdə.
1888

Tərcümə edən: Sabir Mustafayev

KULEMBAYA¹

Salam sənə, Kulembay,
Hal-əhvalın necədir!
Bu günlərdə sənın də
Nəsibin işgəncədir!
Ata-baban sənintək
Hökmürlünlük görməmiş,
Onlara zəmanəsi
Bir ixtiyar verməmiş.
Hökmündən istifadə
Etməyə çalışırsan,
Dərdi-sərin çox sənın,
Hərçəndi, o qədər də
İxtiyarın yox sənın!

Volostnoy çaparını
Görüb tir-tir əsirsən,
Sən çapara yaltaqlıq
Etməyə tələsirsən.
Kəndxuda özü gəlsə
Neyləyərsən, görəsən!
Kəl bu alaçığında
Çox özünü çəkmə sən,
Öyünmə nəhaq yerə?
Bir axşam gələcəksən
Kəlləməyallaq yerə!
1888

¹ Kulembay – Abayın mütəşiri

Tərcümə edən: Rəfiq Zəkə

Axırı volostnoy seçildim...

Ancaq.

Yoxsula çevrildim verdikə rüşvət.

Əridi hürgücü dövələrimin.

Atlarımın yalı satıldı xəlvət.

Xərcim çox çıxsə da bu camaata

Rəhbərlik eyləmək daha müsibət.

Dövlətin hər sözü qanundur mənə,

Ona boyun əymək borcumdur əlbət.

Əgər kasıb-kusub bir şey istəsə

Özümü karlığa vuraram fəqət...

Elə ki, eşitsəm iclas olacaq

Sarar ürəyimi bir anda dəhşət.

İçimi çulğayan qara-qorxunu

Xalqdan gizlətməkçün gülərəm əlbət.

Bir dəfə aulu dolaşdığım vaxt –

Düşdü dildən-dilə belə bir xəbər:

Qəza naçanniki gəlir, yoldadır –

İclasə yığacaq eli sərəsər,

Özü də təcili.

Bir an içində

Məndə kişilikdən qalmadı əsər.

Saldıqca yadıma yaxşı-yamanı

Sıxdı məngənətək məni qəm, kədər.

Bayları başıma toplayıram tez:

«Sözümtüz bir olsa, hər iş düzələ.

Atlar yəhərlənsin, evlər bəzənsin,

Qonaq əzizlənsin gözümtüz qədər».

Elin qabağında qürrələmirəm:

«Uzaq keçəcəkdir sizdən bu xətər.

Etimad göstərin,

Doğruldaram mən

Allah öz rəhmینی göndərsə əgər;

Sizi bəlalardan qorumaq üçün

İl boyu əziyyət çəkmirəm məgər?...»

Naçannik ilə mən əyləşdik qoşa,

Doğma el-obanı söydük o ki, var.

Sonra isə xalqa üz tutub dedim:

«Mən sənin arxanda divaram, divar!..

Qəza naçanniki haqda söylədim:

«O mənsiz bir əmrə verməyir qərar...»

Bu cür təhlükəli söz danışanda

Elə zənn etdim ki, mənəm hökmüdar!

Şayiə, söz-söhbət gəzdi hər yanı...

Kəndxuda dövlətdən tez cəza aldı.

Yalançı, xudpəsənd bir «igid» kimi

Onu uşaqlar da hey ələ saldı.

Bura qəzəb ilə gələnələr isə

Sonradan qovulub pis günə qaldı.
Əmrə baş əyməyən qudurmuşların
Zindan arxasından səsi ucaldı...
İclasda yer-yerdən dedilər, yetər,
Xalqı bu inciklik ilan tək çaldı.
Bay gördü qazaxlar yaman hirsələnib
İndi ayılmışlar bir vaxt kahaldı.
Qaytarıb aldığı mal-qaranı o,
Bildi ki, zor gəlmək artıq xəyalıdı.

Borclular ilk dəfə elə o zaman
Aldı nəfəsini çox rahat-rahat.
Gəlib dəstə-dəstə şikayətçilər
Onun qabağında əyildi qat-qat.
Kəndxuda yenə də çıxdı özündən:
«Dincələ bilmirəm həтта bir saat.

Səhər açılandan ta axşamadək,
Elə ora-bura çapıram, heyhat!
Yellənir köynəyim, açılır yaxam
Quş kimi uçduqca altımdakı at.
Qəza naçanniki qoy özü görsün,
Hazıram söyməyə eli adbaad.
Əlimi qaldırsam bir gənc, bir qoca
Durmaz qabağımda olsa də Fərhad.
Bu sırtıq, həyasız qışqırıqçılar
Məni görən kimi susub qalır mat...

Qarnını qabağa verir: «istidir
Yaxamı açmağa indi şadam, şad».
Bu qonşu kəndlərin volostnoyları
Xoşbəxtidir... Kəndlilər susub hər zaman
Bəzən lağa qoyub ələ salırlar,
Bəzən də xətrimə dəyirlər yaman.
Onların sözləri çay dalğası tək
Gəlir mənə tərəf... Aman, ay aman!..
Naçannik ilə də dil tapdığından
Çətin işləri də çox gedir rəvan.
Mənim camaatım şıltaqdır ancaq,
Odur ki, rəhbərlik deyil mehriban!
Boş yerə əlləşib axıdıram tər,
Məni danlayırlar o ki var, hər an...

Bəlkə yaramazam, əclaf adamam,
Bəlkə də özümə özlüməm düşmənm?
Bir az təvazökar olmaq gərəkdir –
Bu da ki, gəlməyir heç vaxt əlimdən.
İclasdan sonrasa adamlarımı
Heç də incitmirəm əvvəlkitək mən.
Sadələvh deyiləm bir o qədər də,
Güclünün öntündə susuram hərdən.
Kənddə bir nəfəri incitsəm əgər
Ən kasıb, ən ağır adamdır hökmən...
Naçannik yanında qaradınməzəm,
Sual verə bilər o mənə birdən!

Axı, niyə görə cəsarət edib
 Deyim ki, gəlir-zad hardandır həməən.
 Söymürəm nahaqdan bir nəfəri də,
 Əlim də qalxmayıb boş yerə bəzən.
 Xalqa öz haqqını qorumaq üçün,
 Hər cür üsulları mənəm öyrədən.
 Ara vuranları danlamıram da
 Necə də xeyirxah adamam, əhsən?!
 İdarə etməyim çox çətin olub
 Qocalıb düşmüşəm əldən, ayaqdan.
 Görüm yox olasan, ay hakimiyyət,
 Məni yaman qoydun kefdən, damağdan!
 Hardan gələcəkdir kömək, ya yardım?
 Burda söyüş çıxır neçə dodaqdan.
 Necə qoruyasan arı, vicdanı,
 Min əclaf boylanır küncdən, bucaqdan.
 Gələcək iclasda kömək ol, Allah,
 Təzədən volostnoy seçilmiş haqdan.
 Ötən günlərimi anıb birbəbir
 Qorxuram qovalar məni nahaqdan...

Mənim məsləhətçim, hifz elə məni
 Ağillı sözlərlə coşdur ilhamı.
 Nə qədər qazamat var indi bizdə,
 Mənim günahımdan danışır hamı.
 Heç nəyə yaramaz bir hakiməm mən,
 Uşağın, qocanın yox ehtiramı,

Axı nədən ötrü volostnoy oldum?
 Bu idi könlümün arzusu, kamı...
 Yenə naçannikə «danos» verməyə
 Bütün kənd əhlinin yoxdur aramı.
 O isə deyəcək: «Lazım deyilsən!»
 Əliylə sönmək ömrümün şamı...
 «Bu ağ saçlarından bir utan barı»...
 Sonra da kəsəcək haqqı-salamı.
 Zindandan bayıra çıxıb bilmərəm,
 Şikayət doludur xalqın kəlamı!
 Mənimçin yaşamaq artıqdır daha,
 Həyatım elə bil olub dərbədə.
 O kəs ki, yuxarı şikayət verir
 Baxır ətrafına qəmli, mükəddər.
 Axı, öz əlləri məhv edib onu,
 İndi göz yaşları hədərdir, hədə,
 Yalana çıxsa da dedi-qodular,
 Zindan əzabından qaçmaz bir nəfər.
 Yaman əzazildir, şərdir prokuror,
 Onunla dostluqdan yoxdur bir səmər.
 Böyük xidmətlərin nə mənası var,
 Qazamata düşmək çətindir məgər?
 1889

Tərcümə edən: Atif Zeynalli

Ağıllı adamlar deyən hər sözü,
Ağılsız adamlar dərk etməz özü.
Həqiqət nurunu görməkdən ötrü,
Gərəkdir ki, olsun ürəyin gözü.

Kimin ki, ürəyi təmizdir, demək
Onun kəlamına nə lazım bəzək,
Ağılla, alovla dolu sözləri,
Bil ki, həqiqəti arar sonadək.

Sarsağa nə desən başına dolmaz,
Mənalı kəlmələr gərəyi olmaz.
Boşboğaz nə qədər özünü yorsa,
Yenə nəğməkarın nəfəsi solmaz.

Düz üç gün, üç gecə tərpədid çənə,
Elə hərzə-hərzə danışar yenə.
O vaxt ki, başladın mahnı deməyə,
Qoyun gözlərini zilləyər sənə.

Uşaq tək xəlvəti yerə gedir o,
Hamıdan əyləncə tələb edir o.
Bütün oyunlarda gülüş axtarır,
Dünbəyin səsinə tezəcə yetir o.

Adi bir fikrə də o, şərik deyil,
Bütün günü kardır, laldır elə bil.
Təkcə qəhrəmanlar, gözəllər haqda
Dastan eşidəndə o ötür dil-dil.

Kimin ki, qəlbi var ona oxu, gəl,
Söyləyər mahnına gözəldir gözəl.
İçini çəkmədən dinləyib səni,
Qızılı dəmirdən seçər əlbəəl.

Səfehələr uzaqdan hey salıb nəzər,
Yalnız hiylə gəzər, çirkinlik gəzər.
Onlarçın nə fərqi – çit, ya da ipək
Eşşəyə bir çəngə saman bəs edər!
1889

Tərcümə edən: Atif Zeynalli

Ruhumda həyatdan bir nişanə yox...
Mən bu qənaətə gəlmişəm ki, ah:
«Dostların sözlünə inanmayım çox»...
Nə üçün beləyəm, nə üçün, Allah?
Adam var evində qəmsiz, kədərsiz,
Gülüştü sel kimi səda qoparır,
Dili söz tutmayır, özü də fərsiz,
Nitq icad edəndə zəhlə aparır.

O at ki, yemlənir üç gün, üç gecə
Tərpədir, yellədir yalını necə!
Ocaq başındasan evdə cigid, sən,
Söylə bir, həmişə bu cür igidsən?
O vaxt ki, işlərin düşür düşünə,
Kiçiyə, böyüyə yaltaqlanırsan.
Elə ki, bir anlıq çıxdın ağ günə
Təzədən olursan igid, qəhrəman.

Birinə beş qəpik verib, əlüstü
Beş manat almağa yaman zirəksən.
Çaparı soyular atının üstü
Bil ki, oğurluqda aulda təksən.
Birilə söhbətin çəp gələn zaman,
Əyri yol gəzirsən... Fitnəsən, şərəsən...
Başqa birisinə quyu qazırsan,
Gec-tez o quyuya özün düşərsən.

Özgə qapısını belə çırpma sən,
Bunun sənə xeyri, faydası yoxdur...
Axı, döyəcəksən onu yenidən
Dara düşən zaman... həqiqət budur!
1889

Tərcümə edən: Atif Zeynalli

Nə qədər qəlbində nur yanar sənin,
Ona üz tutaram, yalvararam mən.
Nə qədər qəlbində zülmət var sənin,
Fərqi yox, ya ölü, ya ki, dirisən.
Nə qədər gözündə ləkə – titə var,
Yaxşını yamandan seçərsən çətin.
İmamsız ha ağla, dua et, yalvar,
Çatarmı göylərə arzun, niyyətin?
Heç vaxt öz yolunu tapa bilməzsən,
Bəxtini ağıla tapşırmasan sən!..

Xalq – suyu dupduru bir gölə bənzər:
Xoşbəxtlik gül açar sahillərində.
Ona mahnı qoşar sərin küləklər,
Yarpaqlar oxuyar öz dillərində.
Bulaqlar axıyıb qoynuna dolar,
Gümüşlə bəzənər salxım söyüdlər.
Üstündə seyrana çıxar buludlar,
Qışın aclığından tutmayıb xəbər.

Bataqlığa dönmüş bir körfəzsayaq
Tanınar – düşməntək yaşayan ellər.
Quşlar təşnəsini söndürməyib bax –
Ondan uzaq uçar, ondan gen gözər.
Suyundan bir damcı içsə mal-qara,

Üç addım getməmiş yığılar yerə.
Yox, düşməz güzarı insanın ora –
O iyli-qoxulu boş sahillərə.

Bir xalqı vahidə, sıfıra bölər
Lovğalar, özündən razı qalanlar;
«Vahidsiz heç nədir sıfırlar!» – deyər,
Boş yerə çıxırub haray salanlar –
«Vahidsiz əyridir xalqın düz yolu,
Yalandır, böhtandır!» – söyləyər onlar.
Yox, bunlar boş sözdür, bunlar əbəsdir,
Xalq – hər an yekdildir, xalq – bölünməzdir,
O, gözüaçıqdır – sınıbıb çoxdan,
Nifaqa, hiyləyə yaddır əzəldən.
Di gəl, cəsarətlə keç həyatından,
Həqiqət yolunda mübariz ol sən!
1889

Tərcümə edən: Ağacavad Əlizadə

SƏKKİZLİKLƏR

Çağırır uzaqlara;
Qəlblərdən dodaqlara –
Axır, verir bədənə əbədi bir hərarət.
Qorxmaz süvari kimi
Gəzir geniş aləmi.
Tələ qurub hünərlə tapır hər cürə nemət.
Zəngindir, yenilməzdir dilimiz – o cəngavər,
Sən də dərk edib bunu, bütün dünyaya göstər.

Nə mil, nə də ki tişə
İşləsə də həmişə
Yarada bilməz əsla belə əlvən naxış.
Ləli ver sərrafına,
Qiyət qoyarmı ona –
Bir nadanın dünyanı ayırmayan baxış?
Sən ey füsunkar dilim, dağıtma xəzinəni,
Kar qulaqlar dinləyib qiymətləndirməz səni.

Ağlı, kamalı dayaz,
Xəyalının yolu az
Adamlar öz əyninə geyər qürrə paltarı.
Deyər özgə sözünü,
Bədnam elər özünü,
Belə gördüm əzəldən hər yerdə nadanları.
Qəlbində yoxsa alov, korsa fikrin-düşüncən,
Sus, azaltma almaz tək sözün kəsərini sən.

Qəzəbdən coşur qanın,
Verən zaman nadanın –
Hüzurunda məsləhət.
«Adamlardan həya et,
Bir peşə dalınca get»
Dedikcə o, eləmir sözlərinə itaət.
Vicdanla böyüməsə bir kəs uşaqlığından
Məsləhət eşitsə də oyanmaz onda vicdan.

Çıxmayıb otağından
Atır hamıya böhtan.
Dodağından bir an da pıçıltı əskilməyir.
İşsiz, qaçır fikirdən,
Əgər rastlaşsa hərdən
Bir qardaş o birinə ağıl verə bilməyir.
Danışır, qiybət edir, səpər aləmə yalan,
Nadan, fərsiz adamdan varmı faydası olan?

Əsla vermədən macal,
Böhtan atır dalbadal.
Böhtanda tapır ancaq şadlanmağı, sevinci,
Özgəyə quyu qazmaq
Ona həzz verir ancaq.
Özünə amal bilir hər qiybəti, deyinci.
Vicdan haqda düşünmək onları salır yasa,
Çox gözəl olar bunlar gedib qoyun otarsa.

Xeyri eləyib amal,
Hamının qeydinə qal!
İşlə, çalış, bir an da əsirgəmə qüvvəni!
Əl götür qalmaqaldan,
Ürək boşluğu hər an –
Usandırmırmı səni?
Ərinməyib, zəhmətlə həyatını bəzəsən,
Kimsəyə əl açmayıb tox olarsan hər an sən.

Yer şumlamağı öyrən;
Mal-qara satmağı sən –
Ar bilmə, hər tərəfdə gərəkdir sənə zəhmət.
Xoş keçər güzəranın,
Gülümsər xanımın,
Zəhmətin mükafatı olar böyük səadət.
Sən dostluğun qədrini bilməsən əgər qazax,
Nəsibin hər tərəfdə uğursuzluq olacaq.

Gözdən sürünü qoyma.
Ədavətə heç uyma!
Daim dostluq yolunu, barış yolunu axtar!
Qoy var olsun həqiqət,
Yoxsa çıxsın əziyyət,
İşıq ilə, nur ilə yuyulsun saf baxışlar.
Qoy yuxudan ayılsın mürgü vuran vicdanın,
Sözümə qulaq assan, gurlayar adın-sanın.

Toxdur yaqin gödənin,
İşlə yox aran sənini.
Zənnimcə bu əməlin sayılacaq həqarət.
Hər gün saxlarsan küsü,
Yox kininin ölçüsü,
Gündən-günə alçaldır səni belə hərəkət.
Sonunu görməyirsən yoxsa dedi-qodunun,
Vaxtdır, əl çək, axırı bədnamlıqdır bil, onun.

Boş-bekar dolanmağı,
Evləri talamağı –
Mənimlə açıq danış, kim öyrətdi sənə, kim?
Bil, gələcək bir zaman
Bir müdrik, ali loğman –
Etdiyin cinayətcün olacaq sənə hakim.
Nə qədər gizlətsən da tutduğun bəd əməllər
Cəlladına çevrilib səni qətlə yetirər.

Ürək vurur əzabla,
Yaşayır izzatla.
Lakin öz əzabını aləmdən gizli saxlar.
Dərdim böyükdür, qazax,
Qəlbim oda yanaraq
Ağır qismətin üçün dayanmadan hey ağlar.
Qayğısız bir həyatın olmasa da qüssəsi,
Qaranlıqdan işığa çıxartmayıb heç kəsi.

Qəlbimin söndü odu,
Canım taqətsiz oldu.
Mənzil başı uzaqdır, məndən uzaq, çox uzaq.
Sona yetişdi bazar,
Nə satan, nə alan var.
Bundan sonra olarmı məgər məğrur dayanmaq?
Gərək götürməyəydi səfər vaxtı mal-qara,
Gecdir, geri dönərsək hara gedək, biz hara?

Gücdən düşübdür əsgər...
Hiyləgər indi əgər –
İstəsə məhv eləyər dostlarını, Abayı.
Saqqalı-saçı dümağ,
Çox çətindir yaşamaq –
Faydasız məsləhətlə keçirib günü, ayı.
Ömrümün yollarını bəxt bəzədi kədərlə,
Sonra onu suladı zəhmət nişanı tərlə.

Bay – hər işdən xəbərdar,
Pozğun bir dostu da var.
Hər ikisi olubdur bir qayğının əsiri.
Qorxunu gizlədərək
Sürünürlər ilan tək.
Əyri yolla gedirlər, fitnəkardır hər biri.
Əgər tufana düşsən səni möhkəm döyərlər,
Namusun tapdalansa sənə tərif deyərlər.

Görürsən ki, camaat
Qorxusundan narahat.
Eh, sənin nə vecinə? Qəm-qüssə səndən uzaq.
Başçısı camaata;
Onlar qan uda-uda –
Arxanca yeriyirlər... taleyin hökmünə bax!
Ancaq pozğun arvadın çox ağıllıdır sənin,
Qabağında gedəcək hər vaxt axmaq ərinin.

Tək başına köməksiz
Bacarmazsan sən şəksiz –
Onun ilə... biabır olarsan el içində.
Dostun, vəkilin bilcək
Gülüb qəhqəh çəkəcək
Dalınca güləcəklər sən küçədən keçəndə.
Murdardır onun qanı, özü oğru, hiyləgər,
Bela getsə o səni rüsvayçılığa çəkər.

Çirkə, qana düşərkən
Səsləmə dostları sən.
Varlının arvadına, özünə yalmanırsan.
Vurdular, durdun yenə,
Düşdün köhnə izinə.
Ağaya əyilməyi sən bir şərəf sanırsan.
Söylə, harda qalıbdır sənin vicdanın, arın,
Kimə faydası vardır yalançı yaltaqların?!

İt, səsinə çıxartcaq
Döyür onu bir uşaq.
Qəmçiləyir aramsız, üzülür itin canı.
Atası görcək bunu,
Danlayaraq oğlunu
«Ayıbdır axmaq» deyib çevirir arxasını.
O insafsız uşaq tək sən də çox biganəsən,
Uşağın atası tək riyakarsan həm də sən

Hər kəs yaşasa huşyar
Açıqdır ona yollar.
Çünkü o, həyatının axtarır amalını,
Gözü kor nadan ancaq
Günlərini sayaraq –
Düşünür yuxusunu, yeməyini, malını.
Belələri şairin əsla yatmaz qəlbinə,
Abayı saldı tale qəmli-qüssəli günə.

Ağıl, ürfan istədim,
Bilik qazanaq – dedim.
Səslədim dayanmadan hey sağımı, solumu.
Dönüb baxdımsa hara,
Çatmadı nadanlara –
Odlu səsim, harayım... dedim taleyim bumu?
...Qəlbində bir dəyanət duyursansa əgər sən
Döyüş ağır olsa da gərək davam edəsən.

Bir qayaya yanaşdım,
Dindim, dərdimi açdım.
Əks-səda eşitdim qürubun o tayından.
Səs gələndə səsimə,
Şərik axtardım qəmə,
Dedim: – dost, gəl xəbər tut qəlbimin harayından.
Lakin cavab gəlmədi, qaya dayandı dinməz;
O, dərdə şərik olmaz, o, sevincə sevinməz.

Düşdü yoluna zəvvar,
Çapdı dalınca çapar.
Bəs kim ayaq saxlasın harayıma, səsimə?
Yorulmuşam, qəmliyəm,
Əskilmir gözümdə nəm,
Dodağımdan elə bil od düşür nəfəsimə.
Qəm-qüssə buludları çulğalayıb başımı,
İndi necə saxlayım ümitsiz göz yaşımı?

Yatağım döndü daşa,
Balıncım batdı yaşa.
Yuxum ərşə çəkildi, dəyişmədi camaat.
Vardır qaçan, tələsən,
Boğaz yırtan, söz kəsən...
Nadana nə gərəkdir olsun sakit və rahat?
Onu məşğul eləyir yalnız hiylə və talan.
Görünür nadanlara qismət budur tanrıdan.

Çox böyükdür külfətim,
Var çoxuyla ülfətim.
Qohumum var, qonşum var, evim var, uşağım var.
Ey ürək, ancaq yenə
Yalnız sən dostsan mənə.
Tək sənə qismət olur qəlbimdəki qayğılar.
Dayanmışam tənha – tək... səhrada təpə kimi...
Dövrəmdə bu dünyanın dərdi, qüssəsi, qəmi.
1889

Tərcümə edən: B. Adil

İti ağıl təmizdir, şəffafdır buz layı tək,
Qaynar qanla döyünər həssas, narahat ürək.
Səbrli fikirləri, qızğın ehtirasları
İradənin hökmünə tabe edəsən görək.

Düşüncəsi, ürəyi, iradəsi bir olan –
İstədiyi zirvəni fəth eləyər hər zaman.
Bunlarsız insan ömrü bircə qəpiyə dəyməz,
Onlar ayrı düşərsə – xoşbəxt olmazsan, inan.

İradəsiz ağılın axı, nə qiyməti var?
Ağılsız ürək üçün gündüz də zülmət olar.
Onların üçünü də çalış, birləşdirəsən,
Bunu öz həyatında çox sıนายıb babalar,
1889

Tərcümə edən: Ağacavad Əlizadə

Mən şeir yazmıram ki, əylənsinlər nadanlar,
Yalan əfsanələrlə tovlamıram başları.
Şairin özü kimi hələ cavan adamlar –
Mənim şeirlərimdən bir şey öyrənsin bari.
Dayazlar, müştəbehlər yox, başa düşməz məni,
Həssas ürəklər üçün oxuyuram nəğməni.

Dinlə məni cürətlə, fəqət sadədil ol sən,
Əvvəl sürüşəcəksən sözün üstündə yaqin.
Axı, uşaq vaxtından bu cür eşitməmişən,
Ondakı od-alovu başa düşərsən çətin.
Bilirəm, sözlərimə alışmamısan hələ,
Məni rahat qoymursan öz nəğmə istəyinlə.

Nə saçı yerə dəyən ifritə, nə əjdaha,
Nə islam məddahları ucaltmadı nəğməmi.
Mən ki, məlun şeirlər vermirdim hər qocaya,
Sözümülə korlamıram neçə yeniyetməni.
Sizə yoxsul görünsə danışdıqlarım ağər,
Sonradan üzə çıxar ondakı həqiqətlər.
Varlığın balaları acgöz, tamahkar olur;
Uzaq gəzsək yaxşıdır ayyaş, kefcil adamdan.

Kim tez çıxır özündən – tez soyuyur, yorulur,
Səfehdir, şərəfsizdir, işbilməzdir o nadan.
Axı, sərsərilərlə bizim nə işimiz var,
Yaxşı sözün qədrini nə bilir avaralar.

Qardaş, öz sözlərinin qədir-qiymətini bil,
Hərcaı söhbətlərə nifrət edəsən gərək.
Boş sözlər özgəyə də, sənə də lazım deyil,
Biz öz sənətimizi qoruyaq gözümüzətk!..

1889

Tərcümə edən: Ağacavad Əlizadə

Ruhum incidir məni,
Ayrılıq didir məni.
Heç bilmirəm neyləyim,
Üz döndərib taleyim.

Allah, düşmüşəm gücdən,
Məhv elə – qulunam mən!

Mənim yuxum, dincliyim!
Qüssədən saralmışam.
Qocalıbdır gəncliyim,
Gör nə günə qalmışam.

Necə edim, mələyim,
Yüngülləşsin ürəyim?

Eşqinə giriftaram,
Yatammıram gecələr.
Ürəyim olmur aram –
Səndən yoxdur bir xəbər.

Qəlbim həsrətdən yanır,
Sümüyüm də odlanır.

Deyirəm ki, ey nigar,
Duam yetişsə sənə, –
Taleyimə gün doğar,
Bəxtim gülümsər mənə.

Ruhuma yad olar qəm,
Səadəti gözlərəm.

1889

Tərcümə edən: Ağacavad Əlizadə

Qarşımda iki yol var – ehtiras və məhəbbət.
Neyləyim, varlığımıza hakimdir dəli şəhivət.
Yox, yox, səni sevirəm; hicran gecələrində
Razıyam, qoy məhv olum, sən bəxtiyar ol, fəqət.

Gülüm, ağlımsan mənim, iradəm səndədir, bax,
Sən gedəli qəlbimdə qalıb kül, sönmə ocaq.
Adam var – bir nəfəri sevir, özgəyə baxmaz,
Sən hamıya mehriban, əziz, doğmasan ancaq.

Məhəbbət, mən – qulunam! Məhv elə, acıqlandır,
İstəsən buza döndər, istəsən odda yandır.
Getsən – uçar ümidim, qəlbim soyuyar mənim,
Uçub gəl, ürəyimdə şamlar yansın, amandır!

1889

Tərcümə edən: Ağacavad Əlizadə

Salam sənə, qaşı yayım,
Bu dünyada yoxdur tayın.

Gözlərimi yaş tutubdur,
Razı olma, mən ağlayım.

Sən hamıdan göyçəyimsən,
Yer üzünə bəzəyimsən.

Təkcə sənsən məhəbbətim,
Əzəl arzum, diləyimsən.

Lap dilənçi, qoca olum,
Yoxdur mənim özgə yolum.

Sən ki, varsan ürəyimdə,
Yuxuda da birdir halım.

Quru böhtan, iftira, şəər,
Nə yad qadın, yad gülüşlər –

Yox, soyutmaz məni səndən,
Çox əbəsdir belə işlər.

Razıyam, lap son çağında,
Qoy alışım dodağında.

Saçlarının xoş ətrilə
Xumarlanım qucağında.

Gözlərimdə ehtiras var,
Gündüz yanar, gecə yanar.

Söyləsəm ki, bir dənəsən –
Kim bu sözçün məni qınar?

Gülüm, səndən dönmək olmaz,
Əllərintək ipək olmaz.

Sən yanırsan, mən donuram,
Axı, belə sevmək olmaz!

Sənsiz məni bu yurd sıxır,
Gözüm hər gün yola baxır.

Şahin olub uçacağam,
Tapacağam səni axır.

Nə kinlisən, nə acgözsən,
Cürətlisən, sözü düzsən.

Sən hər saat mənə yaxın,
Mehribansan, çox əzizsən,

Gəl, gəl, sənə qurban olum,
Gəl, ay qəşəng qırqovulum.

Gözlərinin alov saçan
Zülmətində mən qovrulum!..

1889

Tərcümə edən: Ağacavad Əlizadə

Ah, görəsən dünyada nə olacaq qismətim!
Lovğa nəzərlər ilə
Məni süzə-süzə sən,
Hara gedirsən belə?
Yoxsa aldadıb məni,
Gözümdən oğru kimi
Yayıdırıb özünü,
Bir yolluq tərک edirsən –
Unudaraq sözünü,
Məni, ay məhəbbətim?

Niyə əzab verirsən, incidirsən sən məni?
Unudub öz ərini,
Hər tərəfə baxırsan –
Gəzib özgülərini.
Özün qara yaxırsan,
Özün ləkələyirsən
Eşqini, ismətini.

Bir bax, insafın olsun, yanır odda bədənim...
Ahım, naləm, fəryadım
Ərşə çıxıbdır mənim.
İçimdə bir yağıın var,
Alov dilli dalğalar
Alışdıqca canımda

İt kimi ora-bura
Vurnuxuram biaram.
Tükənir qüvvəm tamam,
Əriyir ömrüm mənim.

Axı, kim bilə bilər, necə olur gələcək?
Sən saatı gizlicə
Gələcək ömrümüzün;
Bir də tərk etməyəcək
Bizi – bilirsən özün.
Hələ ki, nəfəsim var,
Hələ ki, diriyəm mən.
Kəçəndə yer üzündən
Bilirəm ki, yerimə
Başqaları gələcək.

O qədər asan deyil məhəbbətin yolları,
Bacarıb başa vursan,
Bəxtiyar yaşayarsan.
Yox, əgər yolda qalsan,
Deməli, boş xəyalsan.
Həyatın gündüz-gecə
Arzularda keçəcək.
Heç olmasa sən məni
Yada salırsan bəri?

Üzüb, əldən salıbdır, öldürür məni həsrət,
Təqətim yoxdur daha.
Ümid azdır sabaha,
Bitirməmiş duamı –
Gözlərimə çökübdür
Ayrılığın dumanı.
Eh, olsan da uzaqda,
Bəri, sən yaşa xoşbəxt!

Nə qədər ki, qəlbimdə sədaqət var, vəfa var –
Gedir, irəli gedir
Durmadan, dayanmadan,
Yüz yol ölçüb eləmir,
Gedir sənə dalınca
Arxaya boylanmadan.
Verdiyi bir söz üçün
Özünü lap ölümün
Qucağına tullayar.

Sən hər şeyi ağılla qoyursan öz yoluna.
Təsəlli ver, nicat ver
Bəxtidönük quluna.
Demə, yoxdur taleyim,
Qayıt, bu işlər üçün
Danlamaz səni heç kim.

Elə bil zülmətdəyəm –
Necə dözürsən buna?

Səni yaman sevirəm! həsrətinə dustağam,
Yox, yox, demirəm heç nə,
Sən gələndə bir kəlmə
Danışmağa qüdrətim
Qalmayacaqdır, inan.
Əl çəkmişəm canımdan,
Toza dönüb həyatım,
Odu sönmüş ocağam...

Mənə od bəxş etməyib baxışların birca yol.
Sən qayıdıb gəlmədin,
Gəlmədin bu yerlərə.
Məni də yad eləyib
Çağırmadın yanına
Heç olmasa bir kərə.
İnsafın yoxdur sənin,
Qanın soyuqdur sənin.
Ağlaram için-için;
Əlvida! Mənim üçün
Nə yaş tök, nə də saç yol!

Bilirəm, zərrə qədər sevmirsən, gülüm, məni!
Sənin parlaq çöhrənə,
Aşıqini yandırır-yaxan

Gül bədəninə –
Şirin xəyal içində
Baxmağı qismət edib
Yalnız Allahım mənə.
Müqəddəs cəza kimi
Daşıyıram eşqini.

Gözlərindən ox atıb kor elədin gözümü –
Allah cəzanı versin.
Fəqət, bunu yaxşı bil –
Heç kim öz taleyindən
Yaxa qurtaran deyil.
Sənin yanlış qədəmin –
Haqqın tərəzisində
Çəkilər bir gün yəqin.
Ondan qaça bilməzsən
Ölən gününəcən sən –
Torpağın alt qatında
Gizlətsən də özünü!..
1889

Tərcümə edən: Ağacavad Əlizadə

Məni məktubunla məftun edibsən,
Səbr-qərarımı aldın əlimdən.
İndi gəl, baxtuma çarə qıl özün, –
Sənsiz bircə gün də yaşamaram mən.

Əsl eşq odunu səndə görürəm;
İnadçıl yaltaqla doluydu dövrəm,
Onları qovladım; tək sənə ancaq
Yox deyə bilmərəm, dağılsa aləm.

Od üstə tökülmüş sanki yağam mən,
Sanki kül olunca yanacağam mən.
Sözlərin o qədər coşdurub, sanki
Qaynayıb köpürən bir bulağam mən.

Səninlə bir ata minsəydim əgər
Deyərdim xoşbəxtəm dünyalar qədər.
Məni qoyub getsən – onda deyərəm:
Məndən də bədbəxt qız varmıdır məgər?

Sevirsənsə göstər iltifat mənə:
Bir bəhanə gəzmə o saat mənə,
Alçaltma, çağırıb yanına hərdən
Eləmə mənasız zarafat mənə.

İstəsən zəhər ver – ölüm şəbəti,
Soyusun qanımın od hərarəti;
Özgəylə sevgisiz yatacağamsa
Ölüm əvəz etsin belə qisməti.

Sən ey cəsur şahin, sən ey hünərvər,
Canlı ovun vardır sənin nə qədər!
O geniş evinin qarşısında bax,
Gör neçə qız sənin yolunu gözlər.

Əgər mənimsənsə, onda əbədən
Başqa bir taleyi istəmirəm mən.
Sən – bəyaz bir şahin, mənə qırqovul
Budur, səninkiyəm, ye doyunca sən.

Qoy sahilə bitən bir qarğı kimi,
Ya kövrək bir çiçək budağı kimi
Sənin qucağında olum iki qat,
Odlu bir ehtiras yesin qəlbimi.

O sadə, o açıq cavabın, oğlan,
Məni düşündürdü bir xeyli zaman.
Sən də sözlərimi dinlə, ey igid,
Onlara qiymət ver ürəkdən, candan.

Sənə söylədiyim cavablar ki, var
Saxlasın yadında cavan, ixtiyar.
Nəğmə də qoşsunlar, neçə igidin
Qəlbini yandırısın həmin mahnılar.

Qoy bu nəğmələrin qızıl sözləri
Silsin ürəklərdən qəmi, kədəri.
Kim eşqə düşübsə, qəlbi cavansa
Desin bu nəğməni onlar özləri.

1889

Tərcümə edən: Əliağa Kürçaylı

Qəlbində etibar, vəfa, dəyanət
Dost tapa bilməzsən heç vaxt, heç zaman.
Görkəmi həlimdir – qəlbi küdurət,
Yaydığı şayiə, istehza, yalan.

İnanma sən onun mərhəmətinə,
Bərkdə alacaqdır səndən intiqam:
Bir azca yanılsan, düşsən çətinə
O səni qurd kimi yeyəcək tamam.

Sənə dəm vuracaq sədaqətdən o,
And-aman eləyib çıxar dəridən, –
Unutma: alışır ədavətdən o,
Şirin sözlərinə məhəl qoyma sən!

Ümidlə yaşadım ömrüm boyunca,
İnandım – yaxşılıq görərəm bir gün.
Hamıya yaxşılıq etdim doyunca,
Yerinə pisliklər gördüm mən bütün.

Kim haqlı, kim yayır zülmü, zilləti?
Həyat gözlərimə qara götükdü,
Bəli, insanların budur adəti:
Düşmənlər kinlidir, dostlar dönükdür.

İnsanlar zülməti کنار edərək,
Getmək istəmlər doğru, düz yola.
Sən haqqın adından danışdın deyək,
Bir nəfər arxanda durarmı? Əsla!
1889

Tərcümə edən: Əliağa Kürçaylı

Ey gənclik atəşim, hardasan, söylə?
Neçin oyatmırsan qəlbimdə həycan?
Kamala yetsəm də həyatda, hələ
Gözəllik sirrini bilmirəm, inan.

Yalanın, riyanın qiymətini sən
Bilirsən, xeyirxah olma o qədər.
Zəhmətsiz səadət olmaz qətiyyən,
Qəlbinə qüvvət yığ sən axşam, səhər.

Eşqin nəşəsini dadmasanız siz,
Onun mənasını bilməisiniz?
Dərd böyük olanda, – belə qayda var, –
Bu yolda baş verən haqlı sayılar.

Əsil dost o zaman yaxşı görünür,
Səninlə bir olur, qalmır geridə.
Əgər otarmırsan sən öz sürünü,
Otarmaz səninçün özgələri də!

Bil ki, taleyinin sənsən ağası,
Ətalət – bəladır, zəhmət – səadət.
Dərk edilməyibsə elmin mənası
Şirin nitqlər də boş şeydir əlbət.

Qayəsiz, qayğısız yaşayan insan
Axırda əliboş qalacaq, inan.
Qoy yadda saxlasın hamı ürəklə:
Ağız şirin olmaz halva deməklə.
1889

Tərcümə edən: Əliağa Kürçaylı

Kürəyinə tökülüb hörüklər qatar-qatar,
Yelləndikcə, hamıya əl edir sanki onlar.
Papağının altından baxır ilahi gözlər,
Belə bir gözəlliyi dünyada görənmi var?

Bir cüt qara gözlərin bir cüt ulduza bənzər,
Qəlbləri təlatümə salaraq nur səpələr.
Bu nə səs! Nə təbəssüm. Bu necə zərif bədən!
Kim səni bir gözələ tuta bilər bərabər!

Ah, bu zərif qədəmin, ah bu uça qamətin...
Sənin tayın ellərdə çətin tapılar, çətin.
Mənə elə gəlir ki, harda isə görmüşəm
Bu yetişmiş almanı, bu əvəzsiz neməti.

Barmağının ucuyla əgər toxunsan ona
Qəlbin düşər bir anda təlatümə, tufana.
Üzün dəysə üzünə – alovlu bir ehtiras
Axar damarlarından, yandırır yana-yana.

1889

Tərcümə edən: Əliağa Kürçaylı

Boz yabı keçəmməz köhlən kəhəri,
Zərlə işlənsə də onun yəhəri.
Sarsıda bilməyir düşmən ruhumu
Buna can atsa da illərdən bəri.

Dərədə it qurda çatmaz qətiyyən.
Allah kəməylə basılar düşmən.
Yüz yol köpəkləri zəncirləsək də
Onların adəti hürməkdir hökmən.

«Müdrəklər» bürüyüb indi hər yanı.
Tutub böhtançılar haqq divanını,
Dostları – tacirlər. Bəc dələduzlar
Əli arxa sanır. Ədalət hanı?
1890

Tərcümə edən: Əliağa Kürçaylı

Sinəmdə qəm karvan-karvan,
Nəfəs almaq olmur, aman,
Ürəyimi yaxır qəmlər başdan-başa.
Anlamıram şər əməli,
Demək olmur hər əməli
Demək olmur bir kimsəyə, yar-yoldaşa.

Qəlbim yanır xəcalətdən,
Üzülürəm, qorxuram mən.
Hər kim olsa, rast gələndə bir nəfərə –
Gizlədirəm nəzərimi,
Günahkar bir uşaq kimi
Mən qaçıram, gözlərimi dikib yerə.

Ürəyimi tutub qubar,
Nə yeməyim, nə yuxum var,
Nə həvəsim vardır çatam səadətə.
İşim-peşəm ahu-zardır,
Nə qolumda qüvvət vardır,
Nə təqətim, bir qovuşam sükunətə.

Könlüm alov içindədir,
Aman Allah, kömək et bir,
De harada söndürüm bu ataşımı?
Barı səndən kömək ola,
Mən də düşəm doğru yola!
Düz yol göstər, mən də bilim öz işimi!

Yarpaqları dinar-dinar
Odur, boylu yaşıl çinar
Nəğmə deyir yel ədikcə narın-narın.
Sərxoş edib qəm-qubarım,
İslanıbdır pəl-paltarım,
Sonu yoxdur gözdən axan bu yaşların.

Bir vaxt məğrur bir insandım,
Kədərimi tamam dandım,
İndi saysız ağır keçir ürəyimdən.
İndi artıb məşəqqətim:
Gah yanmaq olmuş adətim,
Gah buzlara düşmüş kimi donuram mən.
1890

Tərcümə edən: Əliağa Kürçaylı

Bir daha sevinməz, gülməz bu ürək,
Günəş də, qəməz də parlasa yəqin!
Mən səni sevirəm bu dünyada tək,
Səninlə sayı yox aşıqlərinin.

O dönlük çıxsa da – sadıqəm yenə,
Dözlürəm yarımın hər şıltağına.
Bir gün qəh-qəh çəkib gilsə də mənə
Deyərəm: odlu qəlb, susub döz buna.
1890

Tərcümə edən: Əliağa Kürçaylı

Ömür uzaq yolda soldu,
 Bir ömürdən məzar qaldı.
 Bir dilimə oldum əmin.
 Sözlərimin havası xoş,
 Dinləyənin kəlləsi boş, –
 Hökmünə bax taleyimin!

Ömür elədim, saç ağardı,
 Ömür haqda çox şey dedim;
 Sözümlə kimə xeyir verdi
 Bu dünyada bir bileydim!
 Çətin həyat yolunda mən
 Nakəslərə oldum düşmən,
 Axır çatdım bu zirvəyə...
 Bürkülərə yel kimi var,
 Çətinliyin bağrını yar, –
 Yar, ömrünü sıxar deyə!

Çəkməməkçin qəm yükünü,
 Görməməkçin ağır günü
 Tələs, çırpın, mənim qəlbim!
 Tay olub bir körpə quşa,
 Yazıq-yazıq baxma döşə,
 Qanadını çalıb düzəl;
 Zirvələrə yenə yüksəl!

Tövşüyürsən yoxuşlarda;
 Qovrulur ürək qubarda, –
 Əhlihallar qanar dərdi!
 Nisgil verib meyvəsini, –
 Kırpik çalsan, yaş tökərdi:
 Sinə dolub odla-gözlə,
 Alovlarım çıxır sözlə.

Əlində yox bir ixtiyar,
 Tək qalıbsan, dövrən biar;
 Nakəslərə neyləyəsən?
 Ürəkləri güzrə, ilan,
 Vəcdanları, əlləri qan
 Lovğalara nə deyəsən!
 Dönüb dilsiz bir hakimə
 Özün elə mühakimə. –
 Heç bir kəsdən çəkinmə sən!

Nadanları əl altına
 Necə yığaq? Bu mümkünmü?!
 Necə açaq bəs ürəyin
 Qəm bağını, dərd düynünü?
 Baş götürüb getmək olmur, –
 Vətəni tərk etmək olmur...
 Bəlkə yenə, bəlkə yenə,

Qalxım dağlar zirvəsinə!
 Adıma – insan deyildi.
 Hanı şöhrətim min ildir?
 Baş almalı eldən-elə,
 At belində dönüb yelə
 Hara can atırsan? Dəhşət!
 Kütləyəmi? – Ağlın çaşıb,
 Öz komandan çıxma anrı,
 Yox, bağışla, bizi tanrı,
 Səbr kasası daha daşıb!

Bu ona bənzər – qadının
 Ləkələsin ər adını,
 Toxunmazmı bu qəlbinə –
 Bilə-bilə günahı nə.
 Həmin gündən yaşamağın
 Ağrı olur, ağrı olur,
 Sinə dağın
 Sıxır səni
 Hey yandırıb-yaxır səni.
 1890

Tərcümə edən: İlyas Tapdıq

Könlümü dindirir yenə məhəbbət,
 Eşqsiz yaşamaq nə çətin olur! –
 Nələr bəxş eləmir sənə məhəbbət,
 Onun ağısı da şərbətin olur.

Kədər də, həsrət də, nisgil də, qəm də
 Qəlbin atəşində qovrulur, yanır.
 Ömür-gün yolunda dara düşəndə
 Məhəbbət ömrünə arxa dayanır.

Həyatda bir kəsi sevə bilməyən
 Daşıya bilərmi insan adını! –
 Yoxsul belə olsan günün keçər şən,
 Olar var-dövlətin yaxşı qadının.

İşığa çıxmazsan yarib zülməti
 Dost qəlbi yanmasa bir çıraq kimi.
 Axı, şöhrət nədir, axı, var nədir
 Olmasa ömrünün yaxın həmdəmi!
 1890

Tərcümə edən: İlyas Tapdıq

Ürəyin hər şeydən çiyrənməyi var,
Nəğmədən həmişə ləzzət aparar.
Eşqlə, ürəklə oxuyursansa,
Könlün fərəhlənər, sinən qabarar.

Çağla, mənim səsim gənclik çağıyla,
Çağla fikirlərin öz bulağıyla.
Qoy elə axsın ki, gözümlün yaşı
Doldursun sinəmi söz bulağıyla.

Öz doğru yolunda büdrəyən hər kəs.
Məni başa düşüb anlaya bilməz.
Ancaq qəlbi olan, ürəyi olan
Eşitsə bilər ki, kimindir bu səs!

Əgər tapılmasa söz xiridarı,
Tək qalıb ürəyin artsın qubarı.
Boşaltsın varını, töksün ortaya
Özü öz sözünü sınaşın, barı!

Qəlbimdə köz ölür söz düyün-düyün,
Canın yağısıyla boşalır bu gün,
Kəçərəm dünyadan, qalar sözlərim
Anlayanlar üçün, qananlar üçün,

Məndən bədbəxt adam olmaz dünyada
Məni elim-obam salmasa yada.
Hər kimin xətrinə düşsə sözlərim,
Oxuyub özünə dost bilsin o da.

Deyək fərəhlənir sözümdən nadan,
Mənim bir xeyirim varmı, de bundan?
Bir nəfər olsa da, eybi yox, ancaq
Olsun mətləbimi, fikrimi duyan.

Qanmayan az deyil, amma hər qazax
Şübhəsiz sənətdən deyildir uzaq.
Vurnuxur çöllərdə canavar kimi
Ağlı az, başı boş nadanlar ancaq –

Sizin qulağınız öyrənib sözə,
Mənası çatmayır ürəyinizə.
Dərin mənalara dala bilmirsiz,
Boş yerə nə deyim, danışım sizə.

1890

Tərcümə edən: İlyas Tapdıq

BAHAR

Baharda qovaqlar necə səslənir,
Çiçək tozlarını yayır küləklər.
Səhra günəşiyə cahan süslənir,
Al-əlvan xalıyla çiçəklənir yer.

Gənclər şənlik edir, nəgmə oxuyur,
Görməzsən evlərdə qocaları sən!
Onları nəgmələr, ruzigarlar, sular
Qaldıra bilərdi qəbirlərindən.

Aullar qovuşur bahar köçündə,
Könüllər sevinclə aşıb-daşırlar.
Zarafət eyləyir şənlik içində,
Tanışlar maraqlı söhbət açırlar.

Dəvə də səsləyir öz balasını,
Quşlar civildəyir, sürülər dinir.
Büllur bulaqların nur aynasını
Seyr edən budaqlar qız tək bəzənir.

Quşlar nəgmə deyir, bir seyr eyləyin,
Gəzir hacıleylək göl kənarında.
Buludlar altından, hacıleyləyin
Üstünə sıғыr şahin bir anda.

Geriyə dönürsən, bir qız səsləyir:
Nə vurdun, nə tapdın, ay cavan! – deyir,

Ən gözəl donunu geyib gəlinlər,
Yamaclar bənzəyir yaşıl xalçaya,
Aranda bülbüllər vəcdə gəlirlər,
Ququ quşlarıyla səda-sədaya.

Tacir mal gətirir dəvələriylə,
Qoyunu balalar sahibkarların.
Kəndli toxum əkər, yer şumlar hələ,
Torpaq bəhrəsini bəslər onların.

Şənlik içindədir sevimli dünya,
Nə zəngin yaradıb yarıdan onu!
Günəşli üfüqlər nə doğurursa,
Torpaqdır bəsləyən hər zaman onu.

Mümkünmü sevməmək bu təbiəti?
Bahar səxavəti var təbiətin!
Nəçin sevilməsin bolca neməti?
Bəşərdir eşqinə yar təbiətin!

İgid cavanlara ruh verir bahar,
Hamı səxavətli olur baharda.
Simiclik eyləyir təkcə varlılar,
Könüllər həyatla dolur baharda.

Baharda gəncləşir qocalar belə,
Baxıb çocuqlardan ilham alırlar
Quşlar vəcdə gəlir nəgmələriylə,
Gözəl qu quşları qanad çalırlar.

Parlayır ulduzlar, şəfəqlər salır,
Necə parlamasın zülmət içində!
Günəş doğan kimi sönür, qaralır,
Dünya dalğalanır ziynət içində,

Yerin nişanlısı günəş deyilmi?
Odur ki, ulduzlar çəkilməlidir!
Aydınlıq şəfəqi görüş deyilmi?
Üfüqdə dan yeri sökülməlidir!

Yollarda olsa da bulud, duman, çən,
Küləklər yüksəlir kəhkəşanlara!
Günəşlə torpağın xoşbəxtliyindən
Bir sirrli əfsanə açar onlara.

Torpaq həsrət çəkib boranlı qışda,
Günəşlə bir daha görüşsün deyər.
Onunçün canlanır o hər baxışda,
Kim həsəd aparmaz bu xoşbəxtliyə!

İnsan nəfəslidir bəxtiyar günəş!
Hüsnünə baxaram göz qamaşınca,
Qızıl çadırında uyuyar günəş,
Axşam, qürub çağı yaxınlaşınca...
1890

Tərcümə edən: Rəfiq Zaka

Xoş söz eşitmədim mən
Nə bolısdan¹, nə bəydən
Heç harda ömrüm boyu.
Hara baxırsan, onlar –
Bu azğınlar, harınlar
Xalqı talayıb soyur.

Bilinmir bu dünyada
Yalan harda, düz harda,
Nədi zülmət, nədi nur.
Güclü gücsüzü didər,
Ehtiyac ondan betər
Qudurmuş it olubdur.

Yazıq xalq parçalanıb,
Ümidlər haçalanıb.
Yalvarıb hakimlərə,
Bir xoş söz, ya təsəlli
Ala bilmədik, bəli.
Dərd qatışdı dərdlərə.

Xoş söz eşitmədim mən
Nə bolısdan, nə bəydən
Heç harda ömrüm boyu.
Onların qəlbi, qanı,
Onların yox vicdanı,
Yalan nəğmə oxuyur.

¹ Varlı adam

Nə açıq əli vardı! –
Hədiyyə paylayardı
Seçki ərəfəsində.
İndi bax: qürrələninib,
Elə bil göydən enib,
Allahlıq var səsində.

Zalımdır hökmdarlar,
Eh, Allah da xəbərdar...
Yazıq kasıb, ay kasıb!
Seçkilərə bax hələ,
Uyeyzlərə çıx hələ,
Nahaq hər yeri basıb!

Xalq talanıb, soyulub;
Top ağzına qoyulub,
Olub müti və qorxaq,
Nə tutacaq bu dərdi,
Nə udacaq bu dərdi?
Hara, kimə üz tutaq?

Ömür axıb gedir ki...
İllər çıxıb gedir ki...
Keçən keçdi, qayıtmaz.
İnandığım dostları
İndi tapaydım, barı.
Onlara da ümid az...

Nəymiş mənim yanmağım,
Xalqı belə anmağım,
İnam, inad, bu səbir?
Xalq yerində dayanıb,
Xalq ayılıb, oyanıb
Bir hərəkət istəmir!?
1890

Tərcümə edən: Məmməd İbrahim Arazlı

Onlar atlanar,
 Yel qanadlanar –
 Toya çaparlar.
 Yatıb yəhərə,
 Əl atıb yerə
 Torpaq qaparlar.
 «Nə qəm, nə kədər?!
 Onlar nə istər? –
 Əyləncə istər!»

İşan hədələr,
 Ata da hədər
 Küsər, danlayar.
 Var ömrün sonu,
 Eh, onlar bunu
 Hardan anlayar?
 «Sev, əylən ancaq
 Boş keçməsin vaxt! –
 Budur yaşamaq!»

Tələsər onlar,
 Gözləyər molla –
 Kitab oxudar,
 Öyrədər qoca.
 Ondən qopunca

Kim kitab tutar.
 «Gənclik həvəsidir,
 Nəğmədi, sədi.
 İcməmiş məstdi.»

Gülüş, zarafat.
 Bu deyil həyat.
 At deyil ömür!
 Qayğısız və şən
 Keçən ömürdən
 Heç nə görünmür.
 «Ömür küləkmiş,
 Nəyə gərəkmiş,
 Niyə gərəkmiş...»

Evləndilər də.
 Düşdülər dərdə, –
 İş başdan aşdı;
 Çətinmiş həyat,
 Qəm bölmüş, heyhat!
 Gənclik «dolaşdı»,
 «Dəydi divara,
 Bəs indi hara?
 A-va-ra...»

1890

Tərcümə edən: Məmməd İbrahim Arazlı

Atəş də, buz da var yanaqlarında
İki yarpaq kimi bir əsir onlar.
Hamıdan yayınıb, hamıdan qaçıb
Yenə bir-birinə tələsir onlar.

Duyur hər ikisi ehtiras odu,
Heç qüvvə ayıra bilməz onları.
Ağacılı, kölgəli bir bağa, odor
Burulur yolları, dönür yolları.

Gedir hər ikisi bir aram ilə,
Duyur vurğusunu ürək ürəyin.
Sanki ayaqları gətirir dilə
Belə məhəbbəti belə sevməyin...

Əlləri titrəyir, əsir nədənsə,
Ağır nəfəs alır hər ikisi bir.
Hansı bir naməlum vahimədənsə
Onların alınına soyuq tər gəlir.

Elə ki, bu çiyin o çiysinə dəyir,
Üz-üzə əyilir, gözə nur dolur.
Dodaqlar alışıq dodaq istəyir,
Onlar məst olduqca söz unudulur.

Öptür budaqlarda yarpaq yarpağı,
Bəzəyib səmanı ulduz naxışı.
Onlar da titrəyir ulduz sayağı,
Onların baxışı ulduz baxışı...

Bir qəlb o birində əriyib itib,
Ətraflar susub ki, aylar onlar.
Ürəkdən ürəyə ilk məhəbbəti
Bu axşam pay verir, pay alır onlar.

Daha təslim olur hər iki ürək,
Ayaqlar yorulur, qollar yorulur.
Bir damla göz yaşı gülümsəyərək
Bu üzdən o üzə bələdçi olur...

Harda qalmısınız ey söz, ey qələm,
Bu vüsəl dəmini yazmaq gərəkdir!
Yox, bu qalib sevgi, bu ülvə aləm
Bu dəmdə sizsiz də keçinəcəkdir...

1891

Tərcümə edən: Məmməd İbrahim Arazlı

Gözlərimin giləsi,
Ruhun odu, naləsi;
Qəlbimdə dərd azalmaz,
Yaramın yox çarəsi.

Sənə rast gəlsə loğman
Pıçıldayar astadan.
Deyər bunun bənzəri
Yoxdur başdan – binadan.

Dolandırıb başımı,
Silmərəm göz yaşımı.
Axtararam səndən ötrü
Sözümün daş-qasını.

Qorxma ki, təklildə mən
Danışiram ürəkdən.
Özün istə, özün al
İqbalımı fələkdən.

Qəlbim dərdədən odlanır,
Duyarsan nədən yanar.
Baxışın soyuqsa da,
Çöhrəndə bir yangı var.

Soyuq oldun sən niyə
Həm mənə, həm özgəyə?
Göz yaşımı tökərəm
Sənsən günahkar deyə.

Tellərin düm qaradır,
Kölgəsi yollaradır.
Aç üzünü, bir görüm,
Qəlbim para-paradır.

Dodağın şirin-şəkər,
Dişlərin qara bənzər.
Yandırdın ürəyimi
Mənə salanda nəzər.

Boyun ucadır necə?
Əyilər yel əsincə.
Vücudun qar kimi ağ,
Özün gül kimi incə.

O saf baxışlarından
Yandı ürək, yandı can.
Eşqinin xəstəsiyəm,
Yox məndə tabu-tavan.

Qəmlənsən – zülmət olar,
Şənlənsən – gələr bahar.
Gülüşün – bülbül səsi,
Qəlbim onu arzular.

Gah qızğınsan, gah həlim,
Məst et məni, gözəlim!
Ömür nəyimə lazım
Səndən üzülsə əlim?

Qürubda, sübh çağında,
Sən şəfəq qaynağında.
Bir yol baxdım üzünə,
Yandım dərd ocağında.

Min söz qoşsam şəninə,
Bil ki, yaraşar sənə.
Söz hanı sənə layiq?
Axtardım dönə-dönə.

Qoca bilir, gənc bilir,
Hüsnü ilahidəndir!
Peyğəmbərlər buyurub
Cananın toruna gir!

Yox danışmaq adətım,
Çoxdur qənim – möhnətim,
Eşqinlə, şirin xəyal
Olur ancaq qismətim.

Sənə vurğundur hər kəs,
Hər qəlbə bir odlı səs.
Könlümün harayından
Sözlərim eşidilməz.

Qəməndə cazibə var,
Bizi özünə dartar.
Gülüşünü eşitmək
Canımda atəş artar.

Qorxaqda olmaz hünər,
Bizi əritdi kədər.
Odumu söndürən gün
Görəsən tezmi gələr?
1891

Tərcümə edən: B. Adil

Belə qəmli-qəmli vurma, ey ürək,
Güldürmə özünə yaxını, yadı.
Köhnə dostlarına nəzər sal görək:
Layiqmi onlara insanlıq adı?

Doğma anasıyçün mələyən quzu
Mələyər, yorular, otlayar yenə.
Uyumaq bilmirsən sənə, doğrusu,
Elə çırpınırsan, nə olub sənə.

Etibar, sədaqət axtardın, ürək,
Acı göz yaşları oldu qismətin.
Axırda bir səmə, sərsəri it tak
Qaldın qucağında qatı zülmətin.

Sən məndən qabağa qaçardın mübhəm,
O zaman lazımnı deyildim deyə.
Əcəl yaxınlaşır, yetişib növbəm,
Bəs məni gəzirsən... nə üçün, niyə?
1892

Tərcümə edən: Eyvaz Borçalı

OSPANA

Necə ki, döyüşdə sən
Bir yol yenilməmişən,
Əlindəki bayraqı
Vurub salmayıb yağı;
Necə ki, şöhrətin var,
Yaşayırsan bəxtiyar –
Lalə rəngli mayak tək
Yanır sinəndə ürək;
Necə ki, bostanın var,
Bostanında – min nübər;
Necə ki, qurumayıb,
Axır ömür bulağın;
Zülmətə düşməmişən,
Büdrəməyib ayağın,
Özünə bir gün ağla,
Get məzarı qucaqla.
1892

Tərcümə edən: Eyvaz Borçalı

Ağıldan bəla gördüm,
Ah gördüm, nala gördüm.
Dərdli-qəmli sözlərdən
Dağılmaz qala hördüm.

Calanır günlər aya,
Ömrümü oya-oya.
Bir sevincə həsrətəm,
Dərdlərim gəlmir saya.

Könlü qırıq qocalar
Hər yerdə, hər yanda var.
Ayıq gəzsən dünyada,
Ağ günün zülmət olar.

Satılmaz ağıl vara,
Ucalmaz qəlbi qara.
Uşaqlar bələkdəkən
Öyrənir yalanlara.

Bel bağlama düşməmə,
Dost olmaz ondan sənə.
Toxlar həmişə toxdur,
Aclarsa acdır yenə.

Tək özünü sevən kəs,
El sevərmi səni bəs?
Qonaq çağrılan yərə
Qazaxlar ar eləməz.

Zildən oxusa axmaq,
Hamı kəsilir qulaq.
Gizli söyənlər olur
Sus deyən olmur ancaq.

Ağıllı dinsə əgər,
Hərə bir şübhə edər.
Çıxıb qaçar aradan
O yazıq da birtəhər.

Gəlin, deyim düzünü,
Canı budur sözümün:
Bir dərd var elimizdə –
Hamı dartır özünü.

Biri nəsihət verər,
Biri qulluq göstərər.
Qarnı acın biri də
Yuxuda cənnət görər.

Ziyarət etsin deyə,
Biri gedər Məkkəyə.
Müsəlman öz borcunu
Burda ödəmir, niyə?

Bədbəxt qoca hər zaman
Qaçsa da adamlardan,
Bir də götür ki, evdə
Dava düşüb nagahan.

Yığılıb gəlir ələm,
Qoyun kəsilir bu dəm.
Hamı yeyib kef çəkir,
Onu boğur dərd, ələm.

Düzü, belə qocalar
Hər yerdə, hər yanda var.
Onların da taleyi
Axırda belə olar.
1892

Tərcümə edən: Eyvaz Borçalı

Burda yaxşılığın ömrü bir anlıq,
Amma uzun çəkir pislilik, yamanlıq.

Gecikir daima ümidin atı,
Yollarda sınıbdır yoxsa qanadı?

Nə qədər qovsan da ümid kəhəri,
Qabağa buraxır yenə kədəri.

Hələ bir ağrıdan qurtarmamış can,
Başqa birisinə düçar olursan.

Çapır arxamızca dərd – qoca, kaftar –
Kim onun əlindən yaxa qurtarar?

Bulud çəkilməsə göyün üzündən,
Şəfəq süzülməz ki, günün gözündən.

Sovuşub ürəkdən yox olmasa qəm,
Yazıq hey çırpınar, uyumaz bir dəm,

Dünyanın dərini dadmasa insan,
Sevincin qədrini bilməz heç zaman.

Dayan dərd önündə mərdü-mərdana,
Fəqir bir qul kimi baş əymə ona.

Qəlbi, iradəsi zəif olanlar,
Qazanar özünə ömürlük qubar.

Dərdinin üstünə təzə dərd gələr,
Nəfəsin çıxınca tutub silkələr.

Ağrıya, acıya sinə gər, sinə,
Güc gələ bilməsin dərd-kədər sənə.

Amma hiyləgərdir, biddir adamlar,
Mənimsə nə gecəm, nə gündüzüm var.
1892

Tərcümə edən: Eyvaz Borçalı

Artıq gəlib çatdı payızım mənim,
Payız öz yolundan qalarmı məgər?
Mayın həsrətiylə yanır bədənim,
Kim mayı geriyə qaytara bilər?

Çoxunun qəlbində əbədi qar var, –
Novruzgülü çiçək açarmı qarda?
Ürəyi gün kimi odlı insanlar
Büdrəmən, yıxılmaz çətində, darda.

Hər vaxt hərisliklə yaşayan bir kəs
Can atmaz, baş vurmaz dərinliklərə,
Heç vaxt qanad açıb ucala bilmən,
Qovuşmaz lacivərd ənginliklərə.

Onların işidir daim vurnuxmaq,
Qəlbləri bağlıdır fitnəyə, fələ.
Onlar toya gedər hamıdan qabaq,
Fəqət xərcləməzlər bir qəpik belə.

Adam boğmaq üçün fürsət güdənlər
Görən, dinləyirmi heç ürəyini?
Oğurluq edənlər, daşbaş edənlər
Görür oğurluqda gələcəyini.

Qorxaqlar, bəsləyin öz canınızı
Budur məqsədiniz, budur işiniz.
Əgər satmasanız vicdanınızı,
Tapa bilməzsınız səadəti siz.
1894

Tərcümə edən: Sabir Mustafayev

EŞQİN DİLİ

Eşqin dili sözsüz olur,
Dil söz tutur ki, söz deyər?
Eşq baxışla axıdılır
Bir ürəkdən bir ürəyə.

Bir vaxt sən də bu ləhcədə
Dil-dil ötüb, kama çatdın.
Yadırgadın indi nədən,
İndi bu dil sənə yaddır.
1894

Tərcümə edən: Fikrət Sadıq

Yola çıxsan, doğru yol seç,
Doğru yolda olsan, öyün!
Daş olsan da möhkəm ol sən,
Divarı ol bir daş evin.

Qaçana da açıqdır yol,
Qovan da bu yolla qaçır.
Qaçana da, qovana da
Yalnız ağır işiq saçır.

Haqq yolunda yorulsan da,
Həqiqətdən qaçmaq olmur.
Ön od-alov, arxa zülmət,
Əziyyətdən qaçmaq olmur.

Sən nəfsini qoru hər an,
Təriflərdən uzaq dolan.
Öz eybini özün anla,
Mərdliklə çıx hər qovğadan.

Yaxşı sözlə çox öyünmə,
Sənə düşmən olar sözlün.
Paxıl gözlər yorar səni,
Yarı yolda qoyar bir gün.

İnamla at addımını,
Zəhmətin də itməz onda.
Kim gül əksə, əvvəl-axır
Gül dərəcək bu dünyada.

1894

Tərcümə edən: Fikrət Sadiq

Aclar istəyirlər dadlı bir yemək,
Toxlara naz, nemət, mey, məzə görək.
Dövlətin yarısı toxluqdur – qazax
Dadlı yeməklərdən yan keçməyəcək.

Ac qazax, ölümdən qorunmaqçün sən –
Dolaşıb sərgərdan ruzi gəzirsən.
Dadını bilmirsən ətin, kumusun,
Taleyin zərbinə nədən dözürsən?

Ət, kumus hamıya olsa müyəssər,
Könülləri şirin ümidlər bəzər.
Doyunca çörək də tapmırsan, qazax,
Köləlik zəhməti qəddini əyər.

Nə qədər işləsən yenə hər zaman
Çətin zəhmətinə aldığın ənam –
Bir-iki sümükdür, bir dolça kumus,
Acda – əlac yoxdur, zəngində – iman.

Üz tut o dağlara sürüylə qayt.
Halal zəhmətini ucalarda tut.
Hünəri, cürəti dost bil özünə,
Sərgərdan gəzməyi əbədi unut.

Dünyada hünərsiz səadətmə var?
Əməyi sevməsən o səndən qaçar.
Utanma eşşək də qaşovlasan sən,
Əlin və namusun tərtəməz qalar.

Əgər hiylə ilə yığsan var-dövlət,
Yaman peşələrə eyləsən adət,
Bil ki, hayla gələn, vayla da gedər,
Bütün ömrün boyu çəkərsən-zillət.

Vurub paltarına, atına bəzək,
Gedir əhli-keflər tapsın bir göyçək.
Onların dalınca getmə heç zaman.
Uyma var-dövlətə sən də onlar tək,

Boşboğaz özgədən sədəqə dilər,
Ar-namus qədrini onlar nə bilər.
Zəhmətsiz tapılan dövlət, səadət,
Baharda qar kimi əriyib gedər.

Bizim bu yerlərdə sərgərdanlar var.
Sümsük itlər kimi yal gəzir onlar.
Nifrətə layiqdir evindən qaçan,
Sən onlardan uzaq gəzməyi bacar!

189

Tərcümə edən: Mirvarid Dillbazi

Gələcəyə zilləyib qəmli gözlərimi mən,
Həmişə söyləmişəm ürək sözlərimi mən.
Demişəm – ağılı olan başa düşər, utanar,
Daha namusla yaşar, xalqa təhər etmədən.

Lakin siz naqqalların naqqalısınız, haşa –
İlk sözdən düşməzsiz deyilənləri başa.
İsti göz yaşları ilə odlü könül olmasa,
Qəlbinizdəki buzlar əriməz, dönər daşa!

İnadkar xalqım mənim, gəl, inad etmə bugün!
Sözlərimi başa düş, dediklərimi düşün!
Əyləncə xatirinə danışmıram, qulaq as,
Bəlkə bir xeyri oldu bu sözlərin səninçün.

Hara getdiyini bil, tanı hər dostu, yarı.
Düz yol tutmaq vaxtıdır, çıx gəl düz yola sarı...
İndi ki, yoxdur elmin, biliyin, əmək eşqin,
Heç olmasa, mal-heyvan otarmaq öyrən barı!
1895

Tərcümə edən: Əhməd Cəmil

Öldü uşaqlığın – özün bilmədən
Hanı o günlər ki, yaşardın çox şən?
Gəncliyi saxlaya bilmədin nədən?
Gəldimi qocalıq gözlənilmədən?
Sən ey həyatında həqiqət gözən –
Xəyanət də etdin özünə bəzən.
Xəyal aləminə qapıldın hərdən.
Bir gün öləcəksən bəlkə də, yazıq,
Pəyəsində ölən köşək kimi sən.
1895

Tərcümə edən: Mirvarid Dilbazi

Torpağım itsə belə, itmərəm əsla özüm,
Səhər şəfəqlərilə sevinməsə də gözüüm,
Nəfəsim ayrılsa da bir gün tənimdən, yenə
Bunu ölüm sanmasın yelbeyinlər, əzizim!

O dünyadan çağırır bizi yalançı bir səs.
Toruna salmaq üçün göstərir sonsuz həvəs.
İdrakından dünyada saz inciləri qoyan,
İllər, əsrlər keçsə ölmüş sayıla bilməz.

Sən bu şirin həyata idrakın gözüylə bax!
Onda əbədiyyətə əqlin işıq saçacaq.
Dərk etmək istəyirsən dünyanın mənasını –
Fikrinin gözlərilə dərinləri gör ancaq.

Səni gümrah yaşatsın qoy bu dünya həvəsi.
Bölnür əl çatmayan sərhədlə yer kürəsi.
Axirət dünyasından qorxuya düşmə əbəs
Yoxluğuna cürətlə inandır sən hər kəsi.

1895

Tərcümə edən: Mirvarid Dilbazi

Qoyun suya girsə, yağlı olmaz su.
Orda qurdu vurmaz quyruq qoxusu.
Bu geniş dünyaya çox baxdım mən də,
Hər şeyi dərk etmək olmur doğrusu.

Bəlkə, vurmuş sənə bəxt belə nişan,
Tutub ovucunda ərzi sıxasan?
Xəyalları göydə dolaşan yazıq,
Yerdə bəs nə üçün dayaq tapmırsan?

Çox gizlin sirləri idrak kəşf edər,
Yalnız sənətkara güzəştə gedər.
Mən də yorğun yatıb dururam yorğun,
Açam cürətimlə hikmətli sirlər.

Bilmədən etməyəm şübhəni inkar.
Şübhəsiz nə fikir, nə düşüncə var.
Hərdən zəif olsa fikirlər, nə qəm,
Düşünməsək, ağıl mürgülər, yatar.

Yarandıq düşünək, duyaq, yaradaq.
Fikrən qanad açıb göylərdə uçaq.
Bir gün qayıdaraq əvvəlimizə,
Arzular yaşayar, olsaq da torpaq.

Həyat yolun olsun geniş yaxud dar?
Allaha əyandır keçdiyin yollar.
Əyri-üyrü deyil həqiqət yolu,
Büdrəmə, özünə doğru yol axtar.
1895

Tərcümə edən: Mirvarid Dilbazi

GƏLİNİM MƏHİŞƏ BAŞSAĞLIĞI

Ağlama, Məhiş, ağlama,
Sən qüvvətli ol kədərdən.
Bu dərdinlə gəl dağlama
Ürəyini neçə yerdən.
Al çiçəyin soldu vaxtsız,
Əritməsin səni bu qəm.
Hey boşalıb, dolur dünya,
Belə gəlib, getmiş aləm.
Əzizindən ayrı düşən
Bir sənsənmi dünyada tək?
Doğmalara rəhm elə sən,
Dərd bizi də öldürəcək.
Bu insanın qismətidir.
Öləcək bir gün yaranan.
Bu ölümün adətidir
Tanımayır heç bir ad-san.
Gələcəkdir o son saat,
Sükutumuz pozulacaq.
Ölümə təbedir həyat,
Hakimimiz o olacaq.
Əsrlərlə bütün aləm
Olmuş ona itaətdə.
Solan gülün, mən bilirəm,
Bir bahardı tərəvətdə.
Göz yaşıyla qaytarmazsan

Bir də onu həyata sən.
 Vaxt yetişdi, nəgmə susdu,
 Simlər dillənməz təzadən.
 Ötüb gedən o şən günlər,
 Qayıdarmı bir də geri?
 Kim gülşəndə təzə və tər
 Görmüş daim çiçəkləri?
 Ayın nur saçdığı cahan
 Yarandığı gündən bəri,
 Qərsızdır, bil, hər zaman,
 Qaranlıqdır dərinləri.
 Göz yaşınla, Məhiş, sən də
 Əlac tapmazsan bu dərdə.
 O günəşə yüksələn də,
 Hey çağır... qayıtmaz bir də.
 Ölüm mənim gözəl, incə
 Bir balamı aldı nədən?
 Açılmamış soldu qönçə,
 Necə dözümlü o dərdə mən?
 Əziz Məhiş, etmə ah-zar,
 Bu dünyanın halı bəlli.
 Olacağa çarəmi var?
 Dirilərdən al təsəlli.
 Könlün sərxoş iztirabla,
 İtgin böyük, dərdin dərin...
 Mən tanışam bu əzabla,
 Hökmündəsən qüssələrin.

Məni də çox əydi kədər,
 Bir təsəlli gəzdim əbəs.
 Qəm könlümü etdi hədər,
 Haradadır təsəlli bəs?
 Orda şadlıq nuru yanmaz,
 Dərdim qövr etdi sinəmdə,
 Yatıbdır oğlum, oyanmaz,
 İnsanlardan qaçdım mən də.
 Yalqız çəkdim bu qüssəni,
 Əziz Məhiş, anla məni!
 1895

Tərcümə edən: Mirvarid Dilbazi

MƏHİŞİN AĞISI

İlahi, ilahi, mənə nə qədər
Acı göz yaşını rəva bilmisən?
Hələ körpə ikən, bir aydın səhər
Doğmaca anamı itirmişəm mən.

Ürəyim qovrulub, kül olub bütün,
Daşıya bilmirəm dərdü-sərimi.
Xoş gün arzuladım, illərə xoş gün,
Kəsdin yollarını xoş günlərimin.

Cavan yaşlarımda, körpə çağımda
Dözmək öyrədərdi həmişə mənə.
Əbədi yas qurub qəlb otağımda
De, niyə çox gördün Əbişi mənə?

Soldu çiçəkləri gözəl çöhrəmin,
Daha qurumuşam, quru otam mən.
Başıma yağdırdın dərdi, ələmi,
Bu cavan yaşımda dul arvadam mən.

İyirmi ikicə bahar görmüşəm,
Bu yaşda ayrıldım can sirdaşımdan.
Bir ağ gün görmədim mən taleyi kəm,
Əsdi qara yellər, əsdi başımdan.

Sinəmi yandırır bu dərdin közü,
Canda taqətim də, gücüm də qalmaz,
Ötən günlər isə qayıtmaz, düzü,
Acı qəhimə də həyan tapılmaz!

İtirib qəlbimi, qəlbsiz qalmışam,
Arzum, istəyim də sönübdür hələ.
Əziz sevgilimdən məhrum olmuşam,
Tənha qalmalıyam bu gündən belə.

Qurumaz gözümdün acı yaşları,
Könlümün yarası yaman dərindir.
Axır nəfəsində barı mən yarın
Yanında olmadım, halallaşım bir...

Demədiyim sözlər deşir sinəmi,
Axır leysan kimi yaş gözlərimdən.
Nə qədər canım var – kədəri, qəmi
Acı göz yaşına qarq edəcəm mən.

İlahi, nə üçün göndərdin mənə
Bu sonsuz kədəri, sonsuz qubarı.
De, niyə бүрүдүн dumanı, çənə
Mənim taleyimə gedən yolları?

Mən örtüb çadramı dərdimin üstə
Gəzirəm qapıda boynu bükülü.
Baxıb nə görürəm: həyatımızda
Ərimin izləri otları örtülü.

Bilirsə o nələr, nələr eşqinə
Bulaqtək çağladı, çaytək kükrədi!
Onun kamalını, ilahi, sənə
Təsvir eləməyə hanı qüdrətim?!

Adil yaranmışdı başdan, binadan,
Hər yerdə hamıya tay olardı o.
Böyüyün, kiçiyin yerini bilən
Təvazökar adam sayılardı o.

Bəxtim karvanını uzağa çəkdi,
O ötən günlərim gəlməz bir daha.
Könlümə dərd adlı bir gecə çəkdi,
Bəxtimin günəşi gülməz bir daha.

Sinəmdə qövr edən dərdi, kədəri
Qoy açım, söyləyim eşitsin cahan:
Zülmətdə gəzirəm haçandan bəri,
Günəş də əbədi köçüb dünyadan.

Odlu göz yaşlarım çaylara bənzər,
Necə dayandırım bu axını mən?
Tələdən bəxt umdum, qəzavü-qədər
Yeyib içdiyimi tökdü gözümdən.

Bircə yol gəlirik dünya üzünə,
Bəs niyə dünyamız qaranlıq oldu?
Ələm qəbrə kimi yoldaşdır mənə,
Bəs niyə sevincim bir anlıq oldu?

Əcəlin qulağı kar olub deyən,
Onu səsləyirəm haçaqdır haçaq.
Yoxsa o bilmir ki, məni gözləyən
Daha qəm-qüssədir, kədərdir ancaq.

Ürəyim çırpınır güman içində,
Bu qədər ağrıya dözmür bədənim.
Bir yol üfürməklə bir an içində
Ümid çıraqımı söndürdün mənim.

Bir əcəl qurtarar məni bu gündən,
Təkcə o dağıdacaq bu qaranlığı.
Yara bağlayıbdır sinəm duyündən,
Dərdimə bir dəvə tapmıram axı.

İtirdim zirvədə öz dayağımı,
Dərənin dibinə uçuram indi.
Dərd yedi, qəm yedi ürək yağımı,
Orda işıqlarım əbədi söndü.

Günüm qara keçib nurlu cahanda,
Ömrüm yarpaq kimi saralıb mənim.
Gecəm də nurluydu yarla olanda,
İndi gündüzüm də qaralıb mənim.

İnsan uça bilməz qanad olmasa,
İtən sevincimlə qanadım itdi.
Bu cavan ömrümü döndərib yasa,
Əbişim yuxutək göründü, getdi.

Bir günə, beş günə dözməyən ürək
Əbədi hicrana necə dözəcək?
Könlümdə boşluğu nəylə yoxaldım,
Onun yarasını nəylə sağaldım?!

O bir günəş idi, uzaqdan belə
Mənim ürəyimə hənir salardı.
O odlu-alovlu məhəbbətiylə
Elə bil evimdə ocaq qalardı.

Getdi o sevincim, getdi o nəşəm,
Qəfildən qeyb oldu keşim, əndişəm.
Sındı, çilik-çilik bu könlü şişəm,
Dünya cəhənnəmə çevrildi birdən.

Qovrula-qovrula, həm yana-yana
İki uzun ili dözdüm hicrana.
Hələ bir-birinə öyrəşməmişdik.
Bu hicran araya əbədi düşdü.

Nə üçün, nə üçün, ey ilahi, bəs
Cəhənnəm elədin dünyamızı sən?
Özün deyildinmi sevinc verən kəs,
De, günahkar olduq biz yazıq nədən?

Baxıram dünyaya bikef, bidamaq,
Yanıram sinəmə çəkdiyin dağdan.
Elə bil yarpağam, saralıb yarpaq,
Qopub düşəcəyəm indi budaqdan.

Əlvida, əlvida, ötən sevincim,
Təsəlli ummuram heç kəsdən pay tək.
Tükənib qalmayıb taqətim, gücüm,
Əsir, titrəyirəm mən torağay tək.

Ocağa atılsam – ocaq yandırar,
Sulara atılsam – qərq elər həməən,
Hələ nə demişəm, könlümdə dərd var –
Min pay artıq olar dediklərimdən!
1895

Tərcümə edən: Eyvaz Borçalı

Bir bəyin bir cavan arvadı vardı;
Əyni tey zər-xara, sinəsi daş-qaş.
Onun hər əmrinə müntəzir idi
Xidmətində duran neçə qaravaş.

Dövləti başından aşırıdı bəyin,
Gündə eyş-işrət, gündə ziyafət.
Bu qızıl qəfəsə düşdüyü gündən
Yaman darıxırdı o gözəl afət.

Bir sevən ürəyə – zinət nə lazım,
O bir sevən qəlbin həsrətindədir.
Bunu anlamayır o qoca zalım
Qəddini düzəltmək üçün səy edir.

Kaftara bağlanıb qarısını qız?
Bu necə ərdir ki, duyğusuz, hissiz.
Düz iyirmi beş yaş böyükdür ondan,
Başına dəyəydi verdiyi cehiz.

Cavan arvadını gizli saxlayan,
Bilmir ki, gözəllik pərdədə qalmaz.
Soyuq təbəssümü kimə gərəkdir,
Qoca ürəyində məhəbbət olmaz.

Bəyin kişiliyi, hünəri puldur,
Pulla da cavanlıq geri qayıtmaz.
Kiminsə qızını qızılla aldın,
Soyumuş ürəyi qızıl oymamaz.

Sən nə xəyaldasan, o nə xəyalda
Hələ məst eləyib ədalar səni,
Gör nə gətirəcək başına sonra
Ələ salacaqdır adamlar səni.

Çox da fəxr eləmə gözəlliyilə,
Cavan arvadına axmaq inanar.
Biabır olarsan, iş belə getsə,
Qulağının dibi zəfəranlanır.

Gəlini boş yerə danlama, qoca!
De, bu cür sevgini kim, harda görüb.
Qaratikan hara, qızıl gül hara,
Kim qarla alovu bir yerdə görüb?!

Quyruq bulamaqla məhəbbət olmaz,
Get, get özünə bab bir qarı axtar.
Qəlbinizdən keçən illər çox uzaq...
Kəsişə bilməzlər, a qoca kaftar!

1896

Tərcümə edən: Fikrət Sadiq

Dövlətlinin bir dərdi var o da – mal-qara,
Var yığmaqqın aldadır o yaxını, yadı.
Öz nəfsinin qara qulu olan bu adam
Kasıbları süfrəsinə yaxın qoymadı.

İlxısını artırırdı bir bəd niyyətlə;
Ürəklərdə yandıracaq paxıllıq odu.
Xalqı söyüb, bəyənməyən bu acgöz köpək
Bir sümüyə bir alçağın nökrəri oldu.

Bu zamanda ağır və haqq pula getməyir,
Doğruların qismətidir acından ölmək.
Kim ki, çirkli əlləriylə iş qarışdırıb,
Peyinlikdə ağnayırsa varlanır demək.

Çəkil, sakit bir guşəyə fikirləş bunu,
Halal zəhmət nə deməkdir, haram pul nədir.
Nəfsi iti adamlardan qaç yaxa qurtar,
Həqiqətsiz keçən ömür məhv olub gedir.

1896

Tərcümə edən: Fikrət Sadiq

Qocalar arasında hiss edirəm ki, yadam,
Bir dil tapa bilmirəm öz övladlarımla da.
Qohum-qardaş içində bütün yaşdılarımdan
Baş götürüb qaçmağa hazıram bu dünyada.

Firavanlıq qalmayıb, tale bəd qapı açıb;
Sərgərdan dolanıram, çox pəjmürdədir halım.
Heç bir ləzzət qalmayıb, ağzımın dadı qaçıb,
Yuxum ərsə çəkilib, ağarıb saç-saqqalım.

Gənclik zövqü, şövqü də salınıbdir ürəkdən,
Daha qorxutmur məni böhtanların təhdidi.
Özgə ev-eşiyinin düşgün gözetçisi – sən,
Deyingən, huşsuz qoca, kimə lazımsan indi?
1896

Tərcümə edən: Əhməd Cəmil

Sənin fikirlərinin odu ilə isinmiş
Nəğmə ərzi dolanıb, gözəçək uzaqları.
Fikrin işıqlı, aydın, xoş kölgəsi – tərənə
Qoy xoş ahənglə daim oxşasın qulaqları.

Sənin fikirlərinin qanadında uçaraq
O qəlbə lay-lay çalar, beyinləri oyadar.
Nəğmədə yer üzünün sevinci, nəşəsi var,
Onun səsinə yalnız eşitməz kar olanlar.

Nəğmə yuxuya getmiş ürəyi də səsləyər,
Alıb qoynuna uçar sonsuz bir ənginliyə.
Bağrına körpə basmış dayə kimi yürğələr,
Gah qəmli, gah da şirin bir lay-lay deyə-deyə.

Lakin de, ürəkləri bir söyüd yarpağı tək
Titrədir həyəcana gətirəndə nəğmələr,
Qəmli, xoş nidasını dinləyib ürkək-ürkək
Çoxdurmu o çağrışa dönüb cavab verənlər?

Hüznilə, kədərilə ilk bənd səni cəzb edər –
Ki, onu varlığını, qəlbilə dinləyəsən...
Məhəbbət, qəm, ehtiras, qəzəb baş alıb gedər,
Bir pərdədə ram olar sonra hamısı birdən.

Boş nəğmələr də vardır, gözəl, xoş nəğmələr də,
Biri yanlış oxuyub qulaqları dəng edər.
Biri yorğun ruhunu qaldıraraq göylərə,
Müdrək, aqıl insanın nitqi kimi səslənər.

Mən altı bənddə dedim ürəyimin odunu,
Həssaslar başa düşüb anlayacaqlar onu.
Kütbeyinlər çətinə düşəcək – mən nə edim?
Mən nəğməmi Abayı sevnələr üçün dedim,
Nəğmələrdəki fikri yalnız duyar o adam –
Ki, qəlbindəki odlar hələ sönməyib tamam!

Bahar irəlidedir... çovğun, soyuq arxada...
Qara gün keçib gedib, şadlıq hələ gələcək.
Fərəhli xoş nəğməni qəlbinlə, ruhunla iç,
Nəğmə bulaq suyudur, iç, o, həyat verəcək.
1896

Tərcümə edən: Əhməd Cəmil

Nə uğurlu saat, nə xoş çağdır bu,
Ürək xeyallara qərq oldu yenə.
İlham işığının bir şüasıyla
Fikir dumanlığı yarıldı yenə.

Hisslər qaynadı, coşdu bir anda,
Baharda oyanan dağ çeşməsi tək.
Adilik pərdəsi açıldı gözdən,
Kindən-küdurətdən yuyuldu ürək.

Ürəyin telləri kökləndi, nədi?
Yenə kaman kimi çəkildi tarım,
Fikrin övladları – sözlər dirçəldi,
Ətə-qana gəldi söz övladları.

Çəkib qurşağını pəhləvan kimi
Meydanda hünərlə duracaq indi.
Əlçatmaz arzuya çatmaqçın, şair
Sözlərin sehrini qıracaq indi.

O çöllər qartalı süzüb səhranı,
Düşüncə siminə mizrab vuracaq.
Şərə, cəhalətə tuşladığı söz
Qəzəblə atılıb göyü yaracaq.

Əzbər biləcəkdir ellər-obalar,
Yaxına-uzğa axacaq o söz.
Bu haqqın hökmüdür ildırım kimi,
Zülmkar başında çaxacaq o söz.

Ürəyi barışmaz, fikri od-alov,
Dilisə acıdır şairin, acı.
Yazdığı, gördüyü həyatdır ancaq,
Qınamayın, yoxdur başqa əlacı.
1896

Tərcümə edən: Fikrət Sadıq

Gələcək бүрүнүб думана, чәнә,
Гөзләрін зилләниб узаğa yenә.
Ümid çırağından nur alsalar da,
Ümid vəd eləmir o gözләр sənә.

Düşür yarpaq kimi ömürdən günlər,
Bu günü, sabahı dünənә bənzər.
Bunların birilə sən də gedərsən
O sirli nöqtəni bir Allah bilər.

İdrak «mən» deyəndə, can «mənim» deyir,
Ruh ilə bədənin əsl bir deyil.
«Mən» əbədiyyətdir, kamaldır, nurdur
«Mənim» dünya malı, əl çirkidir, bil!

«Mənim»i nə bərk-bərk tutmusan belə?
Nə şirin xəyalla yatmısan belə?
Yaxşılıq-doğruluq olsa həmdəmin
Rahat yollanarsan axır mənzilə.

Sən qızıl almaqçın idrak sağırsan;
Günaha batırsan, kama çatırsan.
Amma ömür bitər, sevincin sönər
Ölümdən ki, rəzil olamırsan insan.

Bu qoca dünyanı özünkü bilmə;
Sısqadır o «mənim» dediyin kəlmə,
Dünyada qalacaq dünyanın malı
Ruhun uçacaqsa «qalaram» demə.

Kasıblara əl tut, yetimlərə yan,
Allah da hifz edir insanı hər an.
Görsə ki, sevirsən doğma xalqını
Sənə kömək olar o da bir yandan.

Hər gördüyün dəstə xalq deyil hələ,
Səni aldatmasın qurd tinətlilər.
Sən mərd ol, pisləri pislə utandır,
Yaxşı insanlara yaxşılıq dilə.

Yaşayan hər kəsə güzəran görək,
Fəqət xeyri şərdən ayıran görək.
Haqq işin günəşi – nur saçsın daim,
Xəbislik – avara, sərgərdan görək.

1897

Tərcümə edən: Fikrət Sadıq

Baharda cücərən körpə ot, görün,
Bilirmi ömrünün qısalığını?
Çinar olmaq dilər, boy atmaq dilər,
Ulduza tən istər ucalığını.
Günəşin nurunu içib məst olar;
Ot hardan bilsin ki, dünyada qış var.

Həmin ot kimiyəm cavan, təzə-tər;
Qayğısız başıma toxunur göylər.
Amma bir səs gəlir: «öyünmə, insan!
Sənin də qışın var – qocalacaqsan».

1897

Boş hay-küy – qurd ulartısı
Bunlar eyni şeydir bizə.
Boş-boşuna baş aldatmaq
Haçan verib xeyir bizə.

Axmaqların sözü hədyan,
Nadanlıqdan deyir bizə
Bir ömür ki, sönmür əbə.
Vallah, lazım deyil bizə.

1897

Tərcümə edən: Fikrət Sadıq

Mən də bir gün bircə ovuc nəm torpağa dönəcəyəm.
Dilim iti, ruhum çılgın... Fəqət artıq sönəcəyəm.
Ehtiraslar, həyəcanlar süpürülən ürəyimi
Salxım-salxım buz tutacaq... Neynim axı, öləcəyəm.

Əcəl məni imtahana çəkəcəkdir cavabdeh tək,
Ya bir möhlət verəcəkdir, ya da birdən püskürəcək.
Sən ey mənim köhlən kimi şahə qalxan mərd ürəyim,
Səndən sonra nələr, nələr deməyəcək ağzıgöyçək?!

Tuti dilim lal olacaq, quruyacaq qaynar ilham.
Nəvələrim qiymət verər: «Nələr qoyub gedib babam?»
Qanım qara. Qəlbim yara – bunlar iki günahımdır,
Bilirəm ki, günahımdan çox olacaq mənim cəzam.

Özünlə qal, et həsbi-hal, özün danış, dinlə özün.
Şeirim, yolum tapmacadır, bilməkdir sənin üçün.
Mən yol açdım, ey xələfim, mən çalışdım, ey xələfim,
Mən döyüşdüm sənin üçün... hə... buna da varmı səzin?!

Cavan idim, qollarımda bir dünyanın gücü vardı.
Qəzəbim də, həyəcanım da kibrtsiz də alışırdı.
Böhtanlarla istədi ki, yıxsın məni qarı düşmən,
Gecdir, yoxsa tutub onun boğazından yapışardım.

Hey boğdular mənim azad düşüncəmi, əməlimi!
Mənim izim asan yoldan sapdıracaq öz nəvəmi.
Çox bəlalər çəkib başım, çox düşmüşəm yad əllərə,
Ayılmaq da nəçtin axı? Uyuyuram mən əbədi...

Tüstüm də var, zəhərim də; aldadıcı olur görkəm.
Mən həyatdan kam almamış bu dünyadan gedəsiyəm.
Nahaq açdım öz sirrimi – axı nəgmə söz saxlamaz...
Onda elə qoy mənimlə yerə gömsün mənim nəgməm!

1898

Tərcümə edən: Sabir Almazov

Düşüncən də iradən tək
Qaxıyarsa ürəyində –
Əqlin – huşun çıxar başdan,
Olarsan bir heyvan sən də.

Baş vurmayıb dərinliyə
Mənim əqlim üzdə gəzir.
Yorulubdu ürəyim də,
Qocalmışam, yuxu basır.

Sən boğursan ehtirası,
Hayfın da gəlir bəzən.
Döyüşdə xar edər, inan,
Öz nəfsini öldürməsən.

Nadanların qəlbi bomboş,
Heyvan bilməz nədir fikir.
Dərinliyə baş vurmayan
Həyat – rəngsiz mənzərədir.

Hər yan zülmət... Mən özümə
Necə insan deyim axı,
Necə qanım bu həyatı
Avamdırsa mənim xalqım?
1898

Tərcümə edən: Sabir Almazov

İnsan – ət, sümük dolu bir kisəyə bənzəyir,
Ölüm aparır onu, torpaq tökülür üstünə,
Necə ki, xəzinədar öz pulunu gizləyir.
Tez-tez eşidərsən ki, «sən mənimçün alçaqsan»,
Səfehlik – anasıdır belə danışığın,
İnan, sən mənə inan.

Dünən bir uşaq idin, bugünsə artıq qoca,
Ömür bir gün qurtarıb bulaqtək sozalıncə –
Sev, əzizim, dünyada gözəlliyi, insanı,
Bunlardan əziz nə var, axtar, göz bu dünyanı!
1899

Tərcümə edən: Müzəffər Şükür

Qırx yerə bölüb səni,
Kədərli, qəmli günlər.
İnamsız ürək necə
Sakit yaşaya bilər.

Kimini əcəl uddu,
Kimini düşməngilik, —
Sevirdin onları sən.
Gəldi bəla, fəlakət.

Bir boşluq içindəsən.
Qocalıqdır önündə,
Qaranlıqdan çıxış yox.
Qayğısızlar ovunar,

Bizimsə qayğımız çox.
Ağrılarla yanırısan...
Qayıt arzulara bax.
O keçmiş arzuların,
Solub, saralıb ancaq.
1899

Tərcümə edən: Müzəffər Şükür

Şimşək mələyi, Rahit,
Uçur torpağa sarı.
Can verir təbiətə
Sərin yağış suları.
Gücü eynidir, ey dost,
İldırımla sözün də.
Gərək sözün gücünü
Sınayasan öztündə.
Bir boşboğaz, rüşvətxor
Bu sözlərin yanından
Sakitcə keçib gedər.
İldırımli sözləri
Yalanlardan bezikmiş
Ürəklər qəbul edər.
Ürəyi boş adamlar
Bu şimşəkli sözləri
Götürməyi bacarmaz.
Yaxşı düşünsək bir az,
Dərs verməyin vaxtıdır
Heyvərə nadanlara.
Onlar yaman hərisdir
Quyruqlu yalanlara.
1903

Tərcümə edən: Müzəffər Şükür

Dombraya toxunma
Qırma incə telini.
Dayan, qəlbim, oyatma
Göz yaşları selini.

Köhnə dərdim oyaqdır,
Yenə axır göz yaşım.
Həsrətdən ağırlaşıb
Sinəmə enir başım.

Kim özünə qapılıb
Gizdədir kədərini.
Ona çevir, sevgilim,
Nur saçan nəzərini.

Yalvarıram sənə mən,
Könül odumu söndür.
Bu od xəstə qəlbimdə
Haçandır tüstülənir.

O incə əllərinlə
Bu dərdi qov, yox elə.
Mən də arzuma çatım
Doğru, təmiz ürəklə.

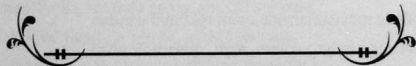
Bu yeknəsəq günlərdən
Necə də yorulmusan.
İnanıram sən məni,
Qurtararsan əzabdan.

Tərcümə edən: Müzəffər Şükür

175

POEMALAR

İSGƏNDƏR

İsgəndəri heç zaman unutmamış bu dünya,
Ona şahlıq tacını verib Makedoniya.
Şah Filippin övladı – İsgəndərin şöhrəti
Yayılmış bu cahana, çatıb ulduza, aya.

Şah öləndə, oğlunun yaşı iyirmi birdi,
Gəncliyin çiçəklənən bir dövrünə girirdi.
Sanki atadan qalan səltənəti az imiş,
Qonşu ölkələrə də İsgəndər göz dikirdi.

Axır, çəkdi qoşunu, mindilər kəhərlərə.
Hücum etdi durmadan kəndlərə, şəhərlərə.
Düşməyə diz çökdürüb, şahları saldı taxtdan.
Xalqları soydu, əzdi, uf demədi bir kərə.

Döyüş meydanlarında onun tökdüyü qandan
Nəhəng çaylar yarandı, axdı, qızardı ümman.
Aylar, illər dolanmış, əsrlər də ötəcək,
Onun əməllərini unutmaz insan, zaman.

Öz baba torpağını böyütdükcə böyütdü.
Ömründə baş əyməyən ona səcdəyə getdi.
Xanların, xaqanların, soltanların, şahların,
Qan tökən cəlladların gününü qara etdi.

Tutduqca ölkələri, artdı nəfsi, tamahı.
Qələbəylə, zəfərlə o açdı hər sabahı.
Yaltaqlar onun haqda hər tərəfə yaydılar:
«İsgəndər – şahlar şahı, yer üzünün Allahı!»

Çaparlar da yaydılar zəfərini cahana.
Sözləri ildırım tək yetişdi hər bir yana,
İsgəndərin tufantək ötüb keçdiyi yerdə
Biçinlər-biçənəklər bulaşdı, batdı qana.

İsgəndər! – Qartal kimi göylərdə gəzdi bu ad.
O qan içən rəhimsiz bir an olmadı rahat.
Nə çiçəkli ellərdə, nə sonsuz səhralarda
Özünə yer tapmadı, ona dar gəldi həyat.

Deyirlər ki, bir dəfə geniş, sonsuz səhrada.
Zəmiyə, yaşıllığa həsrət, quduz səhrada,
Susuzluqdan tüzülmüş, zəifləmiş İsgəndər
Batdı qəm dəryasına qızmar, susuz səhrada.

İstidən ağıl çasır; ağlayan kim, gülən kim,
Xəyalında vətənə əlvida söyləyən kim,
«Su!.. Su!..» deyib əsgərlər Allaha yalvarırlar,
Deyinən kim, susan kim, dəli olub ölən kim.

İsgəndərin kəhəri dözə bilmədi artıq, –
Öldü böyük fatehə arxa, kömək, yaraşıq.
İsgəndər öz dostunun boynunu qucaqladı,
Ona elə gəldi ki, ulduzlar saçır işıq.

Getdi işığa doğru. Gözündə şəfəq seli
Döndü zərif bir çaya, duru, şəffaf ləpəli.
Əyilib suyun üstə, içdi-içdi doyunca,
İslandı o qupquru, pörmüş dodağı, dili.

Çağırdırdı əspəzi, ona bu oldu sözü:
Gətir quru balığı, sal çaya getsin tozu!
Sanki indi tutulub, balıq oldu tərtəzə.
Dadından, ləzzətindən şahın sevindi üzü.

İsgəndər dedi: mən çox-çox gəzmışəm dünyanı...
Belə sərın su hanı!.. Belə təmiz su hanı!..
Gəlin, təşnələr, gəlin! Alov, məşəl yandırın,
Gedək görək hardadır çayın gözü, məkanı.

Mənbəyində bulağın yaqın varlı ölkə var.
Ellərini soyarıq, bizə təslim olarlar.
Sərvətini çaparıq, dönərik evimizə,
Qılınclı şöhrətimiz bir də ərzə səs salar.

Çaydan içib, atlara doyunca verdilər su.
Günlərlə yol getdilər, hamıya məlumdu bu.
Zirehli geyimlərin, sinclərin cingiltisi
Şeypurların mahnısı kəsilmədi yol boyu.

İsgəndər çatdı axır uca, qorxunc bir dağa,
Baxdı mağarasından çıxan şəffaf bulağa.
Mağaranın qapısı qızıldan, par-par yanır,
Qapı elə hündürdür, dəyir göydə qurşağa.

İsgəndərin yumruğu dəyən kimi qapıya
Cingildədi, sədası düşdü dəreyə, çaya.
Fatehin dəmir əli nəyə dəysə uçardı,
Bu qapıya elə bil toxundu xəmir-maya.

Bütün maneələri vurub yıxan İsgəndər,
Bütün döyüşlərində qalib çıxan İsgəndər
Duydu, yaşı ot kimi qüvvəsizdir, zəifdir;
Qəzəbdən öz-özünə dedi: «Utan, İsgəndər!»

Bir yerdə İsgəndərin qüdrəti çatmayanda,
Deyirlər, qəzəblənər, hırs ilə edərmiş dua.
Burda da hücum çəkdi qapıya, qışqırdı: «hey!..
Açın qapını, sizi and verirəm Allaha!»

Addım səsləri gəldi qapının arxasından.
İsgəndər: «Qapıçıdır» dedi. Elə bu zaman
«Allahın qapısıdır, açmağa cəhd eləmə».
Qapıçının sözləri eşidildi astadan.

– «Mən şahların şahıyam – məşhur İsgəndərəm mən
Yoxdur elə bir ölkə çıxsın itaətimdən.
Hakimlər hakiminə yaraşmaz dilənçi tək
Bağlı qapı dalında dura, izn ala səndən».

«Çox güvənmə ağlına, lovğalıq eləmə, şah!
Yer sənə azlıq edir, nə qədər olar tamah?
Paxıllığından əl çək, bəsindir tutduqların,
Axır, səni məhv edər bu acgözlük, bu iştah».

«Ordumla yol gəlmişəm mən neçə ay, neçə il...»
«Dünyanın axırındır, irəli mümkün deyil».
«Axırına qoy mənə bac versin, töhfə versin
Qüdrətimi, gücümü bilsinlər nəsil-nəsil».

«Çoxlarını qul etdin, yenə doymadı gözüün.
İndi ki, istəyirsən, götür töhfəni özlün».
İsgəndərə qapıdan bir bağlama atdılar;
Əl boyda bir bağlama, nə qısa, nə də uzun.

İsgəndər baxdı mat-mat, ağ parçada nə vardı?
Açdı. Yenə qəzəbi od tək beynini sardı.
Bağlamanın içindən çıxdı bir göz çanağı.
Şah sümük istəsəydi məzarlardan yığardı?!

Çanaqda nə mənə var? Düşünmədə İsgəndər.
Əyləncə tək, gülüş tək töhfəyə saldı nəzər.
Çanağı atıb yerə qışqırdı: «Ey qapıçı,
Şah ilə belə axmaq zarafat eyləməzlər!»

Qədim Yunanıstanın müdrik alimlərindən
Yanında saxlayardı Aristoteli cəbrən.
«Bu sadə sümük deyil, sümüklərin şahıdır! –
İsgəndərə söylədi. – belə düşünürəm mən... »

Aristotel qəlbləri oxuyardı kitab tək.
Ondan məsləhət alan şah olardı sevincək.
«Tərəzi gətirsinlər; bir gözlünə sümüyü,
Bir gözlünə qızıl tək görək hansı çəkəcək».

Hər yana car çəkdiilər,
Tərəzi hazır oldu.
Sağa sümük qoyuldu, sola qızıl tökdülər
Sümük çəkdi qızılı, heyran qaldı İsgəndər.

Qızıl qoyulan gözə şah əmr etdi: – Yenə tök!
Yenə qızıl tökdülər, yenə də çəkdi sümük.
Qızılı artırdılar. Sümüyün qarşısında
Tük tək yüngül göründü qızılın yaranan yük.

Heyran qalmış İsgəndər sual verdi alimə;
«Görünür çox az qızıl keçirmişəm əlimə.
Sümük ağırlığında sərvətim yoxdur mənim.
Nəylə çəkək sümüyü? Bu sirri deyək kimə?!»

Alim əyildi, yerdən bir ovuc torpaq aldı,
Tökdü göz çanağına. Gözlərin yeri doldu.
Elə bil yüngülləşib sümük qalxdı havaya.
Bu sirrə, bu hikmətə İsgəndər heyran oldu.

Onu apardı fikir, onu apardı xəyal.
Böyük Aristotələ verdi belə bir sual.
«Söylə, bu möcüzədə hansı hikmət gizləni?
Necə başa düşüm mən? Danış məni başa sal».

«Sümük göz çanağıdır, bir ovuc torpaq tutur,
Mənası aydan ayrı, sudan da lap durudur –
Yer üzündə tapılmaz elə qiymətli sərvət
Acgözləri doyura. Ancaq torpaq doyudur.

Bu dünyanı top kimi əllərində tutsa da,
Tamahkar gözlər üçün yenə azdır dünyada.
Öləndən sonra torpaq ən əziz, qiymətlidir,
Tamah salmaz almaza, tamah salmaz yaquta.

Qəzəblənmə hökmdar, qəzəblənmə sən əbə,
O qızıl qapıları heç kəs sındıra bilməz.
Bilirəm, dərdin, qəmin ağırdır dağlar kimi,
Şöhrətinin sonudur, üstünə heç nə gəlməz!»

Alim susdu. Fikirli-fikirli hakim dedi:
«Zəhmətim heçə getdi, əməyim heçə getdi.
Allah bilən yaxşıdır.» Üz qoydu qərbə doğru
Arxasınca da ordu, getdi və gözədən itdi.

Bitdi burda bu nağıl, bitdi burda hekayət
Arif olan götürər burdan öyüd, nəsihət:
Sən ey şöhrətə uyan, canfəşanlıq eləmə;
Tamahkar öz gözünü doyura bilməz, əlbət!

Ömür elə qısadır, sanki əl edib gedir,
Səadət ildırım tək gəlir yanından ötür.
Vicdanını, namusu mal kimi satmışansa
Sənin işin, şöhrətin nifrət gölündə itir,

Axmaqların tərifi məğrur eyləyir səni,
Yaltaq tülkülər ilə doldurursan dövrəni.
Başını yan tutanda, qəhqəh çəkib deyirlər:
«Belə vicdansız adam olub dünyada yəni?»

Sevər – özünü öysün o kəs ki, heç nə qanmaz.
Pul ilə heç bir zaman mərifət almaq olmaz.
Öz qədri-qiyəmətindən nə lazım danışasan?
Varsa münəvvərliyin, işıq zülmətdə qalmaz!

Tərcümə edən: Novruz Gəncəli

MASQUD

Ey Allahın sirdaşı, əziz dostu Məhəmməd,
O mübarək adınla başladım bir hekayət.
Harun Rəşid xəlifə olan vaxtı Bağdadda
Masqud adlı bir cavan qazanmışdı şan-şöhrət.

Bir gün Masqud döndürdü evə uzaq səfərdən,
Yollar sakit, yollar lal... səs eşitdi o, birdən.
Kimsə aman diləyir, çağırırdı köməyə,
Elə bil ki, gəlirdi bu hənirti qəbirdən.

Baxıb gördü: bir oğru qarət edir qocanı,
Ağ saçını yazığın boyayacaq al qanı.
Polad tiyə qalxanda, «onu qurtarım» deyə
Masqud dərhal müşqurub dəhmərlədi atını.

Mahir oğru hiyləyə əl apardı bu zaman –
Zərbəsini endirdi xilaskara nagahan.
Masqud yara almışdı, qoca tamam xətərsiz,
Məğlub olan canisə tez çıxmışdı aradan.

O igidin başında yer yox idi salamat,
Gicgahını, alnını qan бүürdü o saat.
Qoca dedi: «Borcumdur yaxşılığa yaxşılıq,
Yamanlığın qənimi gərək alsın mükafat.

Ey qəhrəman, sən məni borclu etdin özünə!
Bu ağır yük altından qaçmaq yaramaz mənə.
Həyatımın, varımın xilaskarı sən oldun,
Əməlimlə xoşbəxtlik gülsün gərək üzünə.

Mən nə böyük ağayam, nə dövlətli bir bəyəm,
Nə xanəm, nə bahadır, əmrimdə dursun aləm,
Sadəcə bir insanam, xilas etdin əcəldən,
Təşəkkürü özümmlə mən aparan deyiləm.

Bir səyyaham, gəzirəm, dolaşıram dünyanı.
Tərk edəcəm sübh çağı bu qorxulu məkanı.
Bələdləyək bir yeri, gözlə məni orada,
Gələcəyəm üfüqlər işıqlaşan zamanı.

Get, ey cavan, unutma, yoluna qoy bu əmri,
Aç yaradan adıyla qarşıdakı səhəri.
Qadir Allah köməyin, pənahın olsun sənin.
Qucaqlaşıb ayrılmaq, xilaskarım, gəl bəri!»

Masqud dedi: «Özünü borclu bilib çəkmə qəm,
Şərəfli bir köməyə çıtsam azdır yüz kərəm.
Sən yardıma səslədin, mən də gəldim – borcumdu,
Vacibdirsə yenə də canla-başla gələrəm!»

Ayrıldılar. Vaxtında oğlan gəldi görüşə.
Az keçməmiş qocayla dayandılar döş-döşə.
Qədim bir sərdabəyə qoca gətirdi onu,
Burda kiçik bir ağac xışıldayır həmişə.

Hər yan səhra, ortada boy atıbdır bu ağac,
Üç meyvəsi var onun, hər birisi nadir tac:
Ağ, qırmızı, sarıdır – qartək, qantək, bal kimi.
«Seç hansını istəsən, qoymaz səni naəlac.

Ağı yesən – ağılda hakim olar qüdrətin,
Əgər yesən sarını – aşib daşar dövlətin.
Qırmızını yeyərsən – sevər səni qadınlar,
Qələblərdə yurd salar məhəbbətin, həsrətin».

Diqqət edib o igid, ixtiyarın sözlünə,
Qət elədi bir qədər düşünüb öz-özünə.
«İstəmirəm ağı da, sarını da, əmican,
Yaqut təkə alısan qırmızını ver mənə».

«Bunu, ya özgəsini dərərsən, öz işindir,
Sonra demə, bunda yox, mənə onda dərindir.
İgid oğlan, gizlətmə, səbəbini aç bilək,
Niyə qırmızı meyvə sənə daha şirindir?»

«Əvvəl saldım meylimi ağ meyvəyə – o paya,
Müdrilikdə yetişim, – dedim, ərşi-əlaya.
Olum ağıl hakimi! Qəlbimcəmi bu mənim? –
Yox, yox, ağıl insanı salar bir gün bolaya,

Özüm kimi ağıllı taparammı heç onda?
Ağılsızı, nadanı neyləyirəm hər yanda.
Onlar ilə indi də, ətrafımız doludur,
O vaxt kimi dost bilib, dost çağırram cahanda?

Ağılsızı ağıllı etmək müşkül peşədir,
Axtaqları düzəltmək?! Mənasızdır bu tədbir,
Yuxun gedər əlindən, qəm bürüyər dövrəni,
Boğazından loxmanın keçməsi də çətindir.

Sonra sarı meyvəyə düşdü düzü, tamahım,
Bu dünyanın var-yoxu olar dedim pənahım.
Düşündüm ki, dünyada hansı daha qüdsüdü –
Varlınınmı dövləti, yoxsulunmu günahı?

Hökmdarın gücü var, bilirəm ki, dövlətdə
Pula-mala satılar gözəllik də, qüdrət də.
Özgeşinin varını ələ keçirmək üçün
Ləkələyib puç olar ləyaqət də, ismət də.

Çalışmadan mal-mülkə, vara çatmaq – eyibdir,
Vicdanını, ağılını pula satmaq – eyibdir,
Varlısansa vida de, təmənnasız dostluğa;
Var-dövlətin ucundan dostu atmaq – eyibdir!

Pul verib vicdan alan özünü qalib sanar,
Vicdanını satan kəs köpək olub yalmanar,
Pul verməsəm kimsəyə, özüm köpək olaram.
Demək ya mən köpəyəm, ya da bütün adamlar.

Belə isə, seçəndə üç meyvədən birini –
Qadın eşqi deyilmi ən dadlısı, şirini?
Hökm eləyən qadındır yarısına dünyanın,
Hansı hədiyyə verər məhəbbətin yerini.

Düşmənim də olarsa, yuxum qaçmaz axşamlar,
Onun qızı, anası, bacısı, arvadı var,
Arvadının da, yaqın, var bacısı, anası –
Heç olmasa onlardan biri çıxar havadar.

Qeyli-qalsız keçinməz bir insan da dünyada,
Bir kəs varmı salmasın arvadıyla qan-qada,
Küdurəti sülh ilə eyləyəcək kim əvəz?!
Ər qəzəbli görünsə, güvən yenə arvada!..

Baş nahaqdan durmayır çiyini üstə insanın,
Odur çəkən hər işin, hər tədbirin planın.
Mən də belə düşündüm, axır gəldim qərara,
Ölçüb biçdim sözləri, gərdişini dövranın».

Fikir verib Masquda qoca dilədi uğur.
Dedi: «Oğlan, sözün də, qərarın da doğrudur!
Belə ağıl sahibi var-dövlətə çatacaq.
Arxayın ol, iqbalın xoşbəxtliyə doğrudur!»

O ixtiyar qərribə görünər hər baxana,
Xoş iqballar atası Xıdır deyirlər ona.
Vidaləşib oğlana xeyir-dua verdi o.
Yola düşüb Masqud da çatdı doğma yurduna.

Az keçmədi o, aldı «Şəmsi-cahan» ləqəbi,
«Dünya dahisi» ləfzi düz açar bu mətləbi.
Onun hekayətini qoy eşitsin nəsillər,
Bəli, budur, taleyin, gələcəyin tələbi!

Fəqət indiki kimi, nə gizlədim, bu söz —
O zaman da doluymuş nadanlarla yer üzü.
Məhv olmuşdu yaxşılıq, kamal, bir də gözəllik,
Döndərmişdi zülmətə onlar nurlu gündüzü.

Axmaq, abdal adamın əməli şər, sözü şər,
Onlarda yox namusdan, təfəkkürdən bir əsər.
Babaların türbəsi, ey doğma pak torpağım,
Şərəfsizlər olmasa, qoynun behişt görünər.

Vəzir oldu o Masqud, tutdu yüksək bir məqam,
O ağıllı igidə xalq bəslədi ehtiram.
Bir dəfə o, yuxuda gördü əziz dostunu,
Qoca Xıdır söylədi bu sözləri biaram:

«Gözlə, dostum, filan gün möhkəm yağış yağacaq,
Zərərli su buluddan sırıltyla axacaq.
Onu içən kimsələr itirəcək aqlını,
Həftə ötcək bu dərdədən sağ-salamat çıxacaq.

Bulanacaq quyular, gölməçələr, nəhrlər,
Göydən gələn bu bəla seli-suyu zəhərlər —
Qafil olma, götür sən ehtiyatın təmiz su,
Günlər ötsün, sovuşsun üzərindən dəli şər.

Masqud qalxdı sübh nura boyamamış cahanı,
Xəlifəyə deməkcin yaxınlaşan bəlanı.
Bu gecəki yuxunu onlar birgə yozdular,
Bir həftəlik su ilə doldurdular qazanı.

Vaxt yetişdi, göylərdən həmin yağış yağanda
Xəbərsizlər ağıldan məhrum oldu bir anda.
Küçələrdə çəkişib dartışdılar adamlar,
Söyüş, nifrın başladı gecə-gündüz hər yanda.

Bütün bazar sərxoşlar yığnağıydı elə bil,
Ən ağıllı şəxslər dəli oldu biqəfil.
Baxdı vəzir, xəlifə təəccüblə bu hala,
Bədbəxtlikdi, gülməyə qalmamışdı bir dəlil.

Vəzir ilə xəlifə dilə tutdu onları –
Hamı çöldən yığışib getsin evinə sarı:
«Dəliliyin bu müdhiş günlərində yatın siz,
Ancaq yuxu məhv edər bu azarı-bezarı!»

İdrakının cilovı əldən çıxan adamlar
Cinli-cinli bağırıb qışqırdılar o ki, var:
«Bizim vəzir, xəlifə dəli olub, ay aman,
Öldürməsək, bizləri fəlakətə aparar!»

Dəlilərin o qorxunc, sərsəm hayı-harayı,
Xəlifəni sarsıdır, titrədirdi sarayı.
Əmr elədi xəlifə: «Vəzir, tez ol, çarə tap,
Söylə necə saxlayaq coşub daşan bu çayı?!»

«Ağlımız var, dəlilər bununçün öldürəcək,
Yubanmayaq, vaxtikən bu nemətdən əl çəkək.
Şehirli su ağlını aparıbdir onların,
Çərəmiz yox, o sudan biz də gərək tez içək!»

Onlar yağış suyundan camlarına tökdülər,
Dəlilərə qarışib ağıldan əl çəkdilər.
Bunu görən dəlilər əl vurub, alqış dedi,
Müdrək bilib, onların önündə diz çökdülər.

«Ölüm! Ölüm deyənlər dilədilər əfv, aman,
Oldu vəzir, xəlifə onlar ilə mehriban.
Qaza belə gətirdi gicbəseərlər dəstəsi
İki nəfər başcını məhrum etdi ağıldan.

Ağılsızlıq ağıla hakim olur gör necə!
Öz ağıllıla getməsən gedər ömür-gün heçə,
Şüursuza ram olub arxasınca sürünmə,
Özgülərə qul olmaq işgəncədir, işgəncə!

Tərcümə edən: Qasım Qasımxadə

ƏZİM HAQQINDA NAĞIL

Şəhrizad danışan bir nağılı mən,
Danışmaq istəyəm xalqıma nəzmən.
Mustafayla Səfa – o iki qardaş
Bağdad şəhərində tutmuşdu məskən.

Yetim qalsalar da atadan onlar,
O da sənətkardı, bu da sənətkar;
Səfa nəqşbənddi, Mustafa rəssam;
Lakin onlar üçün ağırdı rüzgar.

Başqa gənclər kimi, doğma məkanda
Könlü açılmayan bu iki cavan da,
«Varlanan yoxsula əl tutsun» deyər,
Şərtləşib Bağdada etdilər vida.

Tale hər birini atdı bir yana,
Gəncdilər, dözdülər dərdə, hicrana.
Səfanı göndərüb Çinümaçinə,
Mustafa Balsura gətirdi pənah.

Mustafa məhrumkən dünya malından,
Allah kəmə etmədi rəhmmini ondan;
Varlandı, ev-eşik sahibi oldu,
Artdı müştərisi onun anbaan.

Sürdü günlərini kəsbi-kamalla,
Oldu havadarı bəxt verən Allah;
Tezliklə bir oğlan doğdu arvadı,
Əzim adlandırdı uşağı molla.

Əzim yaşa doldu keçdikcə illər,
Oxumaq zamanı çatdı, müxtəsər.
Getdi mədrəsəyə, oxudu əla,
Mustafa oğluna baxıb etdi fəxr.

Əzim rəssamlığa göstərib həvəs,
Aldı atasından mükəmməl bir dərs.
Mustafa öləndə, onun oğlunu
Ehtiyac içində görmədi bir kəs.

Əzim çalışmaqdan hey ləzzət aldı,
Hünəri hamını heyratə saldı.
Onun qarşısına çıxmadı bir kəs,
Varı gündən-günə artdı, çoxaldı.

Bir gün dükanında oturmuşdu tək,
Gəldi bir ixtiyar – üstü bər-bəzək.
Paltarı, qaş-daşı işıq saçırdı,
Əzim təzim etdi, qocanı görcək.

Rəssamdan ehtiram, nəvaziş görən
Qoca da baş əyib dilləndi birdən:
«Söylə, qərib cavan, söylə görüm bir
Hansı bir peşənin sahibisən sən?»

Əyilib qocanın qarşısında cəld,
Dedi: «Rəssamlıqdır seçdiyim sənət;
Atamdan öyrəndim bu peşəni mən,
Rəssamlıqdır mənə ruzi və nemət».

– «Ağıllısan – dedi – eləmirəm bəhs,
Amma bu sənəti seçmişən əbəs;
Yaman əziyyətli peşədir peşən,
Həyatı buna sərf etməyə dəyməz».

Bu sözlər Əzimi sarsıtdı qəlbən,
Cavab verib dedi: «Qoymaram ki sən,
Sevdiyim sənəti salasan ələ,
Nə eybi, yüngülsə kisəm kisəndən»,

– «Sənə rəhmim gəlir, ay oğul, düzü,
Daha xoşbəxt edir fərsət bizi.
Mən bir elm əhliyəm, kimyəgərəm mən,
Qızıla döndərə bilirəm misi.

Öyrənsən pis olmaz bunu, ey cavan,
Hər kəsə açmıram bu sirri, inan.
Yer üzündə belə bir sənətmə var –
Az əmək sərf elə, çoxlu pul qazan.

Köməklik etməkdir məqsədım sənə,
Xor baxan varmıdır, de, öz xeyrinə?
Özün görəcəksən – yoxdur yalanım,
Xitam veriləcək şübhələrinə.

Yoxdur boş danışmaq adəti məndə,
Mis tap – var-dövlətə yetiş bir anda».
Əzim razılaşdı. «Sabah, lap erkən
Qoca – hazır ollam, – dedi, – dükanda».

Əzim şad və xürrəm evinə getdi,
Anasını işdən xəbərdar etdi.
«Belə bir elm var – dedi anası –
Amma bax... – deyib başını tərپətdi.

Nə olar, mis deyir, ver bir qədər mis.
Əgər sözü düzsə, varlanarıq biz.
Amma ehtiyatı vermə əlindən –
Ovsunçu olmasın o qoca iblis».

– «Qoy olsun... Oğluna tərəfdirsə haqq,
Əlimdən qurtarmaz, gəlsə fırıldaq.
Yox, əgər sözündə varsa həqiqət,
Vədə xilaf çıxsam, deyərlər axmaq!»

Əzim o gecəni olmadı rahat,
Dolandı başında min cür xəyalat.
Evdən mis götürüb dükana getdi,
Yuxudan durmamış hələ camaat.

Gördü, ondan qabaq gəlib ixtiyar,
Yanında həm kömür, həm də körük var.
Əzim danışmağa macal tapmamış.
Soruşdu: «Mis hanı?» – qoca fitnəkar.

Tezəcə ocaq çatıb, misdən qopartdı,
Od üstə qoyduğu qazana atdı.
Elə ki, əriyib mayeləşdi mis,
Cibindən qara bir şüşə çıxartdı.

Qatıb – qarışdırdı aşqarla misi,
Artıd qazandakı pıqqapıq səsi...
Ərimiş metalı soyutdu sonra, –
Qızıla dönmüşdü o mis külçəsi.

«Keçirmək istəsən bunu sınaqdan,
Apar bu külçəni yoxlat, ey cavan,
Desələr: «Bu misdir, qızıl deyildir»,
Bil ki, yoxdur məndən yalançı insan.

Gedirəm ki, mane olmayım sənə,
Elə ki, sözümün düzgünlüyünə
İnədin və görmək istədin məni,
Gəl o bağa sarı, görüşək yenə».

Əzim zərgərlərin yanına getdi,
Əhvalatı dedi, onlar eşitdi.
Yoxlayıb dedilər: «Xalis qızıldır»,
Qocanın dediyi sübuta yetdi.

Bu tökmə qızılı düz üç min üç yüz
Dildaya sataraq, evə döndü tez.
Anası pulları görərək dedi:
«Gərək o qocanı qonaq edək biz».

Dərhal həmin bağa yüyürdü Əzim,
Tez tapıb qocanı, elədi təzim,
Dedi: «haqlısanmı, ata, bu gündən
Qapımız üzünə açıqdır bizim!»

Bir ovuc qızıl da çıxarıb qoca,
Dedi: «Al, sənindir məndəki ağca;
Get bir az şərab al; apar get evə,
Orda danışarıq axşam olunca.

Ancaq mən səninlə qalmalıyam tək,
Naməhrəm bu sirri bilməsin gərək.
Qonaq getməlidir anan bir yana,
Sırrımı səninlə bölməliyəm tək.

Gün batana kimi sən get rahatlan.
Gələrəm qaranlıq qarışan zaman.
Yeyərik-içərik, söhbət eylərik.
Amma bax olmasın orda yad insan».

Dolanıb bazarı, gün batanadək,
Əzim şərab aldı, aldı yer-yemək.
Anası eşidib şərti Əzimdən,
Otaqda oğlunu qoyub getdi tək

Mey-məzə düzüldü süfrəyə bayaq,
Qızıl-gümüşdəndi tamam qab-qacaq.
Xoşqədəm qocanın müntəziriydi
Toy-bayram sayacağı bəzənmiş otaq.

Göydən düşmüş kimi qoca, nagahan,
Yarıb qaranlığı girdi qapıdan.
Doğma atası tək Əzim tez onun
Köksünə sıxıldı, xeyli mehriban.

Qoca hər bucağı yoxladı bir-bir,
Bildi otaqdakı yalnız Əzimidir.
Ehtiyat zənn etdi rəssam da bunu,
Şübhəyə salmadı onu bu tədbir.

O gecə çox söhbət elədi qoca,
Söhbətdə mahirdi o gidi qoca:
Yedilər, içdilər; yuyub əlini
«İndi də mey içək – söylədi qoca –

İnsanlar qədimdən bu günə qədər
Yeməyin üstündən şərab içirlər,
Babalardan qalmış bu vərdişdə mən
Nə nöqsan görürəm, nə də bir zərər...?»

Qoca cam dalınca cam alıb ələ,
Sürdü söz atını belədən-belə.
Uzada bildikcə uzatdı qoca,
Əzim şərab içdi düz üç piyalə.

Qocada içkiyə sonsuzdu maraq,
Əzimin yuxusu gəlirdi ancaq.
Üstəlik, Əzimin pıyaləsinə
Nə isə bir damcı qatdı o alçaq.

Vaxt ötdü, gecə də keçdi yarıdan,
Zarafat edirdi qoca durmadan;
Yuxu dərmanilə qarışdırılmış
Meyi nuş edincə yatdı o cavan.

Bunu gözləyirmiş sanki ixtiyar,
Fit çaldı, beş qoçaq oldu aşkar.
Bir tabuta qoyub ev sahibini,
Gecəyəkən oradan uzaqlaşdılar.

Narahat etmədi onu cinayət,
Qapını örtməyə göstərərək cəhd,
Sükuta qərq olan evdən uzaşdı.
Getdi gedənlərin arxasınca cəld.

Qamışlı sahilə ləngər vuraraq,
Bir gəmi onlara müntəzirdi, bax.
Əzimi yerbəyer edincə orda,
Gəmi uzaqlaşdı sahilədən bayaq.

Otuz güclü igid avar çəkərək,
Sürdülər gəmini gecə sübhədək.
Anası çox gəzdi oğlunu evdə,
Gözünün yaşını axıtdı sel tək.

Əzimsə günorta özünə gəldi,
Gəmi dirəkləri bağrını dəldi.
Gördü buxovludur əli-ayağı,
Əsir düşdüyünü o indi bildi.

Əzim cingildədi öz buxovun,
Qəzəblə dindirdi qoca məlunu;
«Niyə oğurlayıb məni qaçırtдын,
Nə haqla törətdin sən bu oyununu?»

– «Bu boş söhbətləri bir kənara at
Bizi ayırmışdır dini etiqaд.
Mənim atəşpərəst dinimi sən də
Qəbul etsən əgər, azadsan, azad.

Sözümə baxmasan, danışma hədyan,
Qamçılar dəyəcək başına hər an.
Dönməsən dinindən, təriqətindən
Zənciri ömürlük daşıyacaqsan.

Əzim: «Müqəddəsdir – söylədi – dinim,
Odpərəst dininə yoxdur yəqinim.
Min əzab çəksəm də haqqın yolunda,
Dözərəm, möhkəmdir əqidəm mənim!»

Bu vaxt gəlib çıxdı bir yığın nökar,
Əzimi o ki var, əzişdirdilər.
Ağrıdan huşunu itirdisə də,
Zarıyan görmədi onu bir nəfər.

Allah da hirsələndi bu haqsızlığa,
Gurladı asıman, qopdu qasırğa,
Əsir yaddan çıxdı, hamı başladı
Fəğan qoparmağa, şivən salmağa.

Həyəcan içində o otuz qoçaq,
Yatmayıb gecəni, qaldılar oyaq.
Səhər də açıldı, lakin nə fayda,
Gurladı, kükrədi tufan artaraq.

Bir ağızdan dedi o otuz nəfər:
«Nə üçün dənizdə qərq olaq hədə?
Dillən, qoca köpək, bir nicat yolu,
Bir qurtuluş izi var isə göstər!»

Gör nələr törətdi səndəki fəsad!
Biz daşdan olsaq da, dad edirik, dad!
Bu iş Allahı da qəzəbləndirib,
Bizə bu bələdan varmı bir nicat?

Bircə xilas yolu var, qoca şeytan,
Tez azad olmalı o dustaq oğlan.
Onu azad edib istəməsən üzr,
Köpək balığına yem olacaqsan!»

Bu sözdən qorxuya düşdü fitnəkar,
Qaldı tərəddüdlər içində naçar.
Hirsli gözlər onu öz əsirini
Açıb buraxmağa elədi vadar!

Dedi: «Sərxoşluqdan incitdim səni,
Sən mənim balamsan, yaxşı bil bunu!»
Amma başqa kələk, başqa bir hiylə
Məşğul etmədəydi həmin məlunu.

Əzim inanandı dostə-düşməyə,
«Niyə yalan desin ixtiyar mənə?
Yəqin sərxoşluğun bəhrəsidir bu,
Niyə inanmayım qoca deyənə?»

Ata, sözlərinin yoxdur yalanı...»
Qoca tez bağrına basdı oğlanı.
Dərhal kəsdi külək, Allah-taala
Bir anda ram etdi çılğın tufanı.

Əzimsə özünü sandı bəxtiyar,
Nə dedi – yaratdı qoca fitnəkar,
Böyüdü hamının gözündə Əzim,
Ona başqa gözlə baxdı adamlar.

Gəlib bir sahilə yanaşan kimi,
Qoca dilə tutdu yenə Əzimi:
«Gəl düşüb azuqə edək tədarük,
Sonra da geriyyə yollansın gəmi».

Əzim cavabında dedi: «Özün bil».
Bu sözdən şad oldu o kaftar səfil.
Dedi: «Kömək etsən mənə bu işdə,
Xidmətçin olaram sənin düz yüz ilə».

Sahildə rast gəldi onlar bir dəfə,
Qoca dıncıldıtdı dəfi üç dəfə;
Dəfin tapıldığı mazqal önündə
Torpağın altından çıxdı üç dəvə;

Gördülər birinin üstündə yük var,
İki boş dəvəyə oldular süvar.
Tez yola düşdülər; həmin dəfisə
Sahil qumlarının üstə atdılar.

Xeyli yol getdilər qumluqla onlar;
Uca bir zirvəyə baxıb ixtiyar,
Dedi: «Görürsənmi o duman-çəni,
Sanki yerdən göyə çəkiblər hasar.

Bil ki, Qaf dağıdır o duman, o çən,
Tezliklə tutarıq yanında məskən,
Qafın başındadır ruzimiz bizim,
Qartal olmalısən, almaq istəsən».

Yenə yol getdilər gecə sübhədək,
Dan üzü qarşıya çıxdı bir nəhəng;
Soruşmaq istədi – bu nədir – dəyə,
Gördü qoca yoxdur, özü qalıb tək.

Eşidib səsinə onun ixtiyar,
Əzimi əhvaldan etdi xəbərdar:
«Oğlum, tez ol, tələs, yubanmaq olmaz,
Bu yerdə güclü bir div tutub qərar».

Əzim tez çaparaq çatdı qocaya;
Gəlib yetişdilər axar bir çaya.
Çayın qırağıyla, dağın döşüylə
Gəlib yetişdilər gen bir talaya.

Burda dəvələri dayandırdılar,
Birinin qarnını tezəcə yardılar;
Yer düzəlsin deyə bir adam üçün
Tamam boşaldılar orda hər nə var.

İp və xəncər verib qoca dedi: «Al,
Dəvənin qarnına girib orda qal,
Bu ölü cəmdəyi görüb gələcək,
Qafin tək sakini cütbaşlı qartal.

Sancıb caynağını o bu cəmdəyə,
Bir göz qırpımında qaldırır göyə.
Qonunca zirvəyə, tikişi yar çıx,
O quş səni görəcək düşər ürküyə.

Torpağı yumşaqdır, narındır dağın,
Torbanı onunla doldur arxayın,
Bağla bu kəndirlə, aşağı salla,
Yükləyim dəvəyə o torpaq tayın.

Elə ki, yetişdi bu işlər başa,
Kəndirin ucunu bağlarsan daşa,
Enərsən aşağı; verib əl-ələ,
Ruzini gəmiyə aparıq qoşa».

Dinləyib qocanın sözünü bir-bir,
Ona əməl etdi: xəncər və kəndir,
Bir də ki, bir torba götürdü Əzim.
«Bax, yanılma» – dedi o qoca kafir.

Nələr, nələr görüb dünyada insan,
Fələk öz hökmünü deyildir pozan.
«Yaziya pozu yox, təvəkkül» deyə
Gənc, cəmdək içində gizləndi haman.

Dəvənin qarnını tikib ixtiyar,
Zülmət mağarada oldu bərqərar.
Qartal şığıyaraq aldı cəmdəyi,
Qalxdı asimana, qalxdı – o ki, var.

Elə ki, vəhşi quş təpəyə düşdü,
Əzim tez dəvənin qarnını deşdi;
Yanında bir insan görüncə qartal,
Atıb şikarını uzağa uçdu.

Bu yolla zirvəyə qalxaraq asan,
Torpaqla doldurdu torbanı oğlan.
Kəndirlə bağlayıb onun ağzını,
Aşağı salladı Qafin başından.

Havada qaparaq qoca torpağı,
Qaçmağa başladı üzü aşağı.
Üstəlik ipi də apardı getdi,
O vicdansız qoca, kəmfürsət yağı.

Əzim baş açmadı onun felindən.
Dedi: «Bəs buradan necə düşüm mən?»
– «Burda qurban olub mənə çoxları,
Onlardan biri də indi sən ol, sən!»

Deyib bu sözləri əkildi alçaq,
Əzim bildi – qoca qayıtmayacaq.
Çox gəzib dolandı qayalıqları,
Bir cığır axtardı, tapmadı ancaq.

Yol-iz harda idi burdan enməyə,
Lakin qapılmadı qəlbi vəhməyə.
Bir az meyvə tapıb yedi, uzandı –
Yatdı, «nə olursa, qoy olsun» deyə.

Gün batandan sonra oyanan gəncin
Göründü gözüinə yığın-yığın cin.
Qorxaraq, bu yerdən qaçmaq istədi,
Yuxudan göz aç bilmədi lakin.

Birdən yanına bir əjdaha gəldi,
O saat yuxusu ərşə çəkildi.
Kamına çəkməmiş onu əjdaha,
Əzim xəncər çəkib qabağa gəldi.

Əjdaha qanına boyandı xəncər,
Çəkildi bir yana o qorxmaz əjdər.
Böyük bir ağaca dırmaşdı sonra,
Dincəldi orada sabaha qədər.

Səhər yuxusundan oyanan zaman,
Gördü nə cin qalıb, nə də ki, şeytan,
Gördü vuruşduğu əjdaha yalnız
Yatır yaxınlıqda – qanına qəltan.

Dedi: «Sağ olsaydı qorxub günəşdən,
O da bir xəlvətdə tapardı məskən».
Çəkib xəncərini dedi: «Qoy gedim,
Diridir, ölüdür – ayırd edim mən».

Bir az da, bir az da yaxına getdi,
Ölmüş olduğunu müəyyən etdi.
Soyub dərisini kəsdi boyaboy,
Eşib kəndir kimi, hördü, düzəltdi.

Bağladı uc-uca onları möhkəm,
Yarandı bir günə uzun bir örkən.
Onun bir ucunu daşa bənd edib,
Salladı aşağı tamam xatircəm.

Sıldırım qayalı bir dağdı, o dağ,
Əzim düşündü ki, olmaz yubanmaq.
O endi sahilə, yola düzəltdi,
Gəldiyi çıxırla addımlayaraq.

Acdı – aclığını suyla dəf etdi,
Çox getdi bir gözəl saraya yetdi,
Heyrət edə-edə mərmərli qəsrdə,
Dəyişib yolunu o səmtə getdi.

Açıb darvazanı girdi içəri,
O böyük qəsrdə gözdi hər yeri,
Gördü otaqlarda yoxdur bir nəfər,
Axırda bir zala düşdü güzarı.

Bir cüt gözəl gördü Əzim o zalda,
Yox idi tayları heç bir mahalda.
Şətrənc oynayırdı onlar, Əzim
Gözü onlardaydı – o cüt maralda.

Gəncə sataşınca gözü qızların,
Tanıyıb dedilər: «Yaxın gəl, yaxın.
Qoçaq, söylə görək, necə oldu ki,
İnandın felinə o fitnəkarın?»

Eşidib qızlardan belə sualı,
Danışdı başına gələn əhvalı.
Qızların ürəyi kövrəldi yaman,
Oğlanın halından olunca halı.

Bəli, o qərribə olunca sirdaş,
Gözəl gözlərindən axdı qanlı yaş.
Dedilər: «Bağladın bizi özünü.
Yanımızda qalıb, ol bizə sirdaş».

«Qoy siz deyən olsun; – söylədi Əzim, –
Siz – bacı, mən – qardaş; var birçə şərtim
Elə ki, vətəncün darıxdım – o gün
İcazə verin ki, mən çıxıb gedim».

«Tanrı qovuşdurub bizi səninlə,
Ondan nə dərd gəlsə, dözüb səbr elə.
Tablaş ayrılığa; vaxtı çatanda
Bil ki, qovuşarsan öz vətəninlə.

Sevgilimiz deyil, qardaşımız ol,
Qəlbində yer elə dostluğa bol-bol.
Ayrılıq çatanda, hazırlıq görüb,
Deyərik: get, qardaş, sənə yaxşı yol!»

And içib əhd-ilqar bağladı onlar,
Ömürlük dostluğa verdilər qərar.
Gizli saxlamadı biri-birindən
Könlünün sirrini bu uç havadar.

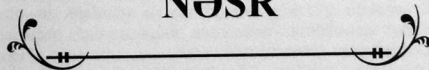
Əzim gümrahlaşdı, keçdikcə gün, ay,
Ona doğma gəldi bu geniş saray;
Gəzmək xəyalına düşdümü – dərhal
Qapılar üzünə açıldı tay-tay...¹

Tərcümə edən: Ələkbər Ziyatay

¹ Poema yarımçıq qalmışdır.

NƏSR

BİRİNCİ SÖZ

Yaxşımı yaşamışam, pismi – bilmirəm... Hər halda ömrümün çoxu gedib, azı qalib, həyatımda hər şey olub: mübahisələr də, üzücü dedi-qodu da, mübarizə də, yersiz dava-dalaş da... İndi, son mənzilə yaxınlaşanda, ürək yorulub əldən düşəndə həyatın faniyini dərk etməyə başlayıram. Və bir fikir mənə rahatlıq vermir: qalan günlərimi nəyə həsr edim?

Xalqamı? Mümkün deyil. Xalq idarəolunmazdır. Yalnız qismətində insan nankorluğu və lənətlər yazılanlar, bir də məğlubiyyətin acısını hələ dadmamış qaynar təbiətli gənclər bu yola qədəm qoya bilərlər. Bu həqiqəti bilənləri isə Allah özü bundan qorusun.

Mal-qarayamı? İstəmirəm. Uşaqlara lazımsa, qoy özləri bununla məşğul olsun. Olan-qalan gücünü oğru, müftəxər və dilənçilərin yaşayışını yüngülləşdirməyə sərf etmək günahdır.

Elməmi? Alınmır. Nə bilik verməyə, nə də ki, almağa bir kimsə var. Bahalı parçalar qabağında, arşın əlində səhrada oturmağın nə mənası? Sevincini, kədərini bölüşməyə bir kimsə olmayanda, elmin özü də yük olur: insanı tez qocaldır.

Sufiliyə varıb, dinəmi? Olmur. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, dinclik gərəkdir. Nə hisslərimdə, nə də gündəlik həyatında dinclikdən əsar-ələmət olmayanda iman hardan olsun? Bu diyarda dindarlara yer yoxdur.

Balaların tərbiyəsinəmi? Bacarmıram. Nəyi və necə öyrətməyi və bunun hazırda gördüyüm xalqıma lazım olduğunu bilsəydim, tərbiyə edərdim. Balaların gələcəyini, onların bilik və güclərini layiqli tətbiqini təsəvvür edə bilmədiyimdən tərbiyə yolunu da görmürəm.

Nəhayət, qərara gəldim ki, kağız və qələmi özümə həmdəm edib, fikirlərimi kağıza köçürüm. Bəlkə sözlərimdən hansısa kimsəyə könlünə yatdı və o, həmin sözü özü üçün ya kağıza, ya da yaddaşına köçürtdü. Belə olmasa, sözüm, necə deyərlər,

¹ Abay Kunabayev. «Qara sözlər»

özümə qalar. Elə bu qərar üzərində də dayandım və yazmaqdan başqa özgə bir məşğuliyyətim yoxdur.

İKİNCİ SÖZ

Qazaxların özbəkləri görəndə onları necə lağa qoyduqlarını uşaqlıqda dəfələrlə eşitmişəm: «Eh, sizin atəkləriniz enli, nitqiniz isə insan nitqi yox, cırıltıdı! Siz gecələr kolu da düşməne bənzədir, adamın üzünə gülür, dalınca danışırsınız. Buna görə də sizə «sart» deyirlər, axı bu, şıqqıltı, tıqqıltı deməkdir.» Qazaxlar noqay-tatarları da lağa qoyardılar. «Ey, tatarlar, siz davadan qorxur, at belində yorulur, piyada gedəndə dincəlisiniz.

Cəldlikdə ayı kimisiniz, adınız noqay yox, naqolaydı.

Yəqin buna görədir ki, əsgər də tatarı, qaçqın da tatarı, baqqal da tatarı.» Rusları da lağa qoyardılar. «Bu kürənlər ağillara gələni edirlər. Ucsuz-bucaqsız səhrada alaçıq görə kimə ora cumur və hər deyilənə inanırlar. Hətta bizim «uzun qulaq» dediyimiz şeyi göstərməyi xahiş edirdilər, amma səhranın o başında sənin bura gəlişindən necə xəbər tutduqlarını gözlə görüm...»

Mən belə söhbətlərə qulaq asır, sevinir və iftixarla gülürdüm.

«İlahi, - heyran-heyran fikirləşirdim, - deməli, mənim böyük xalqıma çatan yoxdur.»

İndi baxıb görürəm ki, sartın becərmədiyini bitki, onun bağındakı meyvədən də dadlı meyvə yoxdur. Sartın alver edə-edə ayaq basmadığı ölkə qalmayıb, onun düzəldə bilmədiyini əşya yoxdur. Şəhərdə bir-birinin nə etdiyinə göz qoymağa vaxt olmadığından, onların birliyi daha möhkəmdir. Axı, əvvəllər qazaxların geyimi də onlardan idi. Hətta ölənlərimiz üçün kafəni də onlardan alar, əvəzində mal-qara verər, bu mal-qaradan ötrü isə axmaqcasına bir-birimizi öldürərdik. Ruslar gələndə də sartlar bizi qabaqladı, onlardan sənət öyrəndi. İndi var-dövlət də, din-iman da, ustalıq da, hörmət də sardıdır. Tatarlara baxıram. Onlar əsgər həyatının da yükünü çəkir, kasıblıq da tab gətirir, dərddə də döztür, Allahı da sevirlər. Tatarlar qan-tər içində işləməyi bacarır, var-dövləti necə toplayıb, cah-cəlal içində necə yaşamağı bilirlər. Hətta bizim say-seçmə varlıqlarımızı da evlərinə buraxmır, «Bizim

döşmə, ey qazax, sənin pəlçıqlı çəkmələrinlə çirkəndirməyin üçün parpar parıldamır!»- deyirlər. Ruslardan isə heç danışmağa dəyməz. Biz onların heç nökrərlərinə də çatı bilmərik. Bəs bizim lovgalanmağımız, əsl-nəcəbatimizlə fəxr etməyimiz, qonşu xalqlardan özümüzü üstün bilməyimiz necə oldu? Hanı mənim sevinc dolu gülüşüm?

ÜÇÜNCÜ SÖZ

Niyə qazaxlar bir-birini canavar gözündə görür, yaxınlarının halına yandır, həqiqətdən qaçırar? Məğrur səhra öglunun qanına bu avaraçılıq və tənbəllik hardan və necə hopub?

Müdrüklər çoxdan qeyd ediblər ki, hər bir tənbəl qorxaq və iradəsizdir; iradəsiz adam isə həmişə lovgə olur; lovgə isə qorxaq olmaqla yanaşı həm də axmaqdır; axmaq isə həmişə nadan və arsız olur. Arsızlardan isə dünyada heç kimə gərək olmayan acgöz, bədrəftar və fərsiz məxluqlardır. Bu, bizim də başımıza gəlib. Səbəbi də əkinçilikdən, ticarətdən, sənət və elmdən uzaqlaşmağımız olub. Yalnız və yalnız sürü və ilxılarımızı artırmaq, tək özümüzü deyil, uşaqlarımızı da mal-qara ilə təmin etmək barədə düşünürük. Bu bizə nəsib olanda isə sürüləri çobanlara tapşırır, təzə peyda olmuş biz varlıqlar isə cırılnca ot yeyir, məstədici kumusdan doyunca içir, gözəllərlə əylənir, atların qaçışından həzz alırır.

Qışlaq dar olanda qonşularla sövdəyə, ya da çəkişməyə başlayırıq: böhtan, rüşvət, qan düşmənciliyini işə salırıq. Zərərlənən isə o biri qonşunu sıxışdırır.

Və günlərin bir günü bəd nəğməni andıran bir fikir doğdu: qoy xalq daha da kasıblasın, axı kasıbların sayı nə qədər çox olsa, onların əməyi bir o qədər ucuz, otlaqlar geniş, qışlaqlar isə köməksiz, gücsüz olar. Biz rəqiblərimizin dilənçi kökünə düşməsinə arzulayırıq, onlar isə bizim müflisləşməyimizi istəyirlər. Yaxşı, bizim bir-birimizin xoş gününü istəməyimiz mümkündürmü?

Bir-birimizə düşmən kəsilib qruplara bölündük, var-dövlətimizi, torpaqlarımızı əldə saxlamaq üçün hakimiyyət uğrunda boğuşmağa başladırıq. Heç kim bundan kənarda qala bilmədi. İnsanlar yeni sənət öyrənmək üçün doğma diyarı

tərk etmir, əkin əkmir, ticarətdən mənfəət əldə etməyə can atmırdılar. Gah bu, gah da o biri dəstəyə qoşulmaqla özlərini satırdılar. Ögurlərin kökü kəsilmədi, onlar dava salmaq üçün lazım idilər. Amma yaxşı adamlara böhtan atılır, onlara qarşı cinayət işi qaldırılır, yalançı şahidlər tapılırdı. Və bunların hamısı təmiz adamların hakimiyyətə gəlməsinin qabağını almaq üçün edilirdi. Ləkələnmiş və alçaldılmışlardan kimsə kömək üçün bu dünyanın qoluzorlularına müraciət edir və düzlər daha bir namuslu oğlunu itirirdi. Daha məğrurların isə birçə yolu var idi - gününü dustaqlanada keçirtmək.

Nahiyyə hakimləri vəzifəyə kələk və məkrlə gəlir və nəhaqqın tərəfini saxlayırdılar, çünki özlün kimilərlə dostluq etmək, məmənçilik etməkdən yaxşıdır. Hiylə hədsizdir - sabah kimin kimi aldadacağını qabaqcandan müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

İndi bir məsələ çox işlənilir: «Əsas əməl yox, niyyətdir». Belə çıxır ki, adamlar birmərrə əmin olublar ki, halal zəhmətlə heç nəyə nail olmaq olmaz, kələklə isə hər şey əldə etmək olar? Bu bələnin kökü nədədir?

Nahiyyə hakimi üç il müddətinə seçilir. Birinci il onu seçənlərin yüngülvari incikliyi, qarşılıqlı tənələr və dilxoşluğu içində ötürür. İkinci il hakimin onun yerinə namizədlə mübarizəsi içində keçir: onu çalışıb seçkilərdən xeyli əvvəl məğlub etmək lazımdır. Üçüncü il isə vədlərlə dolu olur, çünki hamı növbəti müddətə də hakim vəzifəsini özündə saxlamağa ümid edir.

Bu qələbəlikdə xalqın get-gedə necə cılızlaşdığını və mənaəviyyətsizləşdığını görürəm. Bunu görmək ağrıdır.

Nə üçün, məsələn, nahiyyə hakimi təhsil almışlardan seçilməsin? Beləsi olmazsa, onda nahiyyə hakimini qəza rəisi yaxud hərbi qubernatorun özü təyin edə bilər. Dedi-qodu azalar.

Səhra hakimləri də seçilməyib, təyin olunsaydılar yaxşı olardı, hər addımda səhranın qoluzorlularına tərəf boylanmazdılar. Böhtan da azalardı.

Biylər - səhra hakimləri - elə tək birçə ata-baba ənənələrini yaddan çıxartmaqla zərərlənirlər. Yəsin xanın vəsiyyəti etdiyi «köhnə həqiqətlər», yaxud Qasım xanın saldıqı «nurlu yol», və ya müdrük Təukə xanın «yeddi qanunlar məcləsi» biylərin heç

də hamısının yadında deyil. Axı, hələ bu qanun və qaydalarda nəyin köhnəldiyini, zamanın tələblərinə cavab vermədiyini, yeni həyata mane olduğunu da bilmək lazımdır. Müdrik biyləri haradan alağ? Belələri demək olar ki, yoxdur.

Atalar boş yerə deməyiblər: «İki biy rastlaşan yerdə, dörd mübahisə yaranır». Bu, o deməkdir ki, cüt sayda biy vahid bir fikrə gələ bilməz. Zənnimcə, hər nahiyyədən üç biy seçilsə yaxşıdır. Ən layiqliləri və həmişəlik seçmək lazımdır. Belə olsa, onlardan hər hansı birinin dəyişilməsi hadisəyə çevrilər və ədaləti qalanların yadına salar. Amma biylər özləri bilavasitə iddialara baxmamalıdılar. Mən bunu belə görürəm. Çəkişən tərəflərin hərəsi özünə bir vəkil seçir, bunlara vəsitəçi qoşulur və üçü birlikdə işi araşdırırlar. Bunlar işi həll edə bilməsələr, biylərdən biri köməyə gəlir, onu da, deyək ki, püşklə seçmək olar.

Həyatımızdakı çəkişmələrin çoxu bu yolla həll oluna bilməzdimi?..

DÖRDÜNCÜ SÖZ

Hər kəs bilir ki, gülüşün keffiliyə bənzəri var; axmaq gülüş əhli-keflik nişanəsidir: keffilin cəfəngiyyəti kimi oda baş ağrıdır. Əhli-kefflik ağılın tükənməsi, kəmləmələ ilə nəticələnir və bu da ləyaqətsiz əməllərə gətirib çıxardır. Məncə, axmaq gülüşə aludə olanlar bu dünyada da, o dünyada da bədbəxt olurlar.

Ağıl və intizam fırvanlığa aparır, bu keyfiyyətlərə malik olanlar adətən başqa cür adamlardır. Bu, əlbəttə, həmişə qəmli olub acı fikirlərə dalmıq və ya hər uğursuzluğu ürəyə salmaq lazım olduğu demək deyil. İnsan belə yükü daşıya bilməz. Sadəcə olaraq, başı axmaq gülüşlə deyil, ağıllı işlə qatmaq lazımdır. Adamlar cürbəcür olar: öz dərdinə qapılan, qəm pəncəsində əsir kimi çırpınanlar üçün də əmək yeganə çıxış yoludur.

Adamların bəd əməllərinə sevinməyin. Bədbəxtliklə rastlaşanda gülüşünüz qoy acı olsun. Acı gülüş həmişə qısa olur. Adamların yaxşı əməllərinə sevinin, axı, yaxşı nümunə ilə rastlaşmışınız. Nə qədər gülmək lazım olduğunu həmin kəsin əməlinin məzmunu müəyyənləşdirəcək. Amma elə gülüş də var ki, mən hamını xəbərdar etmək istərdim, ondan özlərini

gözləsinlər. O, sinədə doğulmur, ürəkdən gəlmir, yalnız üzün ifadəsi dəyişir. Bu saxta gülüş gözəl, saqraq və çoxüzlü olur. Ey insanlar, onu özünüzdən uzaq qovun!

İnsan dünyaya ağlaya-ağlaya gəlir, əsəbləşə-əsəbləşə də gedir. Xoşbəxtliyin nədə olduğunu bilmədiklərindən, insanlar həyatı mənasız işlərlə alçaldırlar. Onlar bir-birini təqib edir, bir-birinin yanında lovgalanır, var-dövlət toplayır, ömrün son dəqiqələrində isə topladıqlarının hamısını həyatın bir-cə gününə dəyişməyə hazır olurlar. Niyə onların gözü belə gec açılır? Nə üçün əzəl başdan təleyinə inanıb əməklə məşğul olmayasan?! Onda ən kasıb torpaq da bizə öz barını bəxş edərdi.

Axı, o məhz bundan ötrüdür.

BƏŞİNCİ SÖZ

Dərd güc gələndə insanın özündən xəbəri olmur, o da qala dilindən. Qazax görmüşəm ki, əl açib yalvarır: «İlahi! Məni körpə uşaq kimi qayğısız elə». Nə üçün böyüyüb yaşa dolmaq qazaxlara yük olub? Hansı qayğı onların qəddini əyib? Onların dərdini bir neçə atalar sözündən bilmək olar.

Budur onlar: «Yarım gün ömrün qalıbsa, bir günlük azuqə topla»; «Kasıba doğma atası da yüküdür»; «Mal-qara candan əzizdir»; «Varlının üzü ağ, kasıbın üzü qarıdır»; «İgid və qurd qarnını yolda doyarar»; «Səxavətinin düşməni olmaz»; «Alan əl verməyi də öyrənir», «Varlını saymayan, Allahı da saymaz», «Acsan, ehsan verilən yerə cum», «Balıq olmayan gölün sahilində, mərhəmət olmayan aulda yaşamaq».

Məgər bu atalar sözlərində dünya, elm, bilik və ədalətdən bəhs olunur? Belə kəslərin mal-qaradan ötrü doğma atalarını da talamayacaqlarına inanmaq olarmı?

Yaxşı, bəs yaşlının harası uşaqdan müdrikdir? Uşaq oddan qorxur, yaşlı isə görünür, heç Allahın qəzabından da qorxmur. Uşaqlar utananda az qalırlar yerə girsinslər, yaşlılar isə belə analarda heç gözlərini də qırpırmırlar. İhsir, onlardan fərqlənsən, onlar səndən üz döndərməyə belə hazır olurlar. Sevdiiyim və qəlbinə yol axtardığım xalqım belədir...

ALTINCI SÖZ

Qazaxlarda məsəl var: «Sənət başlanğıcını birlikdən, var-dövlət başlanğıcı həyatdan alır». Bəs birlik nədir və razılıq nə vaxt meydana gəlir? Qazaxlar güman edir ki, birlik ümumi ad, azuqa, paltar, var-dövlət deməkdir. Belə isə, onda var-dövlətin nə xeyri və ya kasıblığın nə zərəri? Varlı olsan, nəinki qohum-əqraba, hətta yadlar və yadellilər belə həvəsle səninkə birləşər. Adamlar könərdə çörək axtarmazlar. Amma elə birinci müvəffəqiyyətsizliklə üzləşən kimi bir-biri ilə kəllələşməyə, xidmətlərini gözü soxub, haqlarını tələb etməyə, ən nəhayət isə bir-birini aldatmağa başlayarlar. Bu birlikdirmi? Yox, var-dövlət birliyi deyil, ağıl birliyi mümkündür.

«Var-dövlət həyatdan başlanır»... Dəqiqləşdirək, hansı həyatdan? Cismani? Bədəndə olan yemək və onun həzm olunması ilə şərtləndirilən həyatdır mı? Lakin bu, insanı qarının quluna çevirir və hər şeydən çox ölümdən qorxmaya vadar edir. Canını qurtarmaq üçün o, düşməndən qaçıb satqın kimi ad çıxartmağa, işdən qaçıb tənbəl adlandırılmağa hazırdır. Bir seirdə deyilir:

Arsızla müftəxor qarın otarır,

Hazır yemək görək, cumur: «Ver bəri».

Üzdə qoçaqsa da, qəlbi qaradır,

Abır-həyadan heç yoxdur xəbəri.

Belə yaşamaqdansa, ölmək yaxşıdır!

İnsan həyatında əsas şey mənəvi keyfiyyətlərdir. İnsanı irəli məhrəban qəlbi və həssas ürəyi aparmalıdır, yalnız bu halda onun əməyi və var-dövləti mənə kəsb edir.

YEDDİNCİ SÖZ

Doğulduğu gündən uşağın həyatını iki müxtəlif meyl mənalandırır. Birisi yemək, içmək və yatmaq tələbatıdır ki, bunsuz uşağın bədəni boy atıb böyüməz və ruhu üçün sığınacaq

olmaz. İkincisi isə bilmək istəyidir. Uşaq gözü görüb, qulağı eşidən hər şeyə can atır: parıldayan əşyaya əl uzadır, əlləyir, dadına baxır, dombra və ya tütəyin ecəzkar səsinə eşidəndə onlara yaxınlaşmağa çalışır. Bir qədər böyüyəndən sonra o hər şeylə maraqlanır: it hürüşməsi ilə də, aulun axşamçağı hayharayı ilə də, adamların gülüb-ağlaması ilə də. Uşaq narahat olur «Bu nədir?», «Niyə belə olur?», «Nə üçün belə edirlər?» Uşaqların sualları böyüklərə rahatlıq vermir. İnsan özünü yerdə təbiətin sirlərinə vəqif ola-ola, yaxud müəyyən nəticələr çıxara-çıxara təsdiqləyir. Bu onu heyvanlardan fərqləndirir, qəlbinin varlığını göstərir, ağıl və iradəsinin olduğunu büruzə verir.

Bəs nə üçün böyüyəndən sonra biz dünyanı dərk etmək kimi ali istəyi itiririk? Nə üçün uşaqlıqdakı kimi bizi naməlum bir şey maraqlandıranda yeməyi, yatmağı yaddan çıxartmırıq? Nə üçün elmi yaradıb, müəmmalları açıqlayanların ardınca getmirik? Biz dünya görüşümüzü genişləndirməli, həyatın ilkin mərhələsində min bir əziyyətlə toplanmış sərvəti artırmalıyıq.

Bilik almaq istəyi bizə hakim idi və hər şeyi qəlbin ali ələbatına tabe etmək lazım idi. Amma biz buna nail ola bilmədik. Qargalar kimi qır-vır salıb, aul çəkişmələrindən o yana gedə bilmədik. Biz qəlbimizi adıləşdirdik, hisslərimizə etibar etməyi tərgitdik, hadisələrin mahiyyətinə varmadan yalnız kənardan görməklə kifayətlənməyə başladıq.

Bizim kimi ömr edənlərin başına elə bir bədbəxt hadisə gəlmədiyini deməklə özümüzə təsəlli veririk. Bir müddət sonra haqlı iradlara cavab da tapdıq: «Sənin ağlın sənin üçündür, mənim ağlım mənim üçün», «Özgə ağıl ilə varlanmaqdaysa, öz kasad ağlınla yaşamaq yaxşıdır», «Hərənin öz qisməti»... Sınadə hərətə, qəlbədə iman qalmadı.

Və indi uzaq uşaqlıq illəri daha da gözəl görünür. O, səhər idi və biz ətrafı dərk etməyə can atırdıq. İndi böyümüşük. Amma dünyanı görüb, onu başa düşməyən heyvandan nəyimiz artıqdır? Biz də heç nə bilmirik, amma cahilliyimizin qədrini bilir, ciddi-cəhdlə cəhəldə qalmaq hüququmuzu müdafiə edirik.

SƏKKİZİNCİ SÖZ

Bizdə kim ağıllı məsləhətə əməl edir? Kim nəsihətə qulaq asır? Biy və nəhiyyə rəisi kardırlar. Əgər onlar müdrikliyi

qiymətləndirib, ağıla-kamala çatmaq istəsəydilər, hakimiyyətə can atmazdılar. Amma onlar özlərini kamilliyin zirvəsi sanırlar və əmindirlər ki, adamları öyrətməyə haqları var. Əlbəttə, bu yerdə hakimiyyət biyin də, nahiyyə rəisinin də dadına çatır. Onlar güman edir ki, özləri böyük adam olandan sonra, xalqlarını da böyük etməlidirlər.

Məgər onlar özgələrinin məsləhətinə qulaq asmaq səviyyəsinə enə bilirlərmə, bir də buna onlarda vaxt hardandır? Tutduqları mövqe onları vadar edir ki, rəhbərlik yanında üzünqara olmasınlar, aul ara qarışırdıranları ilə münasibətləri kəskinləşdirməsinlər, xalq arasında çaxnaşmalara yol verməsinlər. Həmişə də kiməsə himayədarlıq etmək, kimisə xilas etmək, kimin isə yaxasından bərk-bərk yapışmaq lazım gəlir. Bu asandır mı?

Yox, xalqın say-seçmələrinin başı çox qarışıqdır. Varlılar özlərini azı dünyanın yarısının sahibi hesab edirlər. Onların gözləri ayaqlarının altını görmür, fikirləri isə göylərdə pərvazlanır. Onların fikrinə, mal-qaraya hər şey almaq olar. Namus, namussuzluq, ağıl, elm, iman, xalq onlar üçün mal-qaradan qiymətli deyil. Məgər belələri ağıllı məsləhətə qulaq asar?

Sürtüləri otarıb, suvarıb, qaçaq-quldurdan, qurddan, yağışdan-yağmurdan gözləmək lazımdır. Bunun üçün isə

vicdanlı və halal çobanlar gərəkdir, amma belələrini gündüz çıraqla da tapa bilməzsən. Yox, varlıların da vaxtı yoxdur. Əlbəttə, oğru, quldur, kələkbazlar da məsləhətə qulaq asmazlar. Yerdə gündəlik çörəyini güclə tapan kasıblar qalır. Nahiyyə rəisi, biy və varlıların axmaqlığının böyük nümunəsi onların gözü qabağında ola-ola, onlara elm öyrənməyin vacibliyi fikrini necə təlqin edəsən? Axı, kasıblara özlərinin bu yaramazların qapısını tanımayan dərd-sərləri onsuz da kifayət edir.

DOQQUZUNCU SÖZ

Xalqıma münasibətim qəribədir. Onu sevib sevmədiyimdən özüm də baş açə bilmirəm. Sevsəydim, şəksiz-şübhəsiz onun adətlərini, səsiyyətini bəyanər və onların içində heç olmasa tərifi layiq birini tapardım. Məhəbbətim soydaşlarımlın böyük xalqa xas olan keyfiyyətlərə malik olmasına inamı sönməyə qoymazdı. Ancaq bu inam məndə yoxdur. Sevməsəydim,

soydaşlarımla danışmaz, məsləhətləşməz, ən ümdə fikirlərimi onlarla bölüşməzdim. Sadəcə olaraq onlarla maraqlanmazdım. Kəç edib, onlardan aralanardım. Amma mən bunu da edə bilmədim. Görünür, mən nəhaq yerə özümü dirilər cərgəsində hesab edirəm. Bədənəm sağlam olsa da, özüm-özümü ölü sanıram və könlümün talan olmasının səbəbini bilmirəm: xalqıma görə təəssüfümü, özümdən narazılıqımı, ya daha nədir... Mənim ruhum ölüb. Hirsələnirəm, amma qəlbimdə qəzəb oyanmır, gülürəm, amma ürəyim sevinclə döyünmür, danışmam, sözlər yabançı görünür.

Xalqımı atıb harasa kəç etmək cəvanlıqda heç ağılıma da gəlməzdi: mən onu sevir və ona inanırdım. İndi mən qazaxlara tam bələd olmuşam və qabaqda bir işıq ucu görmürəm. Amma məlum olur ki, qürbətə köçüb yeni həyata başlamaq üçün məndə güc qalmayıb. Yaxşı, belə gədirəndə bu cəhdin mənası varmı?

Bəlkə keçmişin həttə kədər hissi belə oymatması yaxşıdır: belə olanda ömrün son günlərini gələcəyə ümidlə, möcüzə gözləyə-gözləyə yaşamaq mümkündür.

ONUNCU SÖZ

Adamlar Allahdan övlad istəyirlər. İstəyirlər ki, qocalanda uşaqlar onların qayğısına qalsın, onlara dua etsin, ocaqlarını kor qoymasınlar. Bu istəklər düzgündürmü? Ocağı kor qoymaq... Bəlkə adamlar topladıqları var-dövlətə görə narahat olurlar? Özlərinin vərasəsiz, əmlaklarının isə sahibsiz qalacağı fikri, güman ki, çoxlarına rahatlıq verməyib. Yaxşı, bunun fikrini çəkməyin nə mənası? Öləm ayağında gözlərinə acgözlük pərdəsi çəkmək nəyə gərəkdir? El sözüdür: «Yaxşı övlad sevinc, pis isə dərdədir?». İlahinin neçə övlad göndərəcəyindən insan xəbərdardır mı? Ata özünün əzab-əziyyətini və həyata keçməmiş arzularını oğlunun kövrək çiyinlərinə yükləməyi Allahdan xahiş edir. Oğul bu yükə tab gətirə bilirmi?

Oğulun duasına necə, ehtiyac varmı?

Əgər sağlığında yaxşılıq etmişənsə, oğlun oldu-olmadı onsuz da ölümlünə yanan çox olacaq, yox əgər zalımlıq etmişənsə, oğlunun duaları da əbədsiz. İnsanlar öləndə hirsələnirlər, deməli, övladlarına gücləri çatmayan iş tapşıırırlar. Ləyaqətsiz atanın öz

övladını böyük insan kimi yetişdirməsi ömründə olmayıb.

Valideyn qocalanda oğulun onun qayğısına qalması da boş şeydir. Birincisi, qocalıq yaşına çatmaq lazımdır, bu isə yalnız insanın özündən asılıdır. İkincisi, oğulun xalqın yaxşı ənənələrinə əməl edəcəyinə əmin olmalısən. Üçüncü, həyatın mal-qara ilə dolu olsa, kim qulluğunda dayanmaz? Sevan oğul da, əgər səfalət içindədirsə, atasını saxlaya bilməz; özü də çörək qazana birlən övladla sonuncu tikəsinə valideynlə bölməyə hazır olanlar arasındakı fərqi də nəzərə almaq lazımdır. Əgər oğulun ağır-füqəranın halına yarırsa, Allaha min şüktür. Bəs yarımsa? Bu halda gecə-gündüz yalvarıb-yaxarıb Allahdan aldığı oğulun günahlarını da boynuna götürərsənmi? Bütün bu cidd-cəhdlər gülməlidir. Valideynlər əvvəlcə gah oyuncaq, gah da şirniyyatla bəbəklərini aldadırlar, bununla uşağın başını qatanda, özləri də sevinirlər. Sonra qonşuları söyməyə məcbur edirlər - axı, birinci növbədə ən yaxında olanlar düşməməyə çevrilirlər - və yenə də sevinirlər. Bir müddət sonra uşaqlarına ucuz molla axtarırlar: elə bilirlər ki, uşaq yazıb oxumağı bilsə kifayətdir. Özü də bu zaman oğulun beyninə yeridirlər ki, başqa uşaqlar onun pisliliyinə istəyir və onun ayağının altını qaziyrir. Belə oğulun hansı yaxşı əməl sahibi olacağını bilmək istədim. Unutmayın: onu Allahdan nəzir-niyazla alıblar. İnsanlar var-dövlət hərisidirlər. Doğrudur, bunu onlar Allahdan istəmişlər, çünki bilirlər: ilahi onlara işləmək üçün güc, elmə yiyələnmək üçün isə çox ağıl verib. Lakin güc həmişə halal zəhmətə tətbiq olunmur, ağıl isə çox vaxt boş yerə yelə verilir. Evdə bolluq yaratmaq üçün ağıl başında olmaq, işə axtarıb tapmaq, təbəllik etmədən işləmək kifayətdir. Lakin insanlar var-dövlət istəyir və hədə-qorxuya, hiyləyə, yolçuluğa əl atırlar. Və budur, ar yeyilib, namus dala atıldandan sonra həsrəti çəkilən var-dövlət əldə olunur. Ondan bilik almaq üçün istifadə edin. Özünüzdün qabiliyyətiniz çatmırsa, heç olmasa oğlanlarınız elm dalınca gətsin, çünki elmsiz adama nə bu dünyada, nə də o dünyada yer yoxdur. Bunsuz namazınız da, orucunuz da, haccınız da mənasızdır.

Amma mən hələ alçaqlıqla varlanıb var-dövlətini savab işə sərf edən adam görməmişəm. Əclafılıqla qazanılan sərvət əbədi deyil, onun arxasında əzab, ağrı və nifrət dayanır. Pulu ilə lovğalanan varlılar tanıyırdım ki, sonra müflisləşdilər. Onlar dünənki firavanlıqlarını unutmur, amma əl açib dilənməyə də

utanmırdılar.

ON BİRİNCİ SÖZ

Səhra başdan-başa oğru və aravuranlarla dolub. Oğru mal-qara oğurlamaqla varlanmaq istəyir, varlı oğurlanmış malını artıqlaması ilə qaytarmağa cəhd edir. Qanun keşikçiləri isə, aydın məsələdir ki, dəymiş zərəri ödətirməyi söz verərək iddiaçıını, eyni zamanda azadlıq vəd edərək oğrunu soyurlar. Hə, imkan var ikən kələkbazlar da yağılı tikəni əldən buraxmaq istəməirlər. Onların imkanları da çoxdur: məsələn, oğrunu çuğullamaq, ona giczlənməyə kömək etmək, yaxud oğurluq malı su qiymətinə almaq.

Oğurluq aravurma zəminində çiçəklənir. Fitnəkarlıq koramal kimi sürüşüb evə girir, adamları çəkişmələrə təhrik edirlər. Hey pıçıldayır, birinə necə hakimyyəyə gəlməyi, digərinə hansı yolla düşməndən intiqam almağı, üçüncüsünə nə yolla varlanmağı deyirlər. Onlar nə abır-həya tanıyırlar, nə rahatlıq bilir, özbaşınalıq iyi gələn yerə cumurlar.

Hakimiyyətdə olanlar da fitnəkarların tayıdır. Adamları bir-birlərinin üstünə qaldırmaq və əsl qaniçən kimi onların qanunu sormaqlar onlar üçün lap asandır. Və onlar zərrə qədər də vicdan əzabı çəkmədən bunu edirlər.

Bütün bu hərc-mərcliyin yükü isə qara camaatın çiyninə düşür. Onlar bir nəfər kimi incidilmiş qohumun dalında durur, aul aulla toqquşur, qan tökürlər, sonra özlərinə müttəfiq axtarırlar, haradasa vicdanın əleyhinə gedir, namusu, arvadı, qohumları satırlar. Bir müddət sonra onların nə üçün vuruşduğundan və bu yolda nələri qurban verdiklərindən baş açmaq olmur.

Belə olanda hamı fitnə toruna düşür, oğurluğa cəlb olunur, namuslu əməyi unudur. Baylar mal-qara otarmağı yadırgayırlar, kasıblar isə aclıq çəkir. And, dostluq, vicdan və namus anlayışları quru səssə çevrilir. Nə vaxt buna son qoyulacaq? Oğurların kökünü kəsmək olar, bəs fitnəkarlar bəsləyən varlıların öhdəsindən necə gələsən?

ON İKİNCİ SÖZ

İş görəndə hər hansı bir səhvə yol verən adamı qınamağa dilimiz dönmür. Onun təmiz, xeyirxah niyyətləri qabağımızı

kəsir və həmin adamın elmə vəqif olmamasına təəssüflənirik.

Amma Allahdan qorxmaq azdır, bundan başqa iki şərtə də əməl etmək vacibdir: birincisi, imanın aliliyinə inam, ikincisi, onun mahiyyətini dərk etməyə can atmaq. Dinin və həyatın mənasını dərk etdiyini güman edib öyrənməyin tərkini verən kəs imanının yalançı olmasını anlamalıdır. Əmmama qoyub, namaz və orucu Allaha etiqadın əsası sayaraq, özlərini bu dini ayinlərin keşiyində dayanan hesab edənlər isə məzəmmətə və təhmətə layiqdirlər, çünki onlar ruhun aliləşməyi barədə düşünmür, rahatlıq və sakitlik artırırlar.

Dindarlar səy göstərməsə, nəfsini gözləməsə, dinin təmizliyi və aliliyi yolunda cidd-cəhd və mübarizə olmasa, əsl iman olmaz.

ON ÜÇÜNCÜ SÖZ

Əsl müsəlman olmaq üçün Allahın qüdrətli və qüsursuz olmasına iman gətirmək və imanı peyğəmbərin Allahın yerdəki varlığına vəhdəti haqqındakı təlimi kimi qəbul etmək lazımdır. Allaha etiqad iki cür olur.

Birincisi, imanı əsaslı dəlillərlə necə möhkəmlədir müdafiə etməyi bilərək qəbul etmək. Bu şüurlu inamdır və bu qəbildən olanları əsl dindar adlandırmaq olar.

İkincisi, adamlar mollaın sözlərinə görə və ya müqəddəs kitablar oxuduqlarından Allahdan qorxurlar. Bu kor-koranə inamdır və dinə iman gətirənlərin böyük əksəriyyəti belələridir. Lakin yalnız o adamı əsl dindar saymaq olar ki, onu minlərlə adamın minlərlə tutarlı dəlilləri etiqadından döndərə bilsin. Aydındır ki, belələri cəsur ürəyə, yenilməz ruha, heydər düşməyən əzalara malik olmalıdırlar.

Bəs dini təbliğ etmək üçün elmin sirlərinə kifayət qədər vəqif olmayanları və kor-koranə inanmaq üçün ruhu nisbətən zəif dindarları necə adlandırmaq? Bəs qarayə ağ, ağa qara deyib, yalandan and içənləri necə adlandırmaq? Allah özü bizi belələrdən himfz etsin! Şüurlu və kor-koranə etiqaddan başqası yoxdur və dini təhrif edənlər bilməlidir ki, onları cəza gözləyir. Allahın böyüklüyü də, peyğəmbərin rəhmətliyi də özünü bunda göstərəcək.

Lənət o kəslərə ki, bütün dünyagörüşləri aşağıdakı qondarma zərb-məsələlə məhdudlaşır: «Qılıncın kəsmədiyi and, Allahın bağışlamadığı günah yoxdur».

ON DÖRDÜNCÜ SÖZ

İnsanda ən əziz şey ürəkdir. El arasında igidə «ürəkli», qorxağa isə «ürəksiz» deyirlər. Hər iki söz də ürək sözündən əmələ gəlib. Qayğıkeşlik, mərhəmət və insana məhəbbət kimi ən yaxşı insani keyfiyyətlər ürəkdən gəlir. Hətta tələskənlik də ürəkdən gəlir. Dil ürəyin hökmünə tabe olanda, yalana yer olmur, amma dil yalan deyirsə, demək, ürək sadəcə olaraq aldadılıb.

Əsl ürəyi olan məsləhətə qulaq asır və sözünün üstündə durur; o, it kimi karvan dalınca sülənmir, əksinə, ən çətin anda da yolundan sapanları düz yola qaytarmağa qabil olur; o, nə qədər çətin olsa da, haqqa tabe olmağa hazır olub, ədalətsizlik qarşısında boyun əyməməyi bacarır. Sınəsində qurd ürəyi deyil, kövrək insan ürəyi olan ər adamı, nəfər adamı - igidi belə götürürəm.

Qazax da insan övlədidir, o da hər bir adam kimi səhv edə bilər. O, axmaq olduğuna görə deyil, ağılının səsinə qulaq verməyə mətanəti çatmadığından səhvə yol verir. Günah ürəkdədir. Qanmaya-qanmaya pis iş tutduqlarını deyənlərə mən inanmıram. Bu daha çox iradənin zəifliyindən və vicdanın səsinə saymazanalıqdan irəli gəlir. Şər işi dadan kəs isə ondan çətinliklə can qurtarır. Belə hünər göstərmək hər kəsə nəsib olmur.

Bir şeyə də fikir verməmişəm ki, igidləri «cəsur igid, dəyanətli igid, rəşadətli igid» deyər-deyər qızıdırıb bəlaya salırlar... Axı, gün kimi aydındır ki, arı yeyib, namusu atan, özünü idarə edə bilməyən və yaramazlıqlar törədəni nəinki əsl igid, hətta sadəcə insan adlandırmaq belə çətinidir.

ON BEŞİNCİ SÖZ

Ağıllı ilə axmaq arasında mən bir əsas fərq görürəm.

Ağıllı adam insanlara fayda verməyə çalışır, onun qulaqları məsləhətə həmişə açıqdır, yaddaşı isə xoş kədər xəzinəsidir.

O, dünyada daima qərribə, qeyri-adi şeylər axtarır və bu axtarış günləri onun üçün həyatının ən gözəl anları olur. O, keçmişinə görə heç vaxt təəssüflənmir. Axmaq isə həyatda öz yerini heç cür tapa bilmir. Gözünə görünən hər şeyə uyur, başını boş, mənasız məşğuliyyətlərlə qarışdırır. Gənclik əbədi deyil, lakin axmaq bu barədə düşünmür. Əyləncələrə uydugundan, gözü doymur, bir də başını qaldırır görür ki, zaman qəddini öyib. Beləliklə də ömrün ən yaxşı illəri it oynatmaqla keçir, qocalıq isə acı təəssüflə dolur.

Tamah insanı məhv edir. O, qanda ehtiras odu yandırır, ehtiras isə xəstəlikdir, çünki insanı məst edir. Ehtirasın əsiri olan axmaq yohərlənmiş ata minib, əbasının atəyi ilə onun tərkinə örtüb, gözü ayağının altını görmədən başı açıq hara gəlmiş çapan səfəhə bənzəyir.

Ağıllı isə bu zaman hay-küy salmadan, gülcünə vəziyyətdə düşmədən, başını itirmədən məqsədinə çatır.

Ağıllılar cərgəsində olmaq istəyən gündə bir yol, həftədə bir yol, ya heç olmasa ayda bir yol günlərini necə keçirdiyi, xalqına nə fayda verdiyi, gələcəkdə onun təəssüf hissi gözəliyə gözəlməyəcəyi barədə özünə hesabat verməlidir. Axı, elə ola bilər ki, arxaya boylananda keçmişdə xatırlamalı heç nə tapmayasan.

ON ALTINCI SÖZ

İlahinin yanında üzü ağ olmaq qazaxı bir o qədər də narahat etmir.

O, başqaları kimi hərəkət etməklə kifayətlənir. Namaz qılanda diz çökür, əyilir, qalxır, sonra yenə yerə baş endirir. Kənardan baxan görə bilər ki, onun etiqadı möhkəmdir. Bunu borcunu istəməyə gəlmiş tacirə onun verdiyi cavabla müqayisə etmək maraqlı olar. O, tacirə deyir: «Tapıb düzəltmişim budur, götürürsən-götür, götürürsən-götürmə. Sənə borcum olduğuna görə özümü öldürməyəcəyəm ki». Bu yolla tacirdən, əlbəttə, can qurtarmaq olar, Allahı isə aldada bilməzsən. Amma görün: fənd necə fənddir. Əslində isə burada elə mürəkkəb bir şey yoxdur. Qazax özünə əziyyət verib oxumaq, dilini inkişaf etdirmək istəmir. «Bildiyim elə budur, - deyərək, ciddi-cəhdlə özünə bəraət qazandırır. - Qoca vaxtımda təzədən oxumağa

başlamayacağamki». Ya da səmimi qəlblə deyir: «Təki savadsız deməsinlər, ağıllı danışa bilməməyimin günahı isə məndə deyil. Dilimiz belədir...»

Amma özü də gözəl bilir ki, Allah təalının bizə verdiyi dil başqalarının dilindən əskik deyil.

ON YEDDİNCİ SÖZ

Güc, Ağıl, Ürək hansının insana daha çox görək olması barədə bəhsə başladılar. Razılığa gələ bilmədiklərini görüb, Elmi çağırtdılar. - Bura bax, Elm, - Güc dedi, - sən yaxşı bilirsen ki, gərgin əməksiz nə sənatkarlıq, nə də var-dövlət əldə etmək olar.

İnsanı yüngüllükdən, adına layiq olmayan işlərdən, asan qazanc dalınca qaçmaqdan mənsə sağındırıram. Onlar günün günortası çağında belə yoldan azanda onları ruhdan düşməyə qoymayıb düz yola qaytaran da məhz mənəm. Bura bax, Elm! İnsanlar yorulmaq və yatmaq bilmədən sənə yiyələnirlər, belə çıxır ki, sən də mənə səbəb yüksəlirsən. İnsanlar yorulmaq və yatmaq bilmədən Allahın sədiq bəndəsi olurlar, belə çıxır ki, bəşəriyyət həyatı ilə mənə borcludur. Belə isə, ay Elm, de görək, bu ikisi nə üçün mənimlə mübahisə edir?..

Bu yerdə Ağıl dedi:

- İnsan üçün həm bu dünyada, həm də o dünyada nəyin halal, nəyin haram olduğunu mən müəyyənləşdirirəm. Məgər əbədi həyat bundan asılı deyilmi? İnsanlar mənim əmrimlə hərəkət edirlər, mən insan gücünün qədər-qüymətini bilir, elmin dilini başa düşürəm. Əgər insanlar mənsiz xeyirlərini şərhlərdən ayıra bilmirlərsə, xatadan qurtarmağın yollarını görmürlərsə, elmə necə vəqif olmaq lazım olduğundan baş açmırlarsa, necə mənimlə mübahisə etmək olar?..

Ürək dözmədi:

- Mən həyatın şahiyam! Bədənə qanı mən verirəm, ruh məndə yaşayır, mənsiz həyat yoxdur! Mən isti evdə yumşaq yorğan-döşəkdə qanı tox yatanların yuxusunu haram edir, onları fəqir-fuqara, ac-yalavac və evsiz-əşiksizlərin dərddini çəkməyə məcbur edirəm. Böyüklərə hörmət də, kiçiklərə hörmət də məndədir. Mən

ədalət, vicdan, minnətdarlıq, mərhəmətəm. Güc və Ağıl mənsiz nədir? İnsanların özləri məni olduğum kimi saxlaya bilmir, buna görə də özləri belə müxtəlif olur. Amma mən həyatın şahıyam. Və mənim kimliyim barədə mübahisə etmək yersizdir!

Elm hər üçünü dinləyib, dilləndi:

- Bura bax, Güc, sənin dediklərinin hamısı haqqındadır.

Sən indicə ləyaqətlərinin çoxu haqqında heç nə demədin, bu da sənin gücündən irəli gəlir. Sənsiz həyat yoxdur. Amma hərdən sənin imkanların insanlar üçün zalımlığa döndür. Sənin cəynaqların möhkəmdir və sən nəhaqqın tərəfində olanda bola törənir. Sənin xeyrin çoxdur, lakin şərin də az deyil. Bura bax, Ağıl, sən də düz deyirsən. Ağılsız heç nə əldə etmək mümkün deyil. Təbiətin, həyatın, qəlbin sirlərini insanlara yalnız sən açıqlaya bilərsən, insanlar hətta yaradanı da sənə görə tanıyırlar. Sən hər iki dünyanın sirlərinə vafıqsən, lakin bununla kifayətlənməyib hiylə və fitnə-fəsad törətməyə başladın. Hər iki dünyanın sərvətlərinə aparan yollar sənə məlumdur, buna görə də yaxşılar da, pislər də sənə müraciət etməyə başladılar. Və belə burasındadır ki, sən eyni həvəslə hər ikisinin istəyinə əməl edərsən.

Siz xahiş etdiniz ki, hansınızın insan üçün daha lazımlı olduğunu müəyyənləşdirim. Amma mən sizi bir-birinizə qarşı qoymaq istəmirəm.

Qoy hamının hökmdarı Ürək olsun. Ağıl, sən çoxcəhətli və çoxüzlülən, Ürək isə bütün məsələlərdə sənin ardınca getməyəcək. Yaxşını təqdir edib, böyük həvəslə ona əməl edəcək. Pisi isə qəbul etməkdənsə, səndən üz döndərməyi üstün biləcək.

Güc, sən qüdrətli və sərtsən, Ürək isə sənə sərbəstlik verməyəcək. Xeyir işlərə sənı qışqanmayıb, şər işlərdən gəndə saxlayacaq. Birləşin və dediyim kimi, başda qoy Ürək dayansın. Bu baş tutsa və siz bir insanda cəmləşsəniz, o mənim adam olar. Onun ayağının tozu korların gözünü açar. Bu böyük dünyanın mövcudluğunun mənası məhz bunda, insan həyatının hərtərəfli olması və saflığındadır.

Amma siz birləşə bilmədəniz, mən Ürəyə - insan həyatının şahına üstünlük verərəm. Elm bəhsi belə yekunlaşdırdı.

ON SƏKKİZİNCİ SÖZ

Təməz, səliqəli, rahat paltar insana yaraşlıq verir. İnsanın özünə fikir verməməsi, pal-paltarının çirkli, azik-üzük olması pisdır. Lakin imkanını üstələyən geyinmək ehtirasının insana hakim kəşilməsi və onun ayın-başı ilə lovğalanmağa başlaması daha pisdır. Şıq geyinməyi sevənlər iki cür olur. Bir qismi öz xarici görkəminə fikir verir: özünə qulluq edir, qaşlarını rəngləyir, vaxtaşırı bişini və saqqalını düzəldir, qəmzəli xanımlar kimi göz-qaş edir və barmaqlarını oynadır.

Digərləri şıq geyinməkdən müəyyən qazanc da əldə edirlər. Gözəl paltarlarla yaxşı at onlar üçün qazanc mənbəyidir. Buna görə də səfərdə də, məclislərdə də modabazlar üzdə olurlar. Onlar yaşlıların tərifi və tay-tuşlarının dilxorluğuna öyrəncəli olub, cavanların onlara həssədlə baxmasına sevinirlər. Bütün bunlar əskiklik və axmaqlılıqdır.

İnsan şıq geyinməyə aludə olmamalıdır, çünki bir dəfə şirniklənib bu yola gedəndən sonra ondan qayıtmaq çətin olur və insan öz sifətini itirir. İnsanı ağılı, savadı, namusu və cazibədarlığı gözəl və güclü edir. Yalnız bunlar. Və axmaq o kəsdir ki, başqa yolla ucalmaq fikrinə düşür.

ON DOQQUZUNCU SÖZ

İnsan dünyaya gələndə ağıllı olmur. O, ətrafındakıları dinləyə-dinləyə, onların nə etdiklərini görə-görə, tərkəkək işləyə-işləyə ağıllanır. O təcridən yaxşını yamandan seçməyə başlayır və ağır qismatına çox işlər düşüb-çıxmaq yazılıbsa, əlbəttə, çox şey də öyrənir.

İnsan aqillərin sözlərini yadda saxlaya-saxlaya ağıllanır. Lakin nə qədər hikmətamiz olsa da, söhbətlər özü-özlüyündə heç nə vermir. Əsətdiklərinə gələcəkdə lazım ola biləcək həqiqəti, dəni qabıqdan ayıran kimi, ayırmaq lazımdır. İnsanın ağılı belə cılalınır. Amma bunun başqa tərəfi də var. İnsan başa düşmədiyini lovğalıqı üzündən qayıdıb müdrikdən təkrar soruşmursa, yaxud ləqeydliyi səbəbindən ayağını astanadan çölə qoyan kimi eşitdiyini unudursa; onun müdrik sözlər

əşitməyinin nə xeyri? O, ağılın qədrini bilməyən diqqətsiz və axmaq adammış. Aqillər, görünür, belələri haqqında deyiblər: «Söz qanmayan adamları öyrətməkdənsə, söz qanan donuzları otarmaq yaxşıdır».

İYİRMİNCİ SÖZ

Taleyi dəyişmək, bilirsiniz ki, mümkün deyil. Taleyin hökmü ilə insan, başqa şeylərlə yanaşı, bezikmə hissini də dadmalıdır. Bu hiss çox sırtıqdır və dadını görəndən sonra ondan can qurtarmaq olduqca çətindir. Bütün gücünü toplayıb onu özündən kənar etmək mümkündür, lakin o sonra mütləq geri qaydır və son nəticədə səni üstələyir. Nəinki ağıllı hətta az-çox düşünən kəsi bezikdirməyəcək şey yoxdur. Adam hər şeydən bezir: yeməkdən də, oyundan da, gülməkdən də, tərifdən də, paltardan da, yeyib-ichməkdən də, dostlardan da və onun əvvəllər olduqca möhkəm görünən hissləri zəifləməyə başlayır. Dünya səbətsiz, insanın gücü etibarsız, həyat aldadıcıdır. Daimilik heç bir canlıda yoxdur. Bu halda insanı dəyişkənlikdə ittiham etmək düzgündürmü?

Bezikməni ağıllı, başı daşdan-daşa dəymiş, dəfələrlə başqalarının yerinə xəcalət çəkmiş adamlarda daha tez-tez görürük. Məncə, insanların xoşbəxtliyin tezsovuşanlığından yorulurlar. Belə anlarda mənə elə gəlir ki, axmaq və əhlikef adamların bəxti möhkəm gətirir.

İYİRMİ BİRİNCİ SÖZ

Tərifdən qaçmaq mümkün deyil. Bir qismi özləri özlərini tərifləmədikləri üçün təriflənir. Bu, adamlar, demək olar ki, ən təmiz ada malikdirlər. Onların özlərini hər hansı bir tərifdən kənar hesab edir və əsasən çalışırlar ki, onlara axmaq, bivec, vicdansız, iradəsiz və yelbeyin deməsinlər. Onlar yalançı, talançı və boşboğaz kimi ad çıxartmaqdan qorxur, bu keyfiyyətlərin daşıyıcılarını alçaq adam hesab edir və özlərini, əlbəttə, elələrindən yuxarı tuturlar. Bu, ağıllı və vicdanlı adamların keyfiyyətləridir. Adlarının alçaqlar cərgəsində çəkilməməsi

onlar üçün təriflənməkdən qatqat vacibdir.

Başqaları isə əksinə, təriflənmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırlar. Onların başını sıgallayıb bay, qoçaq, igid deyəndə, özlərini xoşbəxt sanırlar. Qəribəsi də budur ki, onlar qulaqlarını tıxayır və özləri haqqında pis söz eşitmək istəmirlər. Əsl lovğalıq məhz budur və bu azara tutulanlar üç cür olurlar. Birincilər yadları da heyrətə gətirə bilən tərif həvəskarlarıdır. Bu növ lovğalar axmaq olsalar da, hər halda insandırlar. İkincilər tərifə can atır ki, öz xalqı içində seçilsin. Belələri sözün tam mənasında axmaq adlandırılırsa da, tam adam adlandırılı bilməz. Üçüncülər görməmiş kimi hətta öz evlərində də təriflərə susayır. Belələri isə, şübhəsiz, əsl başdan xarablardır.

Bir şey maraqlıdır: düşmənin yanında gözəçarpan olmağa cəhd edənlər son nəticədə öz xalqının içində şöhrət qazanırlar. Xalqının hörmətini qazanmağa can atırlar isə yalnız öz həmtayfalarından tərif diləyirlər. Yaxın qohumlar arasında nə etdiyini lovğa özü yaxşı bilir və aydın məsələdir ki, özünü göyün yeddinci qatına qaldırır.

İYİRMİ İKİNCİ SÖZ

Qazaxlardan hansı biri bu gün hörmət və ehtiramalayıcıdır? Baylara hörmət bəsləmək mümkün deyil, çünki onların demək olar ki, kökü kəsilib. Əsl bay müstəqil olmalıdır, amma hazırda ətrafımızda gördüklərimiz isə hətta öz var-dövlətlərindən də istədikləri kimi istifadə edə bilmirlər. Düşmənlə düşmənçilik edən varlı özünü qorumaq üçün yüzlərlə igidi ətrafına toplayır və bunun müqabilində mal-qara ilə onlara haqq ödəyir. Özü də axmaq-axmaq bunu öz istəyi ilə etdiyini güman edir. Xeyir, o xeyirxahlığından və ya minnətdarlığından onları mükafatlandırmır. Varlığın xisləti belədir ki, o, dava-dalaş, çəkişmələr daşıyıcısı olmaqla oğru və quldurlar törədir və nəhayət, bunun altını çəkir: varlı özü onların qurbanına çevrilir və alçala-alçala varidatını sağa, sola paylayır.

Əsl murza - əsl-nəsilli zadəganlar da qalmayıb. «Murza» sözü el arasında «səxavətli» kimi başa düşülür. Amma indi səxavətli tapmaq mümkün olmasa da, daş atanda yalnız rüşvət alıb-verməyi bacaran murzaya dayacaq. Haqqına deyilər: «Alan

əl verməyi də öyrənir...» Xeyir, indiki murzalar da hörmətə layiq deyillər.

Biylər və vilayət hakimlərinə hörmətlə yanaşmaq olardı, lakin onlara da hakimiyyəti Allah verməyib. Vəzifəni ya pulla, ya da valvarib alıblar. Belə isə özünü onların qarşısında baş endirməyə necə məcbur edəsən? Güclülərə hörmət etmək xoşdur, amma onların içində yaxşılığa cam yandıran qalmayıb. Gücünü pisiyə sərf edənlər isə bütün dövrlərdə çox olub. Məgər belələri insan məhəbbətinə layiqdirlər?

Ağıllılara hörmət etmək istəyirsən, amma bu düzlərdə alicənabını və vicdanlısını tapmaq mümkün deyil. Hiylə və məkrə isə insanlarda həmişə kifayət qədər ağıl olub. Məgər insan insanın diqqətinə layiqdir? Bəxti gətirməyən inadkarlara, əlsiz-ayaqsızlara hörmət bəsləyirdim, lakin onlar həтта çökmüş dəvəyə belə yanaşib minməyə ürək etmirlərsə, bu heç də onların utancaqlıq və ya ürəksizliyindən irəli gəlmir. Onların əlinə belə imkan düşsə, dəvə qalxıncaya qədər imkan tapıb nəşə çirpışdırırlar.

Qalır kələkbazlarla fırıldaqçılar, onlar da ta səni o dünyalıq etməyincə, əl çəkən deyillər. Sən onlara qarək deyilsən. Yaxşı, bəs bu dünyada kimin halına yanasan və kimi sevəsən?

Belə çıxır ki, «Xoşbəxtlik axtaran çəkişmələrdən uzaq olmalıdır» məsələsinə əməl edən fəğirlərin halına yənməlisən. Onlar oğru, yalançı və talançıların əlindən olmanın əziyyətini çəkir, halal mallarını verəndə belə pis adam olurlar. Tale onları varidatlarının bir yarısını xilas etmək üçün digər yarısından dinnməz-söylənməz əl çəkməyi öyrədir. Onlardan təvazökar adam yer üzündə tapılmaz və görünür, onlara uğurlar diləməyə dəyər!..

İYİRMİ ÜÇÜNCÜ SÖZ

İnsanın ona hörmət gətirməyən bir qərībā sevinci və

təsəllisi var. Sevinc budur: arayıb-axtarıb el arasında bir iyrənc adam tapanda, özünün etməyəcəyi nəlayiq hərəkəti kiminsə etdiyini görəndə, özünü göyün yeddinci qatında hiss edir və ləzzət ala-ala deyir: «Allah beləsindən saxlasın. Bu da

özünü adam hesab edir! Ona baxanda mən tərtemiz deyiləmmi? Nur saçmırammı?»

Məgər İlahi ona pis adamdan yaxşı olmağın kifayət etdiyini deyib? Görəsən hansı ağıllı onu inandırır ki, dünyada xəbis və axmaqlar olduğuna görə o, yaxşı adamdır. Yüz atlinin iştirak etdiyi yarışda qaliblərə mükafat paylananda daldə qalandan neçə nəfəri geridə qoyduğunu soruşmağın nə mənası? Beş, yaxud on nəfərin ondan sonra gəlməsi nə təsəlli verə bilər? Məgər insana qiymət yaxşıların yaxşısı ilə deyil, pislərlə müqayisədə verilir? İnsan çox vaxt başqaları kimi yaşaması ilə təsəlli tapır. «Başqalarından seçilməyiməyib eyib deyil, - o, özünə ürək-dirək verir. El ilə birgə keçirdiyin şənlik ən böyük şənlikdir. Bu da bir təsəllidir və buna görə də Allaha min şükür». Amma məgər Allah on kütələrdə daldə qalmamağın kifayət olduğunu deyib? Yoxsa kütlənin cəzalanmayacağı kimi bir sirri açıqlayıb? Kim bilir: elmi kimsə bir nəfər irəli aparır, yoxsa o hamıya məxsusdur?

Kim deyər: ağıl çoxlarının biliyinin cəmi, yaxud bir nəfərin mənəvi gücüdür?

Və məgər yolundan sapmış kütlə bircə nəfərə - yol

göstərə - möhtac deyilmi? Hansı yaxşıdır: evdəkilərin hamısının xəstəlanməsi, yoxsa ailənin yarısının sağlam olması? Səfər zamanı nə yaxşıdır: atların hamısının tam heydən düşməsi, yoxsa yarısının sıradan çıxması? Quraqlıqdan xalqın hamısının müflisləşməsi yaxşıdır, yoxsa bir qisminin?

Belə isə niyə başdan xarab səfəhlərin olması axmaqlara təsəlli olmalıdır? Təzə bəy ağzından pis iy gəlməsini nəsilələrində hamının ağzından pis iy gəlməsi ilə izah etsə, gəlini bu qane edərmi? Gəlin çətin ki, bununla kifayətlənib desin: «Nəslindəkilər kimi ol və onlardan fərqlənmə».

İYİRMİ DÖRDÜNCÜ SÖZ

Yer üzündə iki milyarddan artıq adam yaşayır, qazaxlar isə cəmi iki milyona yaxındır².

² Görünür, Abay burada sabiq Səhra vilayətində (indiki Semipalatinsk, Pavlodar, Şimali Qazaxistan və Omsk vilayətinin bəzi rayonları) yaşayan qazaxların sayını göstərir.

Qazaxlar özünəməxsus tərzdə var-dövlətə, sənət və biliyə yiyələnməyə can atır, özünəməxsus tərzdə dostluq və düşmənçilik edirlər. Lovğalıq və güc haqqında onların öz təsəvvürləri var. Qazaxlar hər şeydə başqa xalqlardan seçilir: bir-birini gözədən qoymur, gecə-gündüz bir-biri ilə düşmənçilik edir, özləri özlərini talayırlar. Amma dünyada əhalisi üç milyondan artıq olan şəhərlər var. Yeri başdan başa üç dəfə dolanmış adamlar da az deyil. Nə üçün başqa xalqların həyatı bizi maraqlandırır? Doğrudanmı biz ömrü boyu bir-birimizə düşmən kəsilməliyik? Bütün dünyanın gözündə gülünc olmalıyıq? Yəni elə bir zaman gələcək ki, qazaxlar oğurluq, yalan, qeybət və düşmənçiliyin daşını birdəfəlik atacaq, sürülərinin sayını halal yolla artırmığı öyrənəcək, başqa xalqların incəsənətini və sənətlərini mənimsəyəcək, biliklərə yiyələnəcəklər? İki yüz adamın yüz baş mal-qaraya göz dikdiyini görəndə və onların bir-birini məhv etməyincəyə qədər sakitləşməyəcəyini biləndə buna inanmağım gəlmir.

İYİRMİ BEŞİNCİ SÖZ

Uşaqları oxutmaq yaxşıdır, lakin öz xalqına xidmət edə bilməsi üçün onlar ana dilini öyrənməlidir. Bizim diyarda bu get-gedə qeyri-mümkün olmağa başlayır. Hazırda adamlar əvvəlcə varlanmağa, yalnız bundan sonra uşaqlarına ərəb və fars dillərində təhsil verməyə çalışırlar.

Ac adamın ağır və namusunu qoruyub saxlaması çox çətindir, elmə həvəsi daima saxlamaq isə bundan da çətindir.

Kasıbçılıq və bunun nəticəsi kimi qohum-əqraba ilə düşmənçilik adamı tez-tez bəlaya salır: o, oğurluğa başlayır, zorakılığa və məkrə əl atır, kələkbazlığı öyrənir. Yalnız çörək qayğısından azad olanda insan özü bilik və mədəniyyətin görəkli olması barədə düşünür və bu daxili tələbatı uşaqlarına da aşılayır.

Rus dilini öyrənmək lazımdır. Ağıl və var-dövlət, inkişaf etmiş elm və yüksək mədəniyyət ruslardadır. Rus dilini öyrənmək, rus məktəblərində oxumaq, rus elminə yiyələnək bu xalqın ən yaxşı keyfiyyətlərini mənimsəməyə və onun nöqsanlarından uzaq olmağa imkan yaradır. Rus dilini bilmək, göz açıb dünyanı görməkdir.

Özgənin dilini və mədəniyyətini bilmək insanı həmin xalqın səviyyəsinə qaldırır, o özünü sərbəst hiss edir və əgər o xalqın qayğıları və mübarizəsi onun ürəyincə olsa, o heç vaxt bunlara biganə qala bilməz. İnsanın təbiəti belədir. Lakin qoluzorluların və biliklilərin mərhəmətini qazanmaq üçün onların qabağında boyun əyib, quyruq bulayanlar da az deyil. İltifat göstərib onların kürəyinə şapıldatsalar, bu nədanlar ata-anadan da, qohum-qardaşdan da, din-imandan da, namus-qeyrətdən də keçərlər. Vəzifədəkinin təbəssümünü qazanmaq üçün onlar güngörməzlərini də açıb göstərməyə hazırdılar. Nədanın təbiəti belədir.

Rus elmi və mədəniyyəti dünyanı dərk etməyin açarıdır.

Onlara yiyələnəmkə xalqımızın həyatını xeyli yüngülləşdirmək olar. Məsələn: biz çörək qazanmağın müxtəlif, amma halal yollarını öyrənə və övladlarımızı da bu yola yönəldə bilərik; aullarımızı çarın ədalətsiz qanunlarından müdafiə edərik, xalqımızın dünyanın böyük xalqları arasında bərabər hüquqlu olması uğrunda mübarizə apararıq.

Ən ağırı budur ki, övladlarını rusca oxutmuş qazaxlar onların biliyi hesabına öz soydaşlarından nəşə qopartmağa can atırlar. Valideynlər qohum-əqraba ilə birgə uşaqları korlayırlar. Hər necə olsa da, bu uşaqlar savadsızlardan çox üstündürlər, çünki onların imkanları olduqca çoxdur. Onları fayda vermək üçün lazımı qaydada işləməyə məcbur etmək, zənnimcə, çətin deyil.

Varlı valideynlər övladlarını oxumağa həvəsiz verir, rus məktəblərinə kasıbların uşaqları göndərilir. Buna görədir ki, oxumuşlar arasında bir nəfər də olsun görkəmli adama rast gəlmirik.

Hərdən qohumlar bir-biri ilə dalaşanda deyirlər: «Sənin zülmünü götürməkdənsə, uşağı əsgərliyə verib, özüm isə saçısaqqalı uzatsam yaxşıdır». Umu-küsüyə görə onlar özgə xalqın surətini və adət-ənənəsini qəbul etməyə hazırdılar. Uşaqlar, lap oxusalar da, necə böyük adam ola bilərlər? Mən hələ təkidlə və əsaslı surətdə elmə yiyələnən uşaq görməmişəm: bizdə hər bir iş səthi, fasilələrlə, qaçaraqda görülür. Bəzi qazaxlar, məsələn, təhsil xərclərini icma öz üzərinə götürəndə belə, uşaqlarını məktəbə verməyə çox böyük çətinliklə razılaşırlar. Mənim təklif etdiyim yol var-dövlət hərisliyini rədd edir. Oğlunu evləndirib

ayırmağa tələsmə, əvvəlcə onu rus məktəbində oxut. Lazım gəlsə təhsil üçün bütün varidatını verməkdən çəkinmə. Övladını adam etmək üçün hər şeydən keçmək olar. Oğlun cəhalətdə qalsa, nə sən rahatlıq tapacaqsan, nə o özü xoşbəxt olacaq, nə də xalqına bir fayda verəcək. Belə övlada görə Allahın da yanında, insanların da yanında başın həmişə aşağı olacaq.

İYİRMİ ALTINCI SÖZ

Çətin yarışda atı birinci gələndə, güləşdə yerlisi qələbə çalanda, özünün öyrətdiyi şahin şikarı qovub tutanda, tazisi ovun izinə düşüb, onu maharətlə yaxalayanda qazax dəlicəsinə sevinir. İnanıram ki, onun dünyada bundan böyük səvinci yoxdur.

Amma bir heyvanın başqasından üstün olmasının, yaxud bir insanın rəqibi üzərində qələbə çalmasının doğurduğu sevinc həqiqətən də böyük ola bilərmi? Bir də axı, güləşçilər yarışında qələbə çalan sevinənin nə özü, nə oğludur, elə onların atında birinci gələn də özləri deyil. Və son nəticədə aydın olur ki, bu sevinc ötürəkdir və tez də söntüb, eldən kənara getmir. Belə çıxır ki, qazaxların özlərindən başqa rəqibləri və düşmənləri yoxdur və xırda-para yarışlarda qələbələrlə onlar bir-birlərinin qanını qaralırlar. Yaxşı, öz yaxınını edibən pisliliyi hüənə saymaq olarmı? Özgənin pis güünü istəmək şəritin ziddinə getmək, özünə və özgəyə zərər vurmaq, ağılsızlıq etmək deməkdir.

Adamı yandıran bir də odur ki, bəziləri atının məğlubiyyətini öz şəxsi məğlubiyyəti kimi qəbul edir və bundan xəcalət çəkir. Yüyrək cıdır atları tək qazaxlarda deyil. Elə ov quşu da, yaxşı təzi da istənilən adamda ola bilər: bu gün səndir, sabah özgeyin; güclü igidlər də müxtəlif aullarda doğulur. Digər tərəfdən, bu və ya digər güləşçinin yarışlarda qələbələri də əbədi deyil, elə şahinlə təzi də həmişə yaxşı formada olmurlar. Fikirəlsənsən ki, burada utanmalı nə var ki? Mən isə elə adamlar görmüşəm ki, yarışlarda doğma aulunun məğlubiyyətini görəndə, xəcalətdən yerə girmək istəyiblər. Bundan belə nəticəyə gəlmişəm ki, cəhalət içində olan xalq sevinməməli şeyə sevinir. Və bu zaman sevincindən başını itirir və keyfli adamlar kimi danışdığını bilmir. Xəcalət çəkəndə də elə şeyə görə xəcalət çəkir, başını aşağı salır ki, buna görə nəyinki xəcalət çıkmayacağına, hətta başı qırurla dik saxlamaq lazımdır. Bunun hamısı cəhalətin və

axmaqlığın bəhrəsidir. Belə adamlar bu bədbəxtlikləri barədə deyəndə sənin dəlillərlə o saat razılaşib, tezəcə dəllənlər: «Həzrət, düz sözə nə demək olar».

Mən onlara inanmıram, çünki bilirəm: sabah yenə öz bildiklərini edəcəklər.

Bu adamlara xasiyyətlərinin yanlışlığını sübut etmək mümkün deyil. Hətta bunu onlara sübut edəndə belə, onlar dəyişilə bilmir. Onlar adətlərini dəyişməyən heyvanları andırırlar. Yalnız güclü qorxu, yaxud ölüm zəifləri rüsvayçılıqdan qurtarır. Mən, məsələn, hələ elə adam görməmişəm ki, pis xasiyyətlərdən asanlıqla əl çəkib ağıllı həyata qayıtsın, özü qarşısında etdikləri günahları etiraf edib könüllü surətdə ağılın yolu ilə getsin.

İYİRMİ YEDDİNCİ SÖZ

(Sokrat üzrə)

Bir dəfə böyük mütəfəkkir Sokrat sabiq şagirdi alim Aristodimlə insanların qadiri Allahı itaəti barədə söhbət edirdi.

Aristodim Allahı tanımaq istəmir və ona səcdə edənlərə rixşənd edirdi.

-Ey Aristodim, öz əsərləri ilə səni heyran edən adam varmı? -Sokrat şagirdindən soruşdu.

-Hə çox, ey hörmətli müəllimim, - Aristodim dedi.

-Heç olmasa bircəciyinin adını mənə de.

-Mən Homer poeziyasının möhtəşəmliyinə, Sofoklun faciələrinə, daha doğrusu özgeyin obrazına girib, onların daxili vəziyyətini duymaq bacarığına, Zevksisin boyakarlığına heyranam.

Aristodim o zamanlar el arasında şöhrət qazanmış daha bir neçə şəxsin adını çəkdi.

Sokrat yenə sual etdi:

-Yaxşı, kimə daha çox heyran olmaq gərəkdir: insani yaradıb onu bütün canlıların və şüurluların tacı edən İlahiyə, yoxsa təkrarolunmaz sənətkarlıqla da olsa, hər halda insanın cansız ək-

sini yaradan rəssama?

-İlahiyə,- Aristodim cavab verdi.- Lakin bu onu təsadüfən deyil, şüurlu surətdə yaratdıqlarına aiddir.

-Amma insanlar çoxlu faydalı şeylər tanıyır, həyatda müxtəlif vəziyyətlər yaranır, təbiətdə izah oluna bilən və izah oluna bilməyən hadisələr baş verir,- deyərək Sokrat etiraz etdi.

Hansı daha qəribədir, Aristodim: mənası və faydalılığını məchulluq pərdəsi arxasında olan əşya, vəziyyət və hadisələr, yoxsa qeyriləri?

Aristodim cavab verdi:

-Məncə, yalnız insanın istifadəsi üçün nəzərdə tutulan şeylər şüurlu surətdə yaradılıb.

-Yaxşı, İlahinin yaratdıqlarının tacının insan olması ilə yəqin ki razılaşırsan. Məgər yaradan beş duyğu orqanlarının insan üçün vacib olmasına tam əmin olaraq onları insana verməyibmi? Məgər sən insanda təsadüfi, görəksiz orqanlar görürsən?

Məsələn, göz bizə görmək üçün verilib. O olmasa, biz dünyanın gözəlliyini seyr edə bilərdikmi? Gözlər incədir və onları qorumaq üçün göz qaşağı var: onlar lazım olanda gözü açır, lazım olmayanda yumur. Kipriklər gözü külək və toztorpaqdan qoruyur, qaşlar isə alından axan tərli kənarə yönəldirlər.

Qulaqlar olmasa, insan səs-küyü eşitməz, xıslı və ya qışqıq eşidib sayıqlığını artırmaz, mahnı və musiqi sədalarından feyzi-yab olmazdı.

Burun iyi hiss etməsə, insan xoş ətiirlərə meyl etməz, üfunətdən isə qaçmazdı. Onun üçün bunların fərqi olmazdı.

Və nəhayət, insanın dili və damağı olmasaydı, o yediyyənin şirin və ya acı olduğunu bilə bilməzdi.

Məgər bunların hamısı insanın xeyri üçün verilməyib? Göz və burun ağzın yaxınlığında yerləşib ki, insan yediyyənin təmizliyini görsün və iyini duysun. Lakin bədən üçün vacib olan digər dəşiklər, yəni tullantıları bədənə xaric etmək üçün olanlar, başdan, nəcib duyğu orqanlarından aralıda yerləşir. Məgər bunları yaradanın şüurunun təsadüfi təzahürü adlandırmaq olar?

Aristodim fikrə getdi. Və dünyanı yaradanın ali şüura malik olduğunu etiraf etdi. Aristodimin İlahinin insanı sevərək yaratdığına da şübhəsi qalmadı.

- Bir fikirləş, Aristodim, - Sokrat sözünü davam etdi,- bütün canlılar öz balalarını başlı-başına buraxmayıb, müdafiə edib, böyüdür. Canlıların hamısı çoxalır - bu həyatın əsas şərtidir, çünki yalnız bu yolla ölümin öhdəsindən gəlmək olar.

Məgər canlıların belə olması İlahinin onları sevərək yaratmasına dəlalət etmirmi? Görürsən ki, məhəbbət də İlahi tərəfindən verilib.

Ay Aristodim! Yalnız insanın ağıla malik olması fikri ilə necə razılaşımaq olar? Məgər insanın bədənini üstündə gəzdirdiyi torpağın zərrəsi kimi deyilmi? Məgər insan bədənindən ifraz olunan tər torpaq şirəsinin damcılarından fərqlənir? Bəs onda müstəsna ağıl sənə hardandı? Nə cavab verəcəyini bilirəm: «Əvvəlcə, deyəcəksən, ruh meydana gəlib, sonra isə ağıl».

Budur, sənə də ruh da var, ağıl da. Nə olsun? Sən görüb əmin olursan ki, dünyada hər şey məqsədyönlü yaradılıb, hər şey müəyyən qanunlara uyğun gəlir, onlara tabe olur. Lakin sən bu dünyanın sonsuzluğunu qavramağa hazır deyilsənmiş. Onun həqiqətinin möhtəşəmliyi və intəhasızlığı ağılın böyük olmadığına görə səni heyəratə gətirir. Buna görə də onu dərk etməyə çalışırsan. Yaxşı, bəs o necə yaramıb? Onun başlanğıcında nə dayanıb? Atom, yoxsa yaratdığı kimi sonsuz olan hansısa bir şüur? Şüuru rədd etmək də olar. Bu halda belə ölçüyə, hesaba gəlməz dünya kortəbii deyil, həyatın qanunauyğun hərəkəti kimi, elə-belə deyil, onda həyat olması üçün yaranıb. Və dünyanın bütün qarşılıqlı əlaqələri, olsun ki, hansısa ağılaşmış gözəllik qanunlarına tabedirlər.

- Sənin dediklərinin hamısı həqiqətdir, - alim qeyd etdi. - Yenə deyirəm: Yaradanın ali şüurun daşıyıcısı olması fikri ilə razıyam. Onun böyüklüyünü şübhə altına almaq fikrində də deyiləm. Amma bəs nə üçün hər şeyə qadir olan O, mənim ona səcdə etməyimə, dualarıma möhtacdır?

-Səhvin var, Aristodim. Sənin dualarına onun ehtiyacı yoxdur. O, sənə qayğı göstərir, buna görə də sən ona borclusan.

-Mənə qayğı göstərdiyini nədən bilim?

-Sən bütün canlılara da bax, özünə də! - Sokrat tez dilləndi.

- Hamıya həyat verilib. Amma canlıların hamısındanmı qəlb hərərəti, ilham və vəcdə gəlmə var? İnsan gələcəyinə gümanlı olur, bu gününü dərk etməyə, anlamağa çalışır, keçmişini saf-çürük edir. Heyvan keçmişini və bu gününü dumanlı şəkildə təsəvvürünə gətirir, gələcəyi isə tamamilə başa düşmür. Bax gör, insanın quruluşu necədir, heyvanlar nə cürdürlər? İnsan iki ayağa söykənir və birbaşa yuxarıya doğru boy atır. Onun bütün dünyanı görüb dərk etməyə, heyvanları ram edib onlara hökmran olmağa imkanı var. Heyvanlar isə başqa canlıların gücündən şüurlu surətdə istifadə etməyə qabil deyillər: onların bir qismi ayaqlarının cəldliyinə, digər qismi isə qanadlarının gücünə bel bağlayır.

İnsan özünə inanmasaydı, yaxud onun bədəni də hər hansı bir heyvanın bədəni kimi olsaydı, ondan fərqli bir şey alınmazdı. Və əgər heyvan bədənində insan ağı olsaydı, yəni də anlaşılmaz bir şey alınardı, çünki heyvanın bədəni, onun fiziki quruluşu idrakın mənəvi təzahürünə müvafiq deyil və incəsənətin dərk olunması, təbəbətə yiyələnmə, elmlə məşğul olma kimi işlərin tələblərinə cavab vermir. Məsələn, öktüz nəhəng şəhər sala, ələtlər hazırlaya, döyüş silahı düzəldə bilərmiz? Ona hətta fitri zəka verilə də, lazımi sənətkarlıq və cəldlik ölküdə tapılarımı?

Yalnız o - insan - müstəsna gücə, zəkaya və çox gözəl quruluşlu bədənə malikdir, bu vəhdət isə onun çoxtərəfliliyini və yüksək istedadını müəyyənləşdirir. Və əgər insan Allahın yaratdıqlarının ən əlisidirsə, bu, insanın yaradanın məhəbbətinə layiq görülməsinə dəlalat etmirmi? Nə üçün insan, ən böyük alim olsa da belə, bütün insan qismi yaradanına minnətdar olmamalı və özünü ona əbədi borclu bilməməlidir? - deyib, Sokrat söhbəti yekunlaşdırdı.

İYİRMİ SƏKKİZİNCİ SÖZ

Ay müsəlmanlar! Niyə bu dünyada biri varlı, digəri kasıb, biri xəstə, digəri sağlam, biri ağıllı, digəri axmaq, biri xeyirə meyilli, digəri şərə meyillidir?

Sizdən bunu sual edəndə, ağır-fağır cavab verirsiniz ki, bəs, Allahın əmri belədir.

Bəs, axı, biz Allahın adilliyinə, qüsursuzluğuna və nöqsansızlığına inanaraq imana gəlib, müsəlman olmuşuq. Belə deyilmi?

Allah-təala hansısa andından dönməyə mal-qara əta edir, namuslu, daim ibadətdə olan zəhmətkeşi isə, bir dəfə də olsun zəhmətinin bəhrəsini görmək xoşbəxtliyi nəsib etmədən və ailəsini dolandırmağa imkan vermədən, səfəlt girdabına tullayır.

Hansısa oğru, yaxud kələkbaza möhkəm sağlamlıq verir, günahsız fəqir bədənini isə ağır xəstəliklərlə axırına çıxır. Eyni valideynlərin iki övladından birini Allah ağıllı, o birisini isə axmaq yaradır.

O, bütün başəriyyəti düzlüyə və ədalətə çağırmaqla, sanırsan ki, yeganə düzgün yol göstərmişdir. Amma insan qəlbinin hökmdarı Allah özüdür və deməli, onları yaxşı əməllərə də, bəd əməllərə də yönəldən odur.

Məgər bunlar ilahinin qüsursuzluğu, rəhmədilliyi və adilliyinə dəlalat edir?

Xalq da, xalqın əmlakı da Allahın əlindədir. Bəs o nə edir? O, öz əmlakını öz bildiyi kimi paylaşırdır. Hər şey Allahdan gəldiyindən, adi adamın əlindən nə gəlir? O, özü nəyə nail ola bilər? Deməli, insanlar bir-birlərindən inciməməlidirlər, çünki şəxsi əməli sahibi də, yaxşılıq edən kəs də bunu Allahın iradəsi ilə etdiklərini ısrar edəçəklər. Bunu eyib adlandırmaq olmasa da, ilahinin də haqqında danışmağa cəsarət etmədiyimiz qüsurlarının olmasına dəlalat etmirmi?

Yaradan hər bir ağıl sahibinin mömin olmasını və hər bir möminin şəriətin tələblərinə dinnməz-söyləməz əməl etməsini vacib hesab edir. Gəlin, ağılınıza bir qədər sərbəstlik verməyə cəhd edək: axı, heç bir haqq iş sınaqdan qorxmamalıdır. Yaxşı, bu halda Allahın hər bir ağıl sahibinin mömin olması tələbindən nə qalır? Onun: «Məni yalnız ağılla dərk etmək mümkün ola-caq», - sözləri bəs necə olsun? Dində müəyyən xəyalilik, yalanla üzlaşəndə bu barədə düşünməmək olurmu?

Deməli, din nə vaxtsa ağılın dayandığı yerdə yaranıb!

Və deməli, biz imanı heç olmasa müəyyən kamillik

səviyyəsinə çatdırmayıncaya qədər ona kor-korana itaət heç nə verməyəcək. Lakin buna ağılaşmaz dərəcədə çox qalır. İndi bir ona gümanımız qalır ki, ey Allah, pisi və yaxşını sən yaratmısan, lakin insanları yaxşı və ya pis əməllərə sən yönəltmisən, xəstəlikləri, ey İlahi, sən yaratmısan, lakin insanlara onlar vasitəsi ilə əzab verən sən deyilsən; cah-cəlalı da, səfaləti də, İlahi, sən yaratmısan, lakin insanları varlandıran və ya dilənçi kökünə salan sən deyilsən.

Əks-təqdirdə səni başa düşmək mümkün deyil.

İYİRMİ DOQQUZUNCU SÖZ

Qazaxların mənalı, hikmətli atalar sözü çoxdur, amma elələri də var ki, onlar nə Allaha, nə də insanlara yaraşmır.

Deyirlər: «Varlı ol – arın olmasın». Amma namusunu itirən kəs özünü acınacaqlı müəddiyyəyə məhkum etmiş olur. Ən ağır, əzablı, lakin namuslu işə çağırmaqdan alçaldıcı bir şey yoxdur. Hamıda qeyrat olmadığından bu çağırışı da hər yetən hay verməz. Ləyaqətlilər mübarizə yolunu tutur, ləyaqətsizlər isə avaraçılıq və yolçuluğa üstünlük verirlər. Bir də deyirlər: «Bacarıqlı adam qarı da yandırar», «Yaxşı xahiş etməklə hər şey əldə etmək olar». Bu zərbməsəllər Allahın lənətinə layiqdirlər. Xəsisə insafa gətirə biləcək sözləri alçala-alçala axartmaqdan və ya qarı necə «yandırmaq» üzərində baş sındırmaqdan, xeyir-bərəkəti torpaqdan istəmək, öz zəhmətinə bel bağlamaq daha yaxşı deyilmi? Məsəl var: «Məşhurlaşmaq istəyirsənsə, tarlaya od vur». Amma bəd əməllə qazanılan şöhrətin nə xeyri?

Belə bir məsəl də var: «Yüz gün axta dəvə kimi dolanmaqdan, bir gün əsl nər kimi yaşamaq yaxşıdır». Amma qəddini əyən bir günlük dəli ehtirasın nə faydası?

Deyirlər: «Qızıl görək, mələk də yolundan çıxar». Bunu deyənlər mələyin müqəddəs adına qurban olsunlar. Mələyin qızıla ehtiyacı olmadığını bilə-bilə, onlar onu bəhanə edib özlərinin həsəddən doğan kələklərinə bəraət qazandırmaq istəyirlər. «Var-dövlət ata-anadan şirindir, lakin həyat dam dolusu qızıldan da qiymətlidir». Məgər var-dövləti valideynlərindən üstün bilən əclaf öz həyatının qədrini bilər? Əlbəttə, bilməz! Amma alçaqlığa fikir verin: var-dövləti valideynlərdən üstün

bilmək! Yalnız bir-cə fikirli - hər şeyi övladlarına qoymaq fikri ilə valideynlər əzab-əziyyətləmi, ya asanlıqlamı mal-qara əldə edir, dünya malı toplayırlar.

Valideynlərini dünya malına dəyişən adam Allah-təalainın özü qarşısında cinayət etmiş olur.

Nadanların yaratdığı zərb-məsəllərdən istifadə edəndə olduqca ehtiyatlı olmaq lazımdır.

OTUZUNCU SÖZ

Qazaxlar deyirlər: «Qırx yaşıyla bir təpəni də aşma bilməzsən». Lovğalıq da belədir, onunla da çox irəliləmək mümkün deyil. Bir də lovğalıq adamların nəyinə gərəkdir, o nəyə yararır ki?

Lovğaların nə viedanı, nə də şəxsi ləyaqət hissi, nə böyük-böyük işlərə qabiliyyəti, nə də yüksək amalları olmur. Onlarda nə pəhləvanın qətiyyəti, nə igidin rəşadətini, nə də insan-pərvərlikdən əlamət tapamızsən. «Yaxşı da, əl çəkin,- deyə onlar məsləhətlərdən uzaq qaçırlar. - Başqalarından mənə niyə deyirsiniz? Kimin başının yohər qasında gələcəyini hələ görürük. Bəlkə kimsə qazanıma ət doldurur, yaxud mənə sağmal inək verir?»

Ya da ağzından köpük daşdana-daşdana sinəsinə döyüb deyir: «Güman edirsiniz ki, həyatıma heyfim gəlir? Belədirsə, mənə lənət gəlim! Bu işdən ötrü mən güllə qabağına da, sürgünə də getməyə hazırəm. Axı, ölüm birdir! Ondan qaçmaq olmur!»

Amma mən bu kimi sözlərdən sonra ölümə gedən qazax görməmişəm, eynən ləyaqətlə ölməyə qabil olmadığını etiraf edəninə də rast gəlməmişəm. Hamı barmağını boğazına çəkib deyir: «Özümlü öldürəcəm-vəssalam!» Bir-cə nəfər bu hədəsini həyata keçirtsaydı, camaat axmağın qətiyyətinə təəccüblənərdi. Yaxşı, bəs belə gələndə harada daldalanmaq lazım olduğunu bilməyənlər haqqında nə demək olar? Ətrafdakıları qışqırbağırla inandırmağa çalışanlar haqqında necə? Sadələvlərə bel bağlayıb, onların: «Bu kafirlə işiniz olmasın. Birdən doğrudan da xata çıxardar» - deməsinə nail olanlar haqqında nə deyərsən, İlahi! Məgər insanın daxili zənginliyi, - andına sədəqəti, səxavəti və digər müsbət keyfiyyətləri - varsa, üzündən oxunmurmur?

Abır-həyası olmayanlara görə heç qulaq verməyəsən. El arasında belələri haqqında deyirlər: «Ütməzən çənəsi yorulmur».

OTUZ BİRİNCİ SÖZ

Məsləhəti yadda saxlayıb, ona əməl etmək üçün dörd şərtə riayət etmək lazımdır. Birinci: o qədər güclü olmalısən ki, sənə məsləhət verildə mənlüyini cilovlaya biləsən. İkinci: ağıllı məsləhəti bütün qəlbinlə, susuzluğunu sərin su ilə yatırırmış kimi qəbul etmək gərəkdir. Üçüncü: eşidiləni yaddaşa möhkəm həkk etmək üçün onu özlüyündə bir neçə dəfə təkrar etməlisən. Dördüncü: insan aqlını korlayan, onun dəyərli keyfiyyətlərinin itirilməsinə gətirib çıxardan şeylərdən uzaq olmaq lazımdır.

Yeri gəlmişkən, belə şeylər də dördüdü. Bunlar laqeydlik, əhlilik, boşboğazlıq və hər hansı nöqsanlı əmələ aludəçilikdir.

OTUZ İKİNCİ SÖZ

Məlumdur ki, elmə yalnız bilmək həvəsi ilə yaşayanlar yiyələnirlər. Özü də yalnız həvəs azdır. Hətta elmə yiyələnmək prosesinin özü də müəyyən sistemə tabe olmalıdır. Əks-təqdirdə insanın elm əldə etməyə sərf etdiyi böyük zəhmət və axtarışlar nəticəsiz qalar.

Əvvəlcə elmin sənə nə üçün gərəkdir olduğunu öztin üçün aydınlaşdırılmalıdır. Varlanmaq və ya bahalı şeylər almaq məqsədilə, sənə gəlir gətirəcək və ya cəmiyyətdə mövqe verəcək işə naminə elmə can atma. Sən bütün qəlbinlə ona bağlansan, hər bir tapıntı, biliklərindəki ən cüzi çatışmazlığın aradan qaldırılmasının özü belə sənə üçün sərvətə çevriləcək. Bundan da böyük qazanc olurmu? Və bu zaman aldığın ləzzətdən də yaxşı ləzzət varmı? Səndə elmə məhəbbət yaranıb, o da hər hansı başqa məhəbbət kimi bitib-tükənməzdir və deməli, hər dəfə səni yeni zəhmət və axtarışlar gözləyir. Bu məhəbbət, başqa sözlə desək, bilmək həvəsi görüb, eşitdiklərini yadda saxlamağa kömək edir, onları qavrayıb, zəhnində aydın, bədii obrazlı şəkildə həkk etməyə rəvac verir.

Əgər səni başqa şeylər cəlb edir və sən yalnız onlara çatmaq üçün elmə məşğul olursansa, sənə elmə münasibətən ögey ananın oğulluğa münasibəti kimidir. Elmi doğma ana oğlunu sevən kimi sevmək lazımdır. Onda elm sənə məhəbbətə nə hay verir, qavramaq üçün asanlaşar.

Təhsil özü məqsəd olmamalıdır. Bu, insanların bir-biri ilə rəqəbatına səbəb olur, yersiz, boş loğğallığa gətirib çıxardır.

Bunların hər biri elmə və cəmiyyətə zərər verir. Hətta mübahisələr mənalı olub, ağıllı itiləşlər belə, yenə də onlara həddindən artıq aludəçilik insanı məhv edir, çünki o, həqiqəti aşkar etmək naminə deyil, rəqibini məğlub etmək üçün mübahisəyə başlayır. Elm bir tərəfdə qalır, belə «elm adamı» üçün əsas məqsəd isə başqasını dolandırır, onu yalançı həqiqətlərin qurbanı etmək olur. Bu necə də haqqında yuxarıda söhbət açdığımız səhra ara qarışdıranlarının əməllərinə bənzəyir!

Mübahisə zamanı yüz adamı düz yoldan sapdıran kəs bircə nəfəri haq yoluna qaytaranın dirnağı da ola bilməz.

Elmdə mübahisə lazımdır, məişətdə isə o, yalana, böhənə və əl qaldırmağa qabil olan paxıllar və özündən müştəbəhlər doğurur.

Həqiqətə çatandan sonra ölüm qorxusu altında da olsan, ondan dönmə. Səni tam cəlgəyib, özünə tabe edən, uğrunda ölümürüm mübarizəsinə girməyə hazır edən həqiqət əsl həqiqətdir. Əks təqdirdə sən başqalarını buna inandırma bilməzsən. Özünlə belə sadiq olmadığın həqiqətdən nə fayda?

Başqaları onu qəbul etməzlər.

Paxıl, yüngül və kinli olma, yoxsa təhsilinin bir xeyri olmaz. «Əqliyyə»nin on doqquzuncu sözündə laqeydlik və əhlilik və onların insanların ağıllı olmasına mane olması haqqında danışılıb. Unutma: onlar hökəmlər olan yerdə nə Allah, nə xalq, nə təsərrüfat, nə namus var. Elm isə bunlar üçün mövcuddur.

Səndə bir də bunu demək istəyirəm ki, biliyini və aqlını saxlamaq üçün xasiyyətin olmalıdır. Güclü, mətin xasiyyətin.

Onu içində misli-bərabəri olmayan maye saxlanılan qaba bənzətmək olar. Doğrudan da, saxlamağa yerin yoxsa, bilik nəyinə gərəkdir? Deməli, mətin olmaq, ruhun sarsılmazlığını

həmişə gözləmək lazımdır.

İnsana məqsədinə çatmağa kömək edən və bir anlıq da olsun zəiflik göstərməyə imkan verməyən iradə olmasa, möhkəm xasiyyət də olmaz. Beləliklə, əsl xasiyyətin əsasını mətin ruh və iradə təşkil edir. Qoy onlar insanın ağı və qəlbinin qulluğunda dayansınlar.

OTUZ ÜÇÜNCÜ SÖZ

Firavan yaşamaq üçün sənət öyrənmək lazımdır. Malqara quraqlıqda yem çatışmamasından və ya xəstəlikdən qırılır, sənət isə təbii fəlakətdən uzaqdır. Qan-tər içində işləyib öz əli ilə düzəltməyi satan sənətkarı qazaxların ən yaxşısı hesab etmək olar. Lakin bu azsaylı qazax-sənətkarların da sağalmaz xəstəliyi andıran qüsurları var. Birincisi, onlar yeni sənətə yiyələnməyə can atmırlar. Onlar özlərindən yaxşı sənətkar axtarmır, onlarla yaxınlıq edib, əl-ələ işləmirlər ki, onlardan nəşə öyrənsinlər. Öz bacarıqları ilə kifayətlənir, güman edirlər ki, dünyada onlardan başqa usta yoxdur. Qazaxların ta qədimdən gələn adətində əməl edərək xəyalpərvərliklə məşğul olur, yanlarını yerə verib qızıl kimi vaxtlarını öldürürlər.

İkincisi, onlar ara vermədən işləyə bilmirlər. Bir neçə mal-qara əldə edən kimi özlərini varlı sayır, lovğa-lovğa düşünürlər: «Məgər mal-qaram kifayət qədər deyil?» Axı, insanın əlinin işdən soyuması, tənbəl və avara olması üçün bu kifayət edir.

Üçüncüsü, bu adamlar özlərini yaltaqlardan gözləmlirlər. Onlar əl işləyə əl atıb xahişlə sənətkara müraciət etmək imkanını əldən vermirlər: «Sən, ay gözümün işığı, öz işinin ağasısan, səndən gözəl usta bu ətrafda yoxdur!» və ya «Ağa, mənim xahişimi yerinə yetirənsən nə olar? Sizin üçün bu balaca bir şeydir, məni isə bununla sevindirərdiniz!» Belə yağlı sözlərin qabağında duran çətin ki tapılsın. Və əgər sənətkar belə sözlərə aldanıb özünü əvəzolunmaz sənətkar saysa, ixtiyarı əldən vermiş olacaq. O bütün vaxtını yaltaqların ələ bir xüsusi ustalıq tələb etməyən məişət sifarişlərini yerinə yetirməyə sərf edəcək.

Dördüncüsü, sənətkar qazax dost-aşnasının olmasını çox xoşlayır. Özü də çox vaxt pis adamların əhatəsinə düşür.

Kələkbazlar özlərini dost kimi göstərir, ona xırda-para şeylər bağışlayır, var-dövlət vəd edir, himayədarlıq edəcəklərini bildirirlər, sənətkar isə təmənnaşsı dost tapdığına hədsiz sevinir və onun qulluğunda durmağa can atır. Dostuna yaxşılıq etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxır və aldadıldığını dərk etmir. Günlər bir-bir ötüşür, ailə də, gündəlik çörək qayğısı da yaddan çıxır, borc artır, elə gün gəlir ki, birinin borcunu vermək üçün başqasından borc almaq lazım gəlir. İndi bu binava bir tikə çörək qazanmaq üçün gecə-gündüz işləməli olur. Lakin «dost»larının pulsuz yerinə yetirdiyi bitib-tükənməyən sifarişləri onu beləyə salır, tam müflisləşdirir və varlılardan asılı vəziyyətə salır.

Niyə belə olur? Kim bilir.

Qəribədir ki, hər yetəni aldatmağa qabil olan qazaxların özləri belə asanlıqla aldanırlar.

OTUZ DÖRDÜNCÜ SÖZ

Əvvəl-axır öləcəyini, acəlin yalnız qocalıqda gəlmədiyini və heç kimin öldükdən sonra dirilmədiyini hamı bilir. Qazaxlar da buna inanırlar. Onlar buna da inanırlar ki, yeri-göyü yarıdan var və O, məşhər günü mizan-tərəzi qurub, hər kəsə Xeyir və Şər əməllərə görə pay verəcək və onun mükafatı da, cəzası da yerdəkilərə bənzəməyəcək. Onların zənninə Allah insana görünməmiş ağır cəza da verə bilər, onu göylərə də qaldırar. Bəs ömrün sonunda onları bu iki qismətdən birinin gözlədiyini bilə-bilə qazaxlar nə üçün yalnız xeyir əməllərlə məşğul olmurlar? Nədən yer üzündə belə narahatdırlar?

Bunun səbəbi onların etiqadlarının qeyri-səmimiyyətidir ki, bu da, görünür, onların da qeyri xalqlar kimi o dünyaya inanmalarından irəli gəlir.

Əgər qazaxların etiqadı şübhə doğурсa, onları necə əsl müsəlman adlandırmaq olar? Və belə olan halda onları kim düz yola yönəldə bilər?

O dünyanın və bu dünyanın əzablarından qurtarmaq istəyən kəs bilməlidir ki, bir qəlbə iki sevinc, iki qorxu, iki kədər olmur. Bu mümkün olan şey deyil, çünki əsl müsəlman üçün bu dünyanın qayğı və sevincləri o dünyada çatacağı qayğı və

sevincdən daha dəyərli, daha vacib ola bilməz.

Qazax isə biri bu dünyası, digəri isə o dünyası üçün vacib olan iki şeydən birini seçməyə məcbur olanda, şübhəsiz, bu dünya üçün lazım olanı götürər. O, həyatda hər şeyin ödərgi olduğunu və fürsətin fəvta verilməzliyini belə seçir. Allahın rəhim və rəhman olmasına arxayın olur. Bəxtə-bəxt deyib düşünür ki, gələnlə mütləq o dünyası üçün lazım olanı götürəcək.

Belə olanda o, Allahı yer həyatına dəyişmədiyini nə ilə sübut edə bilər? Mən axı hər birimizi belə müsəlmanlar cərgəsində götürəm.

Ey İnsan, sən bəşər övladısən. Buna görə də sənin doğulub, ərşəyə çatmağın, bolluğa can atmağın və ya aclıq keçirməyən, qəmin-kədər, həyat tərzin, bədən quruluşun və nəhayət, ölümün hər hansı bir başqa adamın təbiəti və taleyindən fərqlənir. Başqaları kimi sən də torpağa gömülüb çürüyürsən, qabaqdan qiyamət günü gəldiyini bilirən. Hər iki dünyanın bəlaları qarşısındakı qorxu hissini və onların nemətlərindən aldığın ləzzət sən kimilərinin hissləri ilə eynidir. Və dünya sənə beş gündən uzunmu görünür? Əgər bu belədirsə, insanlar bir-birinin qonağıdırsa, sən özün də yer üzündə bir qonaqsansa, nə üçün özələrin nəyi bilib nəyi bilmədiyini öyrənməyə can atırsan? Nə üçün öz gəsinin yaxşı gününə paxıllıq edir, özələrin yaşamasına mane olmalısın?

Nə üçün Allahdan sənə halal zəhmətinə rəvac verməyi xahiş etmirsən, yalvarırsan ki, öz gəsinin varidatını alıb sənə versin? Nə üçün yaradan səni qaldırmaq üçün başqasını endirməlidir?

Onun yalana çevrilməyəcəyinə əmin olmaya-olmaya ciddi-cəhdlə haqlı olduğunu sübut etməyə dəyərmisən? İki sözü, deyək ki, başlı-bütövlü dal-dala deyə bilməyən adamın sinəsinə döyüb lovğalanması nəyə lazım? Allah bu yerdə nə ilə kömək edə bilər?

İman bir yana, sən necə müsəlman olduğundan danışmayaq. Sən, ümumiyyətlə, İNSANSANMI?

OTUZ BEŞİNCİ SÖZ

Deyirlər, qiyamət günündə hacı, molla, sufi, seyid və comərdlərin hamısı ilahinin hüsurunda dayanacaq. Müqəddəs

kitabda yazılıb ki, din xadimləri kimi comərdlər də cənnətə gedəcəklər.

Amma deyirlər ki, yalnız xalq arasında hörmət və ehtirama nail olmaq məqsədilə hacı, molla, sufi, seyid olanları, yaxud səxavət göstərənləri məşhər günündə bu adı bütün ömrünü ibadətə keçirərək Allaha təmənnsiz xidmət etməklə qazananlardan ayrı düzəcəklər.

Və yaradan birincilərə deyəcək: «Siz yer üzündə hacı, molla, sufi, seyid və comərd olmusunuz ki, qalan camaat sizə ehtiram göstərüb sizi «hörmətli hacı», «möhtəram molla», «əziz sufi», «unudulmaz seyid», «səxavətdə tək» adlandırsın.

Bunun üçün böyük məharət göstərmək lazım gəlib, lakin hamısından məhrum olmusunuz. Cəhd edib birgə yaratdığınızı dünya dağıldı və bununla da sizin hökəmlənliğiniz başa çatdı.

Bura başqa aləmdir. Adət etdiyiniz hörməti gözləməyin, cavab verin: Sizə həyat vermişdim. Onu nəyə sərf etdiniz? Sizə var-dövlət vermişdim. Onu nəyə işlətdiniz? Yorulmadan mizantərəzidən danışır, həmişə də ikiüzlülük edirsiniz, Allaha inamı vəz etmisiniz, onu da boğazdan yuxarı. Camaatı aldatmısınız. Görün ömrünüzü və var-dövlətinizi nəyə sərf etmisiniz!»

Və yaradan ömrünü ona həsr edənlərə üz tutaraq:

«Mənim həqiqi bəndəm olmaq və hörmətimi qazanmaq üçün hər şeydən keçmisiniz. Mən sizdən razıyam. Buyurun məkana, onun qapıları üzünüə açıqdır. Layiqli bəndəm ola bilməsələr də, sizə hörmət və ehtiramla yanaşan dostlarınız da mərhəmətə layiqdirlər. Burada belələri varsa, mənə nişan verin».

Deyirlər ki, adamları dəhşətli qiyamət günü məhz bu gözləyir.

OTUZ ALTINCI SÖZ

Məhəmməd peyğəmbər əleyhül-salamın hədislərində deyilir ki, «abırı olmayanın imanı da olmaz».

Qazax atalar sözlərindən biri isə belədir: «Utanmağı bacaran etibarlı olmağı da bacarır».

Bu sözlərdən məlum olur ki, utanmaq müqəddəs hisslərdən biridir. Yaxşı, bəs utanmaq nədir?

Utanmaq var ki, insanın avamlığından irəli gəlir. Bu, uşağın böyüklərin yanında söz deməkdən çəkinməsinə və ya böyüklərin müəyyən səbəb olmadan məşhur adamlarla görüşməyə cəsarət etməsinə bənzəyir. Belə adamların nə Allah, nə də öz vicdanları yanında heç bir günahı yoxdur, lakin onlar iradələrini avamlıqdan azad edə bilmir, hər şeyi qəlizləşdirir, utanmaq lazım olmayan yerdə utanırlar. Əsil utanmaq imana və ya ağıla zidd, yaxud kiminsə təmiz adına ləkə gətirən əməldən doğur. Bu, iki cür olur. Birincisi öz günahı və ya özünə görə deyil, özgecni əməllərindən doğandır. O sanki həmin adama acımaqdan irəli gəlir. Onun əməlindən doğan təəccüb və təəssüf, onun taleyindən narahatlıq sənə əzab verir. «O nə üçün belə edib?» - deyirsən. - Nə üçün? Onun başına nə gələcək?...» Şəfqət hissi sənin fikrinə hakim kəsilir.

İkincisi isə bilmədən və ya nəyəsə başı qarışdığından törədilən əmələ görədir. Sənin yanında bu məqamda bir kimsə olmasa da, bu hərəkətinin özünün ləyaqətini alçaltığını və ya kiminsə təmiz adını ləkələdiyini dərk etdiyindən vicdanın sənə əzab verir. Sən özün-özünü söylür, yamanlayır, rahatlığını itirirsən, camaatın gözlərinə baxa bilmirsən. Belə hallarda vəsvası adamlar yuxusunu itirir, iştahadan düşürlər. Utanmaq sanki insanın daxili aləmini üzə çıxardır, onun insanlığı və ya alçaqlığının dərəcəsini müəyyənləşdirir. Belə hallarda ən vacib təsəlliverici sözləri necə tapasan? Olur ki, gözüünü və burnunu silməyə belə vaxt tapmırsan. İnsan kötləklənmiş itə döndür. Heç nə görmür və eşitmir. Onun pislilik etdiyi və ya xətrinə dəydiyi kəs onu bağışlamazsa, o bəzən özünü öldürmək dərəcəsinə çatır.

Ona yazığı gəlməyib utandırmaqla əzablarını artırıran özü vicdandan məhrum adamdır.

Amma bu gün gördüyüm adamlar pis əməllərindən nə utanır, nə də qızırırlar. Onları danlayanda isə hətta inciyirlər.

Onlardan bəziləri «Axı dedim ki, səhv düşmüşəm, daha nə istəyirsiniz?» - deyərək təəccüblənir. Və ya çəmkirirlər: «Yaxşı, yaxşı. Hə, utanıram. Hə, sən özün mənim yerimdə olsan səhvə yol verməzdin?» Elələri də var ki, qəti keyflərini pozurlar.

Özü də elə bəhanə gətirirlər ki, məəttəl qalırsan. «Axı, belə səhvədən hələ heç kim ölməyib, - onlar deyirlər. - Odu ey, filankəsər bundan da böyük qələt edib, amma ölməyiblər, sağdırlar... Mənim etdiyimi onların cinayətləri ilə heç müqayisə etmək olar? Özü də buna mənim səbəbim var idi...»

Belələri haqqında nə demək olar? Onların sözlərində peşmançılıq var ya yox? Əgər bu utanmaqdırsa, onda müqəddəs kəlamları və müdriklərin sözlərini neyləyək? Həqiqət onların sözlərindədir, yoxsa belələrinin? Və bütün bunlardan sonra onlar Allaha inanırlarmı?

OTUZ YEDDİNCİ SÖZ

1. İnsanın ləyaqəti onun məqsədinə çatması ilə deyil, məqsədinə doğru hansı yolla getməsi ilə müəyyənləşir.
2. İnsan ağzından keçən hər bir gözəl fikir solğunlaşır.
3. Xudbin cahilin müdrik sözü necə qarşılayacağına inam yoxdur.
4. Ağıllıya kömək et. Nankora kömək etmək özünü alçaltmaqdır.
5. Yalnız öz atasına hörmət edən oğul elə düşməndir; elin oğlu sənin də dostundur.
6. Güclü çox istəyir, amma aza qane olur; miskin az istəyir, lakin istədiyindən çox alanda da narazı qalır.
7. Yalnız özü üçün işləyən öz qarnı üçün əlləşən heyvana bənzəyir. Qadir Allah bəşəriyyət üçün çalışanları sevir.
8. Sokratı zəhərləyən, Janna d'Arki yandıran, İsanı çarxıxa çəkən, Məhəmmədi dəvə qalıqları içərisində basdıran kimdir? Kütlə. Deməli, kütlənin ağılı yoxdur. Onu haqq yoluna yönəltməyə çalış.
9. İnsan öz dövrünün övlədidir. O pisdirsə, bunun günahı onun həmmüasirlərindədir.
10. Əlacımda olsa, insan düzəlməzdir deyənini dilini kəsərdim.
11. Tənhalıq insan üçün ölümdür. Bütün bəlalər onun üstünə

tökülür. Amma dünyada bəlalardan başqa əyləncələr də var. Birinciyə kim dözür? Və ikincidə kim məhv olmur?

12. Kim dara düşməyib! Zəiflərin qisməti ümidlərini itirməkdir. Məgər sərt və qarlı qışdan sonra bol sulu və yaşıl otlu yay gəlmirmi?

13. Hirsənəndə qışqıran zərərsizdir. Hirsənəndə susandan qorx.

14. Sevinəndə və xoşbəxtlikdən adamlar başlarını itirirlər. Xoşbəxtlərin mindən biri elin qarşısına lüt çıxmamaq üçün ağlını saxlaya bilir.

15. İş bacarıqla görülür.

16. Şöhrət uca bir qayadır.

İlan sürünə-sürünə çıxar,

Qartal uçub qalxır.

Bir olmayan el zirvəyə çatmayı təriflər.

Dayaz adamlar isə bu yalana inanar.

17. Dünya sahilətsiz göl,

Zaman kəsməyən yel,

Nəsillər dalğalardır:

Əvvəl böyük qardaş gəlir,

Sonra kiçik qardaş gəlir.

Həyat əzəldən belədir –

Gələn gəlib gedəcəkdir.

18. Xoşbəxt olan padşahdan

Ağıllı səqir üstün,

Saqqal satan qocadan

Zəhmətkeş cavan üstün.

19. Açıq göz – adamların şeytani,

Yalançı sufii – moltani.

20. Yaman dost – bir kölgə,

Başın üstün gün alanda

qaçammazsan,

Başın üstü bulud alsa,

tapammazsan.

21. Tənhalara mehman ol,

Dostluya mehriban ol,

Arsızdan uzaq dolan,

Dərddiyə dərddini böl.

22. Qeyrətsiz qəzəb duldur,

Sədaqətsiz eşq – duldur,

Şagirdsiz alim – duldur.

23. Sən bədbəxt olanda hamı yaxşılığını istəyir. Tale

səni ucaldanda isə yaxşılığını istəyən bir özünən.

OTUZ SƏKKİZİNCİ SÖZ

Ey qəlbimin təəllisi uşaqlar! İnsanın sifətləri və həyatı haqqında yazdıqlarımın hamısını sizə yadigar qoyuram. Bu sətirləri etinasız qalmandan oxusanız, mənə məhəbbətiniz yaranar. Haqiqətə can atma və onu dərk etmə yüksək şüurdan doğur, insanın şüuru isə onun insanlığı, ağılı və elmlərə marağı ilə müəyyənləşir. Bu keyfiyyətlərin yaranmasına hər şeydən öncə dünyaya gələn andan insana verilən və inkişafı namuslu dostlardan, müdrik müəllimlərdən asılı olan hissələrin bəqarəliyi və bədanin möhkəmliyi rəvac verir.

Lakin uşaqlar özləri məktəbə getmir, öz istəkləri ilə biliyə yiyələnirlər. İlk məqamlarda onları buna ya məcbur etmək, ya da həvəsləndirmək lazım gəlir. Və əgər uşaqlar tədricən tədrisə öyrənib, artıq öz istəkləri ilə buna can atırlarsa, əgər onlarda bilmək istəyi oyanırsa, yalnız bu halda onların adam olduğunu söyləmək olar. İndi ümid etmək olar ki, onlar elmə yiyələnib ondan insanların nəfinə istifadə edəcəklər, xeyiri şərddən, şübhəlini

həqiqətdən, əslı saxtadan ayıra biləcəək, Allahı, özlərini və dünyanı dərk edəcəklər.

Amma çox vaxt uşaqlar təhsillərini yarımçıq saxlayır və ya ümumiyyətlə savadsız qalırlar. Səbəb isə valideynlər və mollar tərəfindən uşaqların səmimiyyətini öldürən zorakılıqdır. Bu itki böyük bədbəxtliyə çevrilir. Belə adamların təhsilinin faydası olmur, çünki artıq onlarda hər şey qeyri-səmimidir: elmə həvəs də, müəllimlərlə münasibət də, hətta iman da. Onları əsl insan kimi tərbiyə etmək demək olar ki, mümkün deyil, çünki Allah «haqq yolu»dur, həqiqətlə zorakılıq isə bir araya sığmır. Məgər dəvəti düşməni vasitəsilə çatdırdığın dostun sənin yanına gələr? İnsanın qəlbində Allaha məhəbbət olmayanda, ona iman da olmaz.

Bununla belə başəriyyətlər gələcəyə ümidlə yaşayır, gələcəyə ümidlərini zalımlara deyil, ən yaxşı övladlarına, nadanlara deyil, alımlərə bağlayır.

Bəs haqqın və həqiqətin dərk edilməsi yolları necədir?

İnsan elmə və biliklərə bütün qəlbi ilə haqqa və həqiqətə can atanda, hadisələrin mahiyyətini dərk etməyə çalışanda yiyələnir. Onu hərəkətə gətirən ağıl və imandır, çünki haqq torpaqdandır və o, haqqa doğru ağıl ilə gedir, həqiqət isə Allahdandır və o, buna iman gətirir.

Ta qədimdən «elm» anlayışı mövcuddur. İnsanların gözündə elm qeyri-adi və mücərrəd bir şey deyil, başəriyyətin səadəti üçün mövcud olandır. Allah üçün deyil, özü üçün. Buna görə də elm³ ayrılıqda götürülmüş hər bir adam üçün hər bir ayrıca elmin təkrarsızlığı ilə açıqlanır və onu cəlb edir. İnsanın elmə münasibətinin təmizliyi də haradasa bu yerdə yaranır ki, bunun özü də insanın Allaha da münasibətini göstərir, çünki elm ilahinin qüdrətinin təzahür formalarından, onun keyfiyyətlərindən biridir.

Elmə var-dövlət, şöhrət və hörmət naminə gedən şəxs heç vaxt onun mahiyyətini dərk edə bilməz. Bundan başqa, qazanc güdən kəs insanlığını itirir. Və əksinə, var-dövlət də, şan-şöhrət də, hörmət də gərgin əməyin nəticəsi kimi gələndə insan güclü olur.

Təkrar edirəm, mənim sözlərim namusla dostluq edən, haqqı

sevən və həqiqəti bilmək istəyənlərə ünvanlanır.

Müsəlmanlar öz dinlərinin şəksiz həqiqiliyinə iman gətirməlidirlər. Bu, imanın ən yüksək səviyyəsidir və allaha sadəcə ibadətlə əldə olunmur. Bütün müsəlmanlar kimi, sən də Allahın birliyinə və şərikinin olmadığına, Quranın onun müqəddəs kəlamlarından ibarət olduğuna, Məhəmməd peyğəmbərin isə yerdə onun elçisi olduğuna inana bilərsən, lakin bütün bunlar sənə heç nə verməz, çünki saf həqiqətin mənbəyi başqa şeydir. Bunun nədə olduğunu dərk etmək üçün sənə imanın nə üçün mövcud olduğunu aydınlaşdırmaq gərəkdir. Sən Allah üçün iman gətirirsən, yoxsa öz rahatlığın üçün? Deyək ki, sən ibadət etməsən, bundan Allaha və onun böyüklüyünə xələl gəlməz, lakin İlahiyə yalnız onun böyüklüyü naminə hörmət etsən sənin özüñ də rahatlığın olmaz. İmanında sən öz xilasını görməlisən, yalnız bu halda onun sənə faydası olar. Beləliklə, sən Allahı tanıyır və ona iman gətirirsən. Lakin onun sifətləri çoxdur və deməli, sən onun bütün adlarına, onun hər bir təzahürünə sitayiş edirsən. Allahın adları onun gözəl təzahür formalarının adlarıdır, bunu bilmək lazımdır. Bundan başqa, onun səkkiz ilahi keyfiyyətlərinin mənasına varmaq lazımdır. Və əgər sən özüñü mömin adlandıırırsansa və Allahın sədiq bəndəsi hesab edirsənsə, əgər özüñün ona sədiqliyinə əminsənsə, onda öz niyyətlərinlə və əməllərinlə ona oxşamağa çalış. Öz cahilliyyin üzündən bunu qeyri-mümkün hesab edib ruhdan düşmə, çünki onun əməllərini tam təkrarlamaq ağılasığmazdır. Məgər insan Vəqif, Qadir, Həyat, Görmə, Həssəsəliq, İradə, Nitq və Yaradan ola bilər! Bütün bunlar isə Allahın təzahür formaları, onun adlarıdır. Görünür, ona bənzəməyə çalışmağın özü də kifayətdir.

Yaradan özündə olan keyfiyyətlərdən səkkizini, bir qədər zəif şəkildə də olsa, insana verib. Və biz Allahın bizə əta etdiyi bu böyük nemətdən Allahın səninə istifadə etməmək, müsəlman adlandırılma bilmərik. Bəs Allaha bənzəməyin və onun böyük əməllərini təkrarlamağın əsl yolu haradadır?

Allahın təbiəti elədir ki, mənim təsvirimə onun ehtiyacı yoxdur, mənim yazmağımın səbəbi isə bizim şüürumuzun göstərməli səkkiz keyfiyyətin aydınlaşdırılmasına möhtac olmasıdır. Biz Allahı o təzahür etdikcə dərk edirik, onun özüñü tam dərk etmək mümkün deyil. Allahın özüñün təbiəti bir yana, hətta yaranışın sirri insanların ən müdrikləri üçün dərkolunmazdır.

³Abay burada elmlərin sinkretikliyi dövründə küll halında götürüldüyünü nəzərdə tutur

Allah nəhayətsizdir, insan şüuru isə nəhayətlidir. Nəhayətli ilə nəhayətsiz ölçmək mümkündürmü?

Deyirik: Allah təkdir və o hər şeydədir. Bizə elə gəlir ki, bu sözlərdə böyük bir sirr var, biz bunda fəvqəladə bir mənə duyuruq, halbuki tamamilə ayındır ki, məsələn, «tək» sözü ilahinin böyük mahiyyətini heç cür ifadə etmir. Görünür, bu söz nə vaxtsa bizim şüurumuzun imkanlarının son həddi, ən yüksək səviyyəsi olub. Yeri gəlmişkən, bu gün də alimlər hər hansı cismnin bütün mümkün növlərinin vəhdətində mövcudluq formasını «tək» sözü ilə əks etdirirlər.

Həyat kainatda, kainat isə Allahda mövcuddur, Allah isə, Məhəmməd ələhüssalamın hədislərində deyildiyi kimi, özünün səkkiz əsas təzahürlərində və doxsan doqquz keyfiyyətində təzahür edir. Hədislərdə Məhəmməd peyğəmbər Allahın ayrı-ayrı kəlamlarının özünəməxsusluğunu izah etmir və indi camaat onları müxtəlif cür oxuyur. Mən bu sözümdə ilahinin bəzi keyfiyyətlərini izah etmək və onları insan həyatı ilə bağlamaq və ya insanı Allahdan ayıran həddi göstərmək istəyirəm.

Həyatın özü danılmaz həqiqət olduğundan, deməli insanı onun özünün seçdiyi məqsədə doğru aparən qüvvə də var. İnsan həyatında nəşə etməyə tələsir, nəyisə əldə etməyə çalışır, hər başladığı işdə qələbə qazanmağa cəhd edir. Məgər özünə məğlubiyyət və ya ölüm arzulayan adam tapılar? Yox. Deməli insan həyatda iradəsiylə hərəkət edir. Bu iradə Allahın təzahür formalarından biri olan İradənin kiçik bənzəridir. Böyük İradənin kiçik bənzəri olan iradə bir insanın iradəsidir, özü də biz Allaha iman gətirən insandan danışırıq. Və əgər Elm kimi İradə də Allahın təzahür formalarından biridirsə, başqa sözlə desək, İradə və Elm eyni bir böyük yarananın keyfiyyətləridirsə və həmin səkkiz ilahi keyfiyyət insana bəxş edilərsə, məgər bu keyfiyyətlərdən eyni zamanda ikisinin mütləq üstünlük təşkil etdiyi insandan danışmaq olmazmı? Bundan çıxış edərək hər bir adamda iradə və elmnin birləşə biləcəyini söyləmək olmazmı?

Və belə olan təqdirdə bu insanın, daha doğrusu onun biliyinin möhtəşəmliyi olmazmı? Məlumdur ki, həm alim var, həm də mütəfəkkir. Hər alim mütəfəkkir səviyyəsinə yüksələ bilər, lakin hər mütəfəkkir alimdir. Deməli, bir çox elm sahələrində dərin biliklərə malik mütəfəkkirdən danışmaq mümkündür.

Və əgər onun müdrikliyi insanların, qeyd etdiyimiz kimi, ən müdriki üçün dərkolunmazdırsa, deməli Allahın hər şeyi bilən olduğunu söyləmək olar. Və mən bunu deyə bilərəm ki, gedərgi insan biliyin möhtəşəmliyinə yiyələna bilər, lakin bütün biliklərə malik olmaq yalnız Allaha xas sifətdir. Onun böyüklüyü bax bundadır və bu fikir kifayət qədər dolğun olmasa da, sələflərimiz tərəfindən düzgün ifadə olunmuşdur: Allah birdir və o hər şeydədir. Bu sözlər həm alimə, həm nadana aiddir. Elm insanlara söz vasitəsilə çatdırılır, söz isə səs və ya işarələrlə. Allahın aşağıdakı üç keyfiyyəti buna əsaslanır: Nitq. Görmə və Eşitmə. İlahinin Nitq. Görmə və Eşitmə vasitəsilə özünü biruzə verməsi bir o qədərmi vacibdir? Zənnimcə, yox. Və əgər insana ətrafındakılarla danışa bilmək üçün dil, dünyanı görmək üçün göz, səsləri eşitmək üçün qulaq verilərsə, bu hələ onların Nitq. Görmə və Eşitmə ilə eyniliyinə dəlalət etmir. Mən əhatə dairəsini demirəm. Mən sadəcə qeyd edirəm: Allah eşidir – Eşidəndir, görür – Görəndir, lakin yaradılışların heç biri, o cümlədən insan da, bunu dərk edə bilməz. O, sözlərlə danışır, lakin onun insanın danışdığı orqanı kimi bir orqanı yoxdur. O, sözü yaratmayıb – deyib və bu söz insanlara gəlib çatıb. Allah insan kimi deyil, tamamilə başqa cür görür və eşidir. O sadəcə olaraq «Öz bilikləri ilə hər şeyi Biləndir». O yaxşı keyfiyyətlərin özüdür və çalışır ki, insanlar ona bənzəsinlər. Bu yerdə necə də insan şüurunun məhdudluğunu və Allahın hüdudsuzluğunu yada salmayasan? Sadalanan üç ilahi keyfiyyətin insana ağılı artırmaq üçün verildiyini anlamaq çətin deyil, çünki yer üzündə ən vacib şey – yaratma – məhz ağılın sayəsində mümkün olur.

Allahın ikinci əsas keyfiyyəti – Qadirlilik – nədədir?

Quranda yazılıb ki, «Allah əbədidir... O təkdir və şərik yoxdur, o, məkan xaricindədir və hər şeyi öz qüdrətilə yaradıb...» Müqəddəs hədisdə yaratma Allahın səkkiz əsas təzahüründən biri hesab edilir. Əgər bu deyimlə razılaşsaq onda yaratmanı da Allahın özü kimi qədim və əbədi hesab etmiş olarıq, çünki o heç vaxt yox olmayacaq. Amma Allah ondan qurtarmaq gücündə deyilsə, bu onun iradəsizliyi demək olar, Allahın iradəsi isə bununla bir araya gəlməz. Yaranan haqqında onun yaratdığı dünyaya görə mülahizə yürütmək olar. O, dünyanı olduqca nizamlı yaradıb, burada hər bir canlı və ya cansız başqaları ilə əlaqədardır, hər bir hərəkət başqasına səbəb olur. Biz bu

dünyanı görür və ona fərəhlə baxıb, bütün qəlbimizlə qəbul edir və onun mövcudluğunda və nizamında hər şeyi bilən Qadir Allahın müdrikliyini və qüdrətini görürük. Bilmək və Qadirlik Allahın sifətləridir və deməli, eyni olmalıdırlar. Onların biri digərindən üstün ola bilməz, yoxsa Allahın səkkiz sifəti öz aralarında istənilən miqdarda və birləşmədə birləşərək dünyanı xaosa gətirib çıxardarlar.

Yaratmaq, əlbəttə, Allahın qüdrətini təşkil edən qüvvələrdən biridir. Allahın böyüklüyü bir də bundadır ki, onun biliyi səhsiz, gücü hədsizdir. Bu da bizim «yaradıcılıq Qadirlik tərəfindən idarə olunur və ona tabedir» ehtimalımızdan irəli gəlir. Allahın «bilikləri ilə Bilən» və «qüdrəti ilə Qadir» olmasına sübutlarımız bundan ibarətdir, onun qalan altı sifəti isə bu iki sifət üçün sanki köməkçidir. Amma məni Allah haqqında yazmağa vadar edən əsas məsələ bu deyil. Mən sözümlü «Ey qəlbimin təsallisi uşaqlar!» deymi ilə başladım. Və insan dünyası haqqında yazmaq istəyirəm.

Allahın yaratdığı bu dünyada öz ağılına, iradəsinə, bədəninin gücünə söykənən insan görəndə, onun həyat uğrunda mübarizəsini, yorulmazlığını görəndə nədənsə Allah təala haqqında insana bənzəyən bir varlıq kimi düşünürsən: insana səkkiz ilahi sifət verib, onların bu insan dünyasında haqqı doğru müxtəlif yollarla getməsinə və yer nemətlərini fərqli qəbul etməsinə, amma eyni ciddi-cəhdlə dua edib, xilas yolu axtarmalarına sakitcə baxan İlahi haqqında. Nə üçün guya bu dünyasını da, o dünyasını da bilən insanlar tapılır? Nə üçün onların sayı durmadan artır? İnsanın yalnız iradəsinin olduğunu, yaradanı isə şüurla dərk etməyin mümkün olmadığını bilib, insanın ilahinin malı olan bilik okeanından öz iradəsinə səbəb birçə damla elm götürə bilməsini bilib, Allahın yalnız Qadir və Bilən deyil, həm də Rəhim olduğunu bilib belə demək, yəqin ki, günahdır.

Yaradanın rəhimliyi onun səkkiz əsas sifətləri arasında xatırlanmasa da, bu, İlahi ilə bağlı işlədilən belə epitetlərdə yə-tərinçə əks olunub: Rəhman, Rəhim, Sevən, Hifz edən, Səttar, Ruzi verən, Bəxş edən, Göstərən, Qənirsiz. Demək olardı ki, bu deyimlərin mənası mənim dəlillərimin xeyrinədir. Amma bu ənənəvi sübut olardı, Allahın rəhimliyi isə, mənəcə, məntiqi əsaslandırılmalıdır.

Dünya qəribədir. Cansızlar ağrı hiss etmir, heyvanlar isə şüurlu varlıqlara – insanlara qida verir. Məhşər günündə heyvanlar cavab verməyəcək, insanlar isə öz əməllərinə görə cavab verəcəklər.

Yaradan insana iki ayaq verib ki, uca olsun, başını çiyinlərinin üstünə qoyub ki, uzağı görsün, iki əl verib ki, işləsin. Heyvandan fərqli olaraq insan yeməyə doğru əyilmir, onu əlləri ilə ağzına aparır. Yeməyin iyni duymaq üçün ona burun, onun təmizliyini görmək üçün göz verilib. Göz qapağı gözü çör-çöpdən qoruyur, göz qapağının qırağında kiprik var, amma onlar da tərlə bacarmır, buna görə də insanın qaşları var. İnsanın üzü gözəldir. Allah insanları ümumi əməyə çağırır və buna görə də birinə ağıl verib, digərinə natiqlik, üçüncüsünə – iradə. Məgər bunların hamısında ilahinin yaratdığına sevgisi duyulmurmur? Və məgər insan bu sevgiyə sevgi ilə cavab verməli deyilmir?

Baxıb, diqqət verin. Günəş yeri qızdırır, çayları, dənizləri, okeanları buxarlandırır, buxarlardan buludlar yaranır və yağış olub yerə qayır. Yer yaşıllaşıp, göz oxşayan çiçəklər açılır. Şəkər qamışı şirə yığır, meyvələr yetişir, ağaclar boy atıb, quşlara və heyvanlara daldalanacaq verir. Bulaqlar qaynayır, yeni çaylar yaranır, ya da köhnələr daşır, su axıb göllərə, dənizlərə, okeana tökülür. Su bütün canlıların yaşğını söndürür, onun dərinliyində balıqlar artıb çoxalır. Günəş yeri qızdırır...

Bu möcüzəli dünya insanlar üçündür. Torpaq onlara çörək, meyvə və tərəvəz, pambıq, kətan və başqa sərvətlər verir; quşlar ət, yumurta, tük; heyvanlar – ət, yun, dəri və iş qüvvəsi; sular – balıq, balıq isə kürü verir. Hətta anılar da insanlar üçün çalışır – bal toplayır, mum hazırlayırlar, qurdılar isə ipək sapı hörtlər. Çiçəklərin ətri insanlara ləzzət verir. Sadalanan sərvətlərin heç biri Allahın özünə xidmət etmir, çünki O, dünyanın hökmdarıdır və heç nəyə ehtiyacı yoxdur. İnsanların min əziyyətlə yaratdıqları milyonlarla mürəkkəb maşın və fabriklər insanların öz xeyrinə işləyir.

Məgər bunların hamısında ilahinin yaratdığına sevgisi görünmürmü? Və məgər insan bu sevgiyə sevgi ilə cavab verməli deyilmi?

İlahi insanların öz aqgözlükləri üzündən heyvanların hamısını məhv edib öz gələcək nəsillərinə zərər vurmalarına yol vermə-

di. O elə edib ki, insanlar ağcözlüklərinə səbəb malqaranı qorumağa məcburdurlar, vəhşi heyvanlara və quşlara xilas olmaq üçün güc, iti ayaq və qanad verib. Və indi bu canlıların bir qismi əlçatmaz qayalarda, digərləri suların dərinliyində, üçüncülər isə meşənin dərinliyində yaşayırlar. Və onların hamısı çoxalmağa can atır və balalarını qorumaq istəyi onlarda tükənməzdir. Yox, İlahi insanları yerin tam sahibi etməyib, o sadəcə çalışıb ki, onların qidası tükənməsin və həyat kəsilməsin. İlahinin bu heyətamiz işləri arxasında böyük ədalət durur.

Bələliklə, qadir Allah biləndi, adildi, rəhməndi. Biz mömin insanlar da Allahın yolu ilə gedib bu üç keyfiyyəti özümüzdə daşımalıyıq: bilik, düzlük və rəhməlilik. Yəni biz elmə yiyələnməyi qarşımıza məqsəd qoymalı, daim öz insan ləyaqətimiz haqqında düşünməli və insanlara yaxşılıq edərək əsl müsəlman olmağa çalışmalıyıq.

Bəs bizim əməllərimiz həmişəmi ədalətli və ayaqdır?

Yox. Biz dinimizin bu ilahi sifətlərini unutmuşuq. Hər kəs istəyir ki, başqaları ona qarşı ədalətli olsun və ona yaxşılıq etsin, amma özü isə bunu etmir. Məgər bu dini araya qoymaq deyilmi?

İnsanlar Allahın qoyduğu yoldan sapınıblar. Peyğəmbərin «Allahın böyüklüyünü yada sal» və «Allah həqiqətən ədalətliləri sevir» kimi müqəddəs sözləri heç kim tərəfindən lazımi səmimiyyətlə və lazımi səylə qavranılmır. Quranın ayələri də möminliklə doludur, amma insanlar bunu unudurlar. Görün Quranda nə deyilir: «Xeyir əməllər edin və başqalarını da buna çağırın, çünki Allah xeyir edənləri sevir». Daha sonra deyilir: «Allaha inanən və xeyir əməllər edən adamlar var. Onların cənnətdə əbədi yeri hazırdır».

Məgər Quranın tələbləri doğru deyil? Bir halda ki, Yaradan səni və səni əhatə edən aləmi sevərkə yaradıb, onda sənəin də Allaha sevgin əməldə olmalıdır. Sən düz olmalısın.

O biri ayədə deyilir: «Amma elə adamlar var ki, onlar Allaha inansa da, xeyir əməlləri ona görə edirlər ki, çünki bilirlər: Allah zalımları bağışlamır». Ayəndir ki, belə müsəlmanların əməlləri xeyir adlandırılma da, xeyirin mahiyyətinə ziddir. Sən vicdanlı olmalısın.

Məhəmməd peyğəmbər əleyhüssalam yazırdı: «Vidəni ol-

mayanın imanı yoxdur». Bu yerdə bir də əmin oluruq ki, əsl iman sadəcə dua etməklə əldə olunmur. Bədəni namaz və orucla gücdən salmaq bəlkə də lazımdır, amma əsl imanın əsası, şəksiz ki, şüurluluq, düzlük və mərhəmət. Balaca bir misal. Özünü xalqından ayırmaq istəməyən bir kəs xalqının başqaları ilə dostluq etməsini istəyirsə, elə bunun özü onun şüurlu və düz adam olmasını göstərir. Məgər onun bu fikri xeyir əməllərin başlanğıcı deyilmi? Və məgər bu adam insanlar üçün xoş gün arzuladığına görə öz vicdanı qarşısında təmiz deyilmi? Təmiz niyyət isə dinin əsasıdır və onun qədrini bilmək lazımdır. Sufi Allahyar demişkən, elə bir xüsusi həqiqət var ki, onu yüz başqasından üstün bilirənsə. İman da insanlar üçün çox beləcə hər şeydən üstün olmalıdır.

Biz bu nəticəyə gəldik ki, əsl dindar öz keyfiyyətə malik olmalıdır: bilik, düzlük və mərhəmət. İmanı onu Allaha qovuşmağa çağırır və o, hər şeyi bilməyə, ədalətə və mərhəmətə can atır. Bu üç qüvvə son nəticədə nəyə aparır? İnsan şüurunun kamilliyi nədədir? Mənəvi inkişafın həddi varmı? Kamillik hansı formalarda təzahür edə bilər? Bu, ölcüyəgəlməz ilə alinin birliyi, bu, həqiqət, ağıl və xeyirdir.

Onlara çatmaq olarmı? Olar. Onlara aparan hər üç qüvvə Allah tərəfindən hər kəsə verilib. Əlbəttə, müxtəlif səviyyədə. Amma bu qüvvələrin, yaxud keyfiyyətlərin inkişafı insanın özündən asılıdır. Keyfiyyətlərin hər birinin kamilliyi və onların üzvi birləşməsi səylə və sadiqliklə əldə olunur. Elmə, imana, həyatə sadiqliklə.

Hər üç ilahi qüvvəyə hər kəsdən əvvəl peyğəmbərlər malik olub, sonra övlialar, daha sonra din alimləri, onlardan sonra isə mömin müsəlmanlar.

Peyğəmbərlərdən sonra övlialarda Allah eşqi oyandı və onlar bu hissi insanlara ötürdülər. Amma peyğəmbərlər də, övlialar da yer nemətlərindən imtina edib, daha çox o dünyaları haqqında düşündülər. Onlar əmlak və gündəlik çörək haqqında düşünmədülər. Onların fikrinə, yalnız bu yolla kamilliyə çatmaq olar.

Alimlər isə əksinə, yer nemətləri haqqında düşündülər, çünki din, elm və sənət olmasa, onların fikrinə, həyatda harmoniyaya çatmaq olmaz.

Demək olar ki, peyğəmbərlər də, alimlər də, əslində, müxtəlif yollarla eyni bir şeyə çatırdılar. Mənə elə gəlir ki, bu iki qrup öz yolları ilə gedərək müəyyən mənada özlərini qurban veriblər.

Birincisi, əgər bəşəriyyət din yolunu tutub, peyğəmbərlər və övlilər kimi dünyanın nemətlərindən imtina etsəydi, dünya tamam boşalardı. Bəs onda kim heyvan otarar, paltar tikər, taxıl əkərdi? Kim yerin tərkindəki sərvətləri axtarıb üzə çıxarardı?

Hətta Allaha xoş gəlməyən günahları və əməlləri bir tərəfə qoysaq, yalnız dünyanın nemətlərindən imtina ağılsızlıq və pis olardı, çünki ilahi onları insanların xoşbəxtliyi üçün yaradıb.

Belə hərəkət, güman ki, həyatın özü qarşısında cinayət olardı.

İkincisi, peyğəmbərin ardıcılıarı ümumiyyətlə yer üzündən silinə bilərdilər. Kafirlərin əsarəti altında (onlar şəxsiz istila olunardılar) ən səbirsizlər tezliklə ölüm tapar, səbirlilər isə müti qula çevrilərdilər. Bu halda mənəvi kamillik haqqında düşünməkməli olar?

Bəlkə bu yol müsəlmanların hamısı üçün deyil? Onda hansı həqiqətdən danışmaq olar? Əgər həqiqət xalqın hamısı üçün deyil, bir hissəsi üçündürsə, onu Allahın təbiəti ilə əlaqələndirmək olmaz. Böyük məqsədi və ya ümumi həqiqəti olmayan xalq mənəvi cəhətdən ölüdür. Tam dolğun həyat olmayan yerdə isə kamillik ola bilməz. Amma aydın olur ki, övlilərin heç də hamısı yer nemətlərindən imtina etməyib. Peyğəmbəri müşayiət edən övlilərlərdən üçü – həzrət Osman, Əbdürrəhman ibn Övf, Səid ibn Əbu Vəqqas – varlı olublar.

Bunların tərk-i dünyalıqlığının əsas səbəbi, mənəcə, özlərinə inamın olmamasındadır: onlar qorxurdular ki, dünyanın ləzzətləri onların imanlarını zəiflədə bilər. Amma övlilər bundan insanların var-dövlət hərisliyini azaltmaq üçün də istifadə edə bilərdilər. Övlilər görünməmiş zahidliklə özlərini əldən salır və güman ki, onların özlərini qurban verməsinin camaat üçün nümunə ola biləcəyinə inanırdılar. Onların müsəlmanların əsas cəhdləri və söylərinə ədalət, xeyirxahlıq və Allaha sadiqlik kimi anlayışlara cəlb etmək cəhdləri insanlara məhəbbətdən irəli gəlirdi, amma bu məsələdə onları ifrata vardılar və bu yol dayanıqsız oldu. Bu məsələdə kamilliyə bilərəkdən özlərini əzbəkşə həyata həsr edən insanlar çata bilirdi. Tarix göstərir ki,

çox az adam buna cəsarət edib. Bunun üçün ruhu möhkəm və bədəncə sağlam, allaha son dərəcə sadiq, alim inadkarlığına malik və insanları hədsiz sevən insanlar lazımdır. Bütün bu keyfiyyətlərin bir insanda cəmlənməsi demək olar ki, inanılmazdır, belə bir insan tapılarda isə o, peyğəmbər, dahi, hərdən isə fitnə törədən olurdu. Allahı sevdiniyə görə dinə gəldiyini söyləyənin məna viyyatı yoxdur.

Birincisi, insan məhəbbətini heyvanın bağlılığı ilə eyniləşdirmək olmaz.

İkincisi, böyük müdrik və ya üləma olmaq hələ Allahı tanımaq demək deyil.

Çox oxumaqla əsl bilik arasındakı fərq, mənəcə, elmin özü ilə onun zahiri əlamətləri arasındakı fərq kimidir, yəni bələğətli danışmaq müdriklik kimi qələmə verilir, qoçaq, tez və yaxşı düşünən insanlar isə alim hesab edilir.

Allah Təala səbəbsiz heç nə yaratmayıb və əgər insanlar onun yaratdığı dünyanın mahiyyətini dərk etməyə çalışırlarsa, bu da ilahi tərəfindən verilib. İnsanlar dünyanın dərkindən Allah Təalanın özünün mahiyyətini dərk etməyə keçirlər və bəlkə də bu zaman ona məhəbbət oyanır, çünki insanlar əvvəlcə Allah Təalanın onları sevir istədiyindən yaratdığıni özləri üçün müəyyənləşdirirlər. Bütün bunları aydınlaşdırmadan ətrafdakılara Allahı sevdiniyi bildirmək günahdır. Öz bacarığı, düşüncələri və təcrübəsi ilə ali mənəvi qüvvələri dərk edən və özündə mütləq məhəbbət və həqiqəti birləşdirən kəsləri aqıl və alim adlandırmək olar. Belə adamlar olmasa, dünya xaosla çevrilərdi. Həqiqəti və yalanı, hadisələrin səbəbini müəyyənləşdirmək yolunda, bütün bəşəriyyət üçün nemətlər axtarırlarında mütəfəkkirlər yalnız sevinci deyil, həm də həyatın bütün rahatlıqlarını unudurlar. İnsanın yaratdığılarının ən yaxşılıqlarının ağılı ilə yaradılır. Onların əməlləri yerlə bağlıdır, lakin yalnız onların yaradıcılığı əsasında o dünya haqqında anlayışlar müəyyənləşir. Və əgər ilahiyyət və nücum elmləri kor-koranə iman yaradırsa, mütəfəkkirlərin ağılı əsl, şüurlu iman toxumu səpir. Amma aqillərin heç də hamısı müsəlman deyil. Onların çoxu təbiəti və insan xarakterini dərk etsələr də, dinin həqiqətini dərk edə bilməmişlər. Bu aqillərin bir qismi Allahı tanımır, digərləri imanın şərtlərini qəbul etmir, üçüncüləri insanın səkkiz

əsas keyfiyyətinin ilahidən gəldiyini şübhə altına alır. Ancaq onların ən qabiliyyətliləri elektrik enerjisini və ondan istifadə yollarını tapıb, ildırım tutmağı öyrənib, uzaq məsafələrdə əlaqə yarada bilib. Onlar odun və suyun gücünü rəmz edib, insan üçün işlədib. Ən əsası isə yüzlərlə insan faydalı işə yönəldib. Və buna görə də biz onlara borcluquq.

Məhəmməd peyğəmbər əleyhüssalamın hədislərində deyilir: «Yaxşı insan insanlara fayda verən insandır». Aqillər, məncə, belə insanlardır. Belə aqillərə də indi alim deyirlər, amma onları üləmalardan fərqləndirmək lazımdır. İndinin mollaları alimləri, xüsusilə də aqilləri sevmirlər.

Bu din xadimlərinin cahilliyyəni, yaraşmayan şeylərə meylli olmalarını göstərir. Həqiqətən də, ərəb və fars dillərini öyrənən kimi, onlar bir-biri ilə rəqabətə girir, qürrurlarının təsiri altında ucalmağa çalışırlar. Məqsədlərinə yetmək üçün onlar hər vasitəyə əl atırlar, ən pisi isə budur ki, onlar yalan və kələklə insanları çaşdırırlar. İndi özünü dəyin, onların nə xeyri var. Mən deyərdim ki, mollalar öz xalqının düşməninə çevrilirlər.

Mollalar insanlar üçün faydalı bir şey etmək istəyirlərsə, doğru sözlərə qulaq asmalıdırlar. Bunun üçün isə əvvəlcə özləri üçün bir şeyi aydınlaşdırmalıdırlar: doğru sözün təqib edilməsi biabırçılıqdır. Yalnız biabırçılıq deyil, hətta cinayətdir, çünki doğruluq həm də həqiqət adlanır, həqiqət isə Allahdır. Alimlərə qarşı mübarizəyə başlamazdan əvvəl nəyə qarşı çıxış etdiyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Sadəcə özünəməftunluq, xudbinliyin istənilən təzahürü kimi, bu dünyada çoxlarının axırına çıxıb.

Buna görə də molla olmaq azdır, insan olmağa çalışmaq lazımdır.

Məhəmməd əleyhüssalam demişdir: «Məşhər günü gələndə bir gün insanlara bir il görünəcək».

Müridləri fikrə gətildilər və peyğəmbərdən soruşdular: «Möminlər gün çıxandan gün batana qədər beş dəfə namaz qırlar. Haqqında danışdığınız gün neçə dəfə namaz qılmaq lazım gələcək?»

Deyirlər ki, Məhəmməd peyğəmbər belə cavab verib: «Bu həmin dövrün üləmalarına məlum olacaq».

Belə çıxır ki, peyğəmbər ayınları dəyişilməz bir şey hesab etmir, onların təzələnməsini qəbul edirdi. Mollalar bunu bilirlərmə? Amma bunun nə faydası? Axı bizim mədrəsələrdə elə qədim zamanlarda öyrətdikləri kimi öyrədirlər. Onlarda alınan bilik zamanla ayaqlaşmır və həyatda heç cür tətbiq edilə bilməz. Buna görə də mollalar səhərdən axşama boş-boş mübahisələr aparır, xırda çəkişmələrlə məşğul olur, bəhsə-bəhs edirlər.

Özü də bu elə bir vaxtda baş verir ki, məsələn, osmanlılarda çoxdan dünyəvi təhsil ocaqları açılıb, gənclərə müxtəlif elmlər öyrədilir, yüzlərlə hərbi və başqa xüsusi məktəblər tikilib. Bizdə isə illərə lazımsız müddəaları əzbərləyirlər, mədrəsəni cahil və savadsız adamlar bitdirir, əməyə bənzəyən əsl ibadətini insan qəlbi ovuna çevirirlər. Təbii ki, onların bir molla kimi «fəaliyyəti» zərərdən başqa bir şey vermir.

Dünyanın gözəlliyi insanı yaxşılaşdırır, ehtiyac isə hərdən onu heyvana çevirir. Buna görə də dünyanın quruluşunun mənasını izah edən elmdən uzaqlaşmaq son dərəcə cahilliyi göstərir. Bu, Quranda da pislənir. İnsanı ucalmağa sərf olunan sərvət alqaldır, amma ona özlərinin istəklərindən asılı olmamağa və yaxşılaşdırmağa imkan verən var-dövlət isə onu yaxşılaşdırır.

Biz elmdən zənginləşmək üçün istifadə etməməliyə, var-dövləti bilik almağa sərf etməliyə. İncəsənət insanların əvəzsiz sərvətidir, incəsənətin özünü dərk etmək prosesi isə ali hisslər oyadır. Amma elmi də, incəsənəti də ədalətli, xeyir işlərə sərf etmək lazımdır, onları imana qarşı qoymaq olmaz. Axı insan xeyir işlər görməlidir. Bu yerə isə o, özlərlə deyil, özünə arxayın olmalıdır. Mollaları və onların elmi artıran alimlərə cahil münasibətlərini bir tərəfə qoyaq. Mollalardan daha böyük hakimiyyətə malik din xadimləri var. Bu, böyük bir qəzənin və ya quberniyanın mollalarını idarə edən işanlardır. Onların hamısı haqqında yuxarıda danışdığımız mədrəsəni bitiriblər, onların fəlsəfəsi sxolastikdir və buna görə də onlar cahil mollalarla müqayisədə daha çox zərər verirlər. İşanlar özlərini əsl din təbliğatçısı hesab edirlər, halbuki, onların həyatdan xeyli geri qaldığını asanlıqla görmək olar; buna onların biliklərinin cəmini də əlavə etsək, onda tamamilə aydın olar ki, onlar insanların mənəvi xilaskarı hesab edilə bilməzlər. Onların dəlilləri təsbəh və çalmadır, sözləri yalandır, buna görə də söy-kəndikləri axmaqlardır. Balalarım, bilin ki, iman hədsizdir və ölümlülərdən

heç biri onu tam dərk edə bilməz. Bu yola tam qətiyyətlə və şüurlu şəkildə qədəm qoyanlar əsl müsəlman adlandırıla bilərlər.

Bundan sonra o, ya məsləhəti ilə, ya varidatı ilə insanlara yaxşılıq etməlidir. Və əgər o, bütün ömrünü yaxşılıq etməyə həsr edərsə, onda onun Allaha yaxın olacağına ümid etmək olar. Amma elə adamlar var ki, onların fikri-zikri zəngin yaşamaq və gözəl geyinməkdir. Onlar dəridən-qabıqdan çıxırlar ki, özlərini bazardakı kimi nümayiş etdirsinlər və ünvanlarına tərif dedirsinlər, ya da kiminsə həsədinə səbəb olsunlar. Yaxşı, kiminsə onların geyiminə həsəd aparması nə verir? Həyatda yalnız şəxsi məqsədlər güdmək məhdudluq deməkdir. İnsanın dünyanın bütün nemətlərinə malik olmaq istəyi ağılı çoxluğundan irəli gəlmişdir. İnsanın ləyaqəti zahiri görünüşü və varidatı ilə müəyyənləşmir. Allah insana qəlbinə və ağılına görə qiymət verir. Allaha xoş olmayan yola qədəm qoyanlar və onlara həsəd aparanlar çətin ki nə vaxtsa tam insan olsunlar.

Onlar nə vaxtsa ağıllansalar, yalnız hədsiz dərəcədə xeyirxah, xüsusi gücə malik insanların köməyi sayəsində bunu edə bilərlər.

İlahi dünyanı gözəllik qanunları üzrə yaradıb, insanlara isə kamilliyə can atmaq və nəslini artırmaq istəyi verib.

Kamilliyin əsas zəminlərindən biri dostluqdur. Bunu insanlar özlərinin borcu hesab etməlidirlər. Bu borc isə yalnız insan dostluğa meylli olanda yerinə yetirilə bilər. Əgər sənin kimsə xoş münasibətin onda da həmin duyğuları oyadarsa və sizin qarşılıqlı hörmətə və məhəbbətə əsaslanan dostluğunuz daha böyük bağlılığa çevrilərsə, onda bu dostluğa əsl hesab etmək olar. Belə dostluq çox adamı birləşdirsə, bu çox gözəldir.

Təmənnəsiz dostluq ədavətə, xüdpəsəndliyə və ya insanın başqalarının gözündə, məsələn, tikanlı sözləri və ya yersiz hərəkətləri ilə şöhrət qazanmaq istəklərinə yer qoymur. Fərqlənməyin, özünə diqqəti cəlb etməyin üç yolu var. Birincisi budur ki, şərlə və ya ədalətsizliklə üzləşən adam şərt törədənlərin səviyyəsinə enmir, var gücü ilə buna qarşı durur. Bu insanın qəlb-i işıqlıdır və onun dəyanəti hörmət oyadır.

İkincisi budur ki, insan ciddi-cəhdlə özünü başqalarından uca tutmağa çalışır. Bu isə insan gözəlliyini heçə endirir, şəxsiyyəti

məhv edir.

Üçüncü üsul insanın şəri özünə silah seçməsidir. O, insanlara pislik edir, əlində hakimiyyət varsa, onları alçaldır, təhqir edir. Bu, qəlbə qara adamdır və onun davranışı özünə qarşı insanların düşmənçiliyinə çevrilir.

Ümumiyyətlə, nə hesabla olursa olsun fərqlənmək istəyi xüdpəsəndlikdən doğur ki, bu da dostluq etməyə qabil olmayan insanlara xasdır. Xüdpəsəndlik insanı paxıl edir, onun paxıllığı isə onun kimiləri qeyzləndirir və beləliklə insanlar rahatlıqlarını itirir və düşmənlərlə.

İnsan nəslini alçalda biləcək üç şey var ki, onlardan uzaq durmaq lazımdır. Bu, cahillik, tənbellik və yaramazlıqdır.

Cahillik biliyin olmamasıdır, biliksiz isə bu dünyada heç nə əldə olunmur. Biliyə can atmaq heyvana bənzəmək deməkdir.

Tənbellik yaradıcılıq deyilən hər şeyin düşmənidir. O, öz növbəsində təşəbbüslülük, qorxaqlıq, hayasızlıq və səfalət doğurur.

Yaramazlıq insanıyyətdən kənardır. İnsanlara pislik etmək istəyi ilə yaşayan öz insanlığını itirir və yırtıcı heyvana çevrilir.

Bu qüsurları yalnız öz doğma xalqına məhəbbətlə, ümumun rifahını istəməklə, ruhun möhkəmliyi və ədalətə çatmağa kömək edəcək biliklərlə aradan qaldırmaq olar.

İlahinin yorulmaq bilmədən insanlar üçün bu nizamlı və harmonik aləmi yaratmasının möhtəşəm nümunəsi gözəllik önündə olanda, sənin biliklərin və əməllərin faydalı olub, haqq yoluna çıxardar. Və öz əllərinin və fikrinin imkanlarına bir möcüzə kimi söykənərək zəhmət çəkmək, gördüyün hər bir işin xalqına fayda verəcəyinə inanmaq lazımdır. Bu inam və ümid olmasa, sən heç kimsən. Çox duruş götürə bilməzsən. Allahın qulu olmayan insanlar üçün faydalı ola bilməz.

Allah təala heç nəyi səbəbsiz yaratmayıb. Yaratdıqlarının hamısı məntiqidir, xoş mənası var və üzvi surətdə başqa yaradılmışlarla bağlıdır. Məsələn, elmlər insanların inkişafını, xalqların tərəqqi yolunu, insanların Allahı, təbiəti və özlərini dərk etmək yolunu təcəssüm etdirirlər. Borc hər şeydən əvvəl

yüksək mədəni kateqoriya, məsələn, insanın yalnız xeyir işlər görmək öhdəliyi kimi başa düşülür. «Əməl» deyirlər və mütləq düşünürsən ki, insan qanuni, ağılla, vicdanla hərəkət etməlidir. «Can atmaq» deyilir və inanırsan ki, o, xeyirə, aliyə, gözəlliyə yönülməlidir.

Məhəmməd peyğəmbər əleyhüsalamın hədisində deyilir:

«Yaxşılığa can atılmayan yerdə yaxşılıq olmur». Və əgər əsas məsələ əvvəlcə özündə yaxşılığa can atmağı tərbiyə etməkdirsə, məgər Allahı dərk etmək üçün molların tələb etdikləri ayinlərə mütləq əməl olunmalıdır? Axı, aydınlaşdırdı ki, peyğəmbər özü ayinləri əbədi hesab etmirdi. Biz yanlış yolla getmirik ki?

Yaxşı, siz dəstəmaz alırsınız, namaz qılırsınız, dünyəvi və hissi sevinclərdən uzaq olmağa çalışırsınız, amma bunlar həqiqətənni sizə rahatlıq gətirir? Hətta belə deyək: zahirən siz tam sakitsiniz, bəs ruhunuz necə, o da sakitdirmi?

Yerinə yetirdiyiniz bütün ayinlər bütün varlığınızla Allahı həqiqət kimi qəbul edəndə səmimi və mənalıdır.

Dəstəmaz da, namaz da, oruc da imanın yalnız zahiəri təzahürüdür, amma əgər bütün qəlbinizlə Allaha iman gətirməmişsinizsə, onda bu ayinlər insan riyakarlığının ən böyük təzahürünə çevrilmirmi?

Bəlkə də yalnız birçə həqiqi, özü də şüurlu və kor-korana olanlara bölünməyən iman olduğunu söyləyən üləmalar haqlıdılar? Axı, onların fikrinə, ayinlər imanın üzü olub, onu bəzəyirlər və buna görə də vacibdirlər.

Əminəm ki, ayinlərin əsl təyinatı çox az adamı maraqlandırır. Əvvəllər onlar dinin saflığını qorumağa xidmət edirdilər. Bu gün də xidmət edirləmi? Əlbəttə, insanların molların təkidiylə, onların savad səviyyəsini isə biz yaxşı bilirik, dinsiz görünməmək üçün namaz qılmaları yaqın ki axmaqlıqdır.

Bəs ibadətənin mahiyyəti nədədir?

Mömin əvvəlcə bədənini ifrazatdan azad edir və dəstəmaz alır. Canamaz üzərində dayanıb yaş əllərinin ovucunu ayaq barmaqlarına və pəncələrinin üstünə çəkir və bununla pak olduğunu və dəstəmaz aldığı göstərir. Sonra eyni qaydada əlüzünü yuyurmuş kimi əllərini üzünə və boynuna çəkir. Bu zaman

əllərin hərəkəti yuxarıdan aşağı yönəlir, yuyunsaydı, su məhz bu istiqamətdə axardı. Bununla namaz qılan Allahla ünsiyyətə hazır olur.

O, barmaqlarını qulaqlarına vurur. Bunun özü işarədir. Bununla o, Allahın yanında kiçikliyi və əllərini ona doğru qaldırmağa cəsarət etmədiyini bildirir, çünki Allah hər yerdə və heç yerdədir, o sanki bütün diqqət kəsilir. Allahdan imdad diləyir ki, onu günahlardan himz etsin, çünki o başdan-baş dünyanın günəhləri içindədir. Sonra əllərini qabağında cərpəzləyir – bəndə qadir hökmdar qarşısında durub susaraq ona tabeliyini bildirir. Üzünü Məkkə tərəfə çevirir, çünki böyük din orada yaranıb və ümidvardır ki, onun dualarını Allah eşidəcək.

Duasını fətihə surəsi ilə başlayır. Surəni izah etmək uzun məsələdir və mən ayinin zahiri tərəfini izah etməyi öhdəmə götürmüşəm.

Namaz davam edir... Əllər dizlərə sıxılır və birinci səcdə edilir. Bununla sanki deyilir ki, namaz qılan bilavasitə ilahinin hüzurundadır. Diz çöküb, alını torpağa vurur, səcdəni təkrar edərək düzəlir. İnsanın torpaqdan yaranıb və torpağa qayıdacağı, o biri dünyada hayatını davam etdirəcəyi və son nəticədə ilahi məhkəməsi önündə duracağı fikri bununla çox gözəl ifadə olunur.

Namaz sona yaxınlaşır... Sonuncu dizçökmə – daha bir salamlama, Allahı sükrün bir daha ifadə edilməsi, insanların yanına gələcək peyğəmbərinə mərhəmət göstərməsi ilə bağlı daha bir xahiş...

İbadət başa çatır. Yaradana tövbə edilib, ona bəndənin məhəbbət və həmd-sənəsi bildirilib və bütün müsəlmanların gələcəyi üçün xahişlər çatdırılıb.

İnsanın etiqadı belə ifadə olunur. Güman ki, bu yetər ki, özümüzə müraciət edək: bu sözdan bizim üçün nə aydın oldu?!

OTUZ DOQQUZUNCU SÖZ

Atalarımız və babalarımızın indiki nəsilə müqayisədə, əlbəttə, bilikləri, nəzakətiləri, incəlikləri və səliqə-sahmanı daha az idi. Bununla yanaşı babalarımızın iki ələ keyfiyyəti

vardı ki, bu gün bizdə onlar yoxdur.

Biz tədrisən bizə miras qalmış çatışmazlıqları aradan qaldıranda heç fərqi nə verməmişmiş ki, həradə və nə vaxt xalqımıza xas olan həmin keyfiyyətləri itirmişmiş. Biz çox şey əldə etmişmiş, daha savadlı olmuşuq, həyat durmadan irəliləyir.

Amma insanı yüksəldən bu iki keyfiyyəti özümüzə qaytar-masaq, böyük xalqlarla bir sırada dura bilmərik. Bundan başqa, bütün nailiyyətlərimiz və axtarışlarımız xeyrimizə deyil, ziyanımızdır.

Bu iki keyfiyyət birliyə cəhd və qeyratı düşündürməkdir. Onlar nə demək idi və bizim həyatımızda hansı yeri tuturdular?

Birincisi, qədim zamanlarda xalq ən yaxşı adamlara ehtiram etməyi bacarırdı. Onlardan ən müdrikləri və namuslularına xüsusi səlahiyyətlər verir və «elbaşı» və «tayfabaşı» adlandırır-dılar. Bu seçilmişlər bütün mübahisə və çəkişmələri həll edir, ölkənin bütün həyatını idarə edir, qalanları isə onlara tabe olur və öz böyük və kiçik işləri ilə məşğul olurdular. Xalq arasında deyər-dilər: «Aşığı al əlinə və əgər yarayırsa, ondan saqqə düzəlt», - amma sonra əlavə edər-dilər: «Hər kəs özünü biy sayanda, yer üzündə insanların yeri dar olur; xalq başçısı ilə bir olanda, onda da yannmaz». Xalq hakimiyyəti başçılarına verir, onlara hər cür kömək edərək onların daldında dağ kimi dururdu. O, öz başçıların qüsurlarını görmür, onların uzaqgörənliyini mədhd edirdi. Və onlara Allah kimi ehtiram bəsləyərək, o özü də yaxşılaşırdı.

Xalqın sərvəti onların sərvəti olanda, insanlar onların qardaşları olanda, rəhbərlər öz ölkəsinin firəvanlığı və uralması haqqında düşünməyib, bəs nə etməliydilər?

İkincisi, həmyerlilər aullarında əcdadların adları çəkildəndə onların görünə and içildəndə çəkişmələrdən əl götürür, inciklikləri unudurdular. Hamı bir nəfər kimi incidiləni müdafiə edirdi.

Səhrada belə bir məsələ vardı: «Namusunu gözləməyən, düşməyə qurban gedər». Və yenə də insanlar bir-birini ehtiyatlandırır-dılar: «Çəkişmə aparən cüzdə azlıq çoxluğun əziyyətini heçə çıxarda bilər». Bir də deyirdilər: «Altı dediqoducunun malını göz qabağında talayarlar, dörd dost isə göydən ayı

yendirər», «Qohum hər şeyini itirə bilər, bircə qan qohumluğunu itirməməlidir», «Yola çıxan xəzinə tapar, qeybət edən - bəla».

Bu iki yüksək sifət indi hardadır? Onlar da ləyaqət və dəyə-nətin, həyatda mübarizə və təcrübənin bəhrəsidir və bu sifətləri itirəndə biz hər şeyi itirdik.

İndi dostluq etmirlər. Mehribançılığı kələkbazlıq əvəz edib. Düşməncilik də edə bilmirlər. Qəzəb paxıllıq və qeybətələ əvəzlənib.

QIRXINCI SÖZ

Nə üçün biz qazaxlarda övlələri tərifləyir, diriləri isə pisləy-irlər?

Nə üçün əldən düşmüş qocalar cavanlarla yola gedir, amma öz aralarında yola gedə bilmirlər, halbuki tay-tuşlarını bir-bir itirirlər?

Həmyerlimiz xaricdə yaşayanda onun halına yanır və doğma qardaş kimi çox istəyir. Bəs nə üçün o, vətənə qayıdanda onu qovmağa hazırıq?

Nə üçün yad ölkəyə gedib çıxanlar elə hey öz ölkələrini yalandan tərifləyirlər və nə üçün geri qayıdanda sonra yenə də gop edər, yad ölkənin tərifini göyə qaldırırlar?

Nə üçün qazax balasını hədsiz çox istəyir, o böyüyəndən son-ra isə ona qarşı soyuq olur?

Nə üçün qohumlardan bəzilərini toya, dəfnə, düz işə çağırmaq olmur, amma çapqın və oğurluq olan yerdə o özünü dərhal yer-tirir?

Sənin atının yarıda birinci olması üçün heç nə etməyən, amma mükafat bölünəndə pay düşməyəndə inciyan qohumu necə başa düşmək olar?

Qədim dövrlərdə insanlar nə vaxtsa yolda azanda və atı tam gücdən düşəndə edilmiş yaxşılığı ölənin günə qədər unutmurdu-lar. Nə üçün bizim dövrümüzdə kömək etdiyin kəslər edilən yaxşılığı bir il keçməmiş unudurlar?

Nə üçün bayın oğlu kasıblaşanda oğurluq etməyə utanmır,

amma başqa bayın yanında işləməyə utanır?

Nə üçün iki ağıllı adam bir ölkədə çətinliklə yola gedir, amma iki alçaq isə elə dostlaşır ki, aralarından su da keçmir?

Nə üçün dost bilib, ata mindirdiyin kəs sənin düşməninəndən bir dayça alan kimi səndən üz döndərir? Nə üçün insan onu hər gün dinləyən dostunu ona cəmi birçə dəfə qulaq asacaq düşməninə qurban verməyə hazırdır? Nə üçün insanların çoxu dostlarının yaxşı gününü istəmir? Nə üçün insan dostu ucalanda onun düşməninə çevrilir?

Elə adamlar var ki, özlərinə məsləhətçi tapa bilmirlər. Nə üçün belə adamlar onları təpədən-dırnağa tanıyanlardan uzaq qaçırırlar?

Bəziləri qonaq getdikləri yerdə özlərini elə aparırlar ki, sanki bütün sürülərini pay götürüblər. Bəs nə üçün onlar evə qonaq gələndə sürülərini evdən uzağa sürürlər?

Əgər insanlar sülhdən tez yorulurlarsa, nə üçün ona can atırlar?

Nə üçün xalqı həmişə kələkbazlar idarə edir? Və nə üçün onlar adətən kasıb olurlar?

Nə üçün kiçik arvad həmişə ərköyün olur? Nə üçün qəlbi qara adamlar hədsiz cəsarətli olur? Nə üçün bəzi kasıblar qabağından yemir?

Nə üçün təmkinli, sakit həyat sürən adamları zəif hesab edirlər, bir gün də dava-dalaşsız günləri olmayan pozğun və loğdaları qoçaq sanırlar?

Nə üçün qazaxlar düz sözə qulaq asmırlar, buna vaxt tapmırlar, amma bir uydurma ortaya çıxan kimi hamısı içinə maya atılmış süd kimi onun ətrafına yığılır və əllərində yağ daşsa da belə, axırncı sözüne qədər qulaq asırlar.

QIRX BİRİNCİ SÖZ

Qazaxların gələcəyini düşünən və onlara yalnız məsləhət verməklə kifayətlənməyib, düz yol göstərən adam iki şeyə malik olmalıdır.

Birincisi, bütün hakimiyyət onun əlində cəmlənməlidir.

Yalnız belə olduqda o, uşaqları zorla valideynlərindən alıb oxumağa göndərə bilər. Uşaqları müxtəlif mədrəsələrə göndərmək lazımdır, çünki elmlərin sayı çoxdur və onların hamısına yiyələnmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər mədrəsənin öz yönümü var, buna görə də uşaqların maraqlarını nəzərə alaraq, onların bir qismini bu elmə, digərlərini başqa elmə yönəltmək lazımdır. Qızları da təhsilə cəlb etmək lazımdır, əgər başqa məşğuliyyətləri yoxdursa, qoy heç olmasa ilahiyyəti öyrənsinlər. Çalışmaq lazımdır ki, xalq uşaqların oxudulması və saxlanılması üçün lazım olan vəsaiti tapsın. Bu oğlanlar və qızlar bilik qazanandan və onların qocalmış ataları səhra həyatına əmr verməyi dayandırmaq lazım olduğunu anlayandan və yerlərini öz bəbalara verəndən sonra bəlkə də qazaxların xoşagəlməz vəziyyəti düzəldi.

İkincisi, bu adamın əlində saysız-hesabsız sərvət olmalıdır. Yalnız bu halda o, övladlarını əllərindən alıb oxumağa göndərdiyi valideynlərin haqqını verə bilər.

Amma bu gün xalqı itaətdə saxlaya bilən elə güclü hakimiyyət yoxdur. Və ucuz-bucaqsız səhralara qazaxların hamısını yola gətirə biləcək elə bir varlıq da yoxdur.

Sözə isə qazaxı ələ ala, məsləhətlə düzəldə, təhdidlə qorxuda, danlaqla utandıra bilməzsən. Həyatın mənasını dərk etməyə imkanı olmadığından o, cəhəldə qalıb, bu isə insanın təyinatı ilə düz gəlmir. Və atalarından miras qalmış, ana südü ilə qanına və canına işləmiş bu cəhəlat onların insanıyyətliyini öldürdü. Və indi çölçülər həyatda axmaq gülüşdən, fəsiləş çıxarıqdan, mübahisələr və didişmədən başqa bir şeyin olması barədə heç düşünmürlər də. Ağillarına belə bir fikir gəlsə də, orada çox qalmır. Qalardı, əgər insan bir anlığa ayaq saxlayıb, ağıllı məsləhətə qulaq assaydı. Əgər o, ayaq saxlasa da, diqqətə qulaq asmayacaq; gözləri ora-bura baxacaq, fikri isə başqa yerdə olacaq. Bunları qazaxlara sübut etmək mümkün deyil: sənin sözlərini qulağının birindən alıb digərindən buraxacaq. Bu vəziyyətdə biz nə edərk, xalqı maarifləndirmək üçün nəyə əl ataq?

QIRX İKİNCİ SÖZ

Qazaxların pis şeylərə meyilli olmasının səbəblərindən biri layiqli məşğuliyyətin olmamasıdır. Əgər o, əkinçilik və ya ticarətlə məşğul olsaydı, vaxtını boş yerə sərf etməyə vaxtı olardı mı?

Məcburi bekarlıq qazaxı avaraya çevirib. O, kimdənsə at borc alıb, auldan aula veyillənir, müftə dolanmağa adət edir, qeybət toplayır, adamların arasını vurmağa çalışır və ya özü kimilərə qoşulub başqalarına kələk qurur. Əsl zəhmətkeş belə həyatı it həyatı hesab edirdi. İş nə qədər ağır olsa da, zəhmətkeş onu avaraçılığa dayışmaz. Varlılar da mal-qaraya baxmağı darıxdırıcı iş hesab edirlər. Onlar sürülərini çobanlara və ya azyaşlı uşaqlarına tapşırıb, evi tərk edirlər. Varlılar mal-qaraları oğruların və yurticilərin hədəfinə gələndə və soyuqdan və yemsi-zlikdən qırılanda dözürlər, amma dedi-qodudan, çəkişmələrdən kənarda qalmağa dözə bilmirlər. Onlar mütləq auldan aula gətəri, mübahisə və çəkişmələrə qarışmalı, sonra işə özgə süfrəsi arxasında yanlarını yerə verib insanların bədbəxtlikləri haqqında qeybət etməlidirlər. Belə vaxt keçirmək çoxlarının adətində çevrilib, çünki, məlum olduğu kimi, pis şey tez yayılır.

Səhrada indi təsərrüfatın aparılmasından, mal-qaranın otarılması və artırılmasından başı çıxan adamları dəyərləndirmirlər, amma araqarışdıranlara və qeybətçilərə hörmət edirlər. Kiçik və ya böyük təsərrüfatını atıb səhrada sərgərdan gəzən qazaxlar da deyil. Onlar dedi-qodu yığır, dalaşmağa bəhanə axtarır, özgə süfrəsinin tör-töküntüsü ilə dolanırlar. Qonşulara və ya tanışlara tapşırıqları təsərrüfatlarının dağılması və ailələrinin ehtiyac içində olması onların vəcinə də deyil.

Gəzəyən «məsləhətçilər» yaltaqlığı xoşlayan varlıları beş barmaq kimi tanıyırlar. Onlar əvvəlcə «xoş məsləhətçilər» onların qılığına girir, bundan sonra iş ümumiyyətlə onları özlərindən asılı edirlər. «Siz birəcə deyir, - belə canıyanan quyruc bulayır. - Mən sizin yolunuzda canımdan da keçəyirəm. Oda da, suya da özümü vuraram...» Və görürsən ki, o, bəyi artıq özünə tabe edib, özgə əmlakından öz əmlakı kimi istifadə edir və aulda hörmətli adam olur. Bədbəxt bay başa düşmür ki, müstəqilliyini və rahatlığını birdəfəlik itirib. Əbəyərə kisasinin ağzını açdığına da görmür. Tədrisən o hər balaca işə görə də bu kələkbazla məsləhətləşməyə adət edir, o isə öz mövqeyini itirməmək üçün onun qabağında şöngürür. «Ey mənim hökmdarım! Məgər siz

onu tanımırsınız? - deyər layiqli adam haqqında bayın qulağını doldurur. - O axı məşhur araqarışdırandır! Onun bu kəlayinə belə cavab vermək lazımdır, o birisinə isə belə». Və bir də görürsən ki, bay özündən çıxmağa başlayır və ləyaqətli adama nalayiq sözlər deyir və məsələ daha da qalızlaşır. Həmin adam səhbətin gedişindən narazı qalıb, baydan üz döndərir, məsləhətçiyyə isə elə bu lazım idi.

«Görürsünüz, o əvvəl necə görünürdü. Yaxşı ki, mənim sözümə qulaq asdınız. Paxırı açıldı. Məgər dostunuz belə hərəkət edirdi?» Bay iradəsini itirir və yaltaq məsləhətçisindən icazəsiz bir addım da atmır. O daha insanlara etibar etmir və insanlar da daha ona inanmırlar. Bu gün səhra adamlarının ağı və həyat tərzini belədir.

QIRX ÜÇÜNCÜ SÖZ

Ruh və bədəni insana təbiət verib. Onların keyfiyyətləri isə fərqli mənsəlidir və onlar müxtəlif cür təzahür edirlər. Onlardan bir qismi, qeyri-iradi adlananlar insanla birgə doğulur, digərləri isə əmək nəticəsində əldə olunur. Yemək və içmək tələbatı anadangəlmədir. Yuxu da. Dünyanı görüb dərk etmək istəyi də qeyri-iradi tələbatdır. Yalnız ağıl və bilik insanın əmək fəaliyyətinin nəticəsidir. İnsan ətraf aləmi gözləri ilə görüb, qulaqları ilə eşidib, əşyalara əlləri ilə toxunub, iyləri burnu ilə alıb, dili ilə dadını bilib dərk edir. Onun bütün duyğuları - həm xoş, həm də xoşagəlməz - müəyyən obrazlar şəklində onun yaddaşına çökür. Bu beş duyğu orqanları vasitəsilə mənimşənilərək onlar yaddaşda müəyyən nisbətdə yerləşir və müəyyən obrazlar sistemi yaradır. Bu və ya digər hadisə və ya predmetin obrazlılığı, onun yaddaşda yerinin möhkəmliyi bu predmet və ya hadisənin yaratdığı təəssüratın gücündən birbaşa asılıdır. Hansısa yeni hadisənin təəssüratı əvvəllər mənimşənilmiş bir sıra obrazları hərəkətə gətirə bilir, onlardan bəziləri daha parlaq olur, bəziləri isə sönlükləşir. Beləliklə, biz ilk təəssüratdan yaranmış nəşə donmuş bir sistemlə deyil, dünyanın daim dəyişən dərkli forması ilə üzləşirik. İnsanın ruhu bu, əldə olunan təəssüratlardan - sevinc və kədərlərdən - mətinləşir. İlk dövrlərdə insanın ruhunun nə üçün zəif olduğunu anlamaq çətin deyil: bu dövrə də o, əsasən, biliklərin həcmi və ya məcmusundan asılıdır. Yəni

yaddaş nə qədər çox yüklənmiş olarsa, insanın ruhu, iradəsi bir o qədər mətinləşmiş olur. Tənqidi ağıla, təhlilə meyilli, lazımlını lazımsızdan ayırmağı bacaran insan, adətən ruhan mətin olur. Kim ki gördüyü və eşitdiyi haqqında düşünmürsə, nəinki təza biliklər əldə etmir, hətta əvvəllər əldə etdiklərini də itirir. Onun ruhu zəifləyir. Bu qanunauyğunluğu anlamış insanı, düşündürən ki, artıq ağıllı adlandırmaq olar.

Amma başqa qəbildən olan insanlar da var. Bir də görsən birisi deyir: «Allah mənə ağıl verməyibsə, mən neyləyə bilərəm. O bizi eyni yaratmayıb: sən ağıllısan, mən yox». Bu adamlar öz cahillikləri və tənbelliklərinə bəraət qazandırmaq üçün Allaha böhtan atırlar. Məgər Allah onlara deyib ki, «Müşahidə etmə, qulaq asma və ya görüb-əşitdiklərin haqqında düşünmə və ya heç nəyi yadda saxlama?» Məgər Allah onu məcbur edib ki, yerli-yersiz şənlənsin, qonaqlıqlara qaçsın, çoxlu yatsın və ya lovğalansın? Yox, bu adamın mənavi dayərlərdən üz döndərüb, heyvan kimi bir şeyə çevrilməsində Allahın günahı yoxdur.

Ümumiyyətlə yer üzündə qəribə adam çoxdur. Elələri də var ki, ağılın əmək fəaliyyətində formalaşması, istəyin isə insana əzəli verilmiş qeyri-iradi duyğu olması ilə razılaşır. Bu yerdə mübahisə etməyə ehtiyac yoxdur, çünki dərk etməyə cəhd hər uşaqda var. Amma bu adamlar sonra deyirlər: kimin ki istəyi çox idi, o əlbəttə ağıllı oldu, istəyi az olanlar isə çox şeyə nail ola bilmədilər. Səhv fikirdir. Artıq demişdik ki, həyatın ilk anlarında ruhun gücü zəifdir və dərk etməyə cəhdini inkişaf etdirmədən, əldə olan azacıq da itirmək olar. İnsanın sənətkarlığı, ustalıq aramsız məşğələlər və məşqlərdə püxtələşir. Bəkarçılıq nəticəsində əvvəlcə sənətkarlığın bu və ya digər tərəfləri təcridcən silinir, sonra isə sənətkarlığın özü də ölürlər. İnsan hətta başqalaşdığını hiss etməyə bilir. Axı sənətkarlıq və ya biliklər onu xəbərdar edib «gedirik» demirlər... Sadəcə insan necə çətinliklə böyüyüb, dünyanı dərk etdiyini daim yadında saxlamalıdır. Bilikləri itirdikdən sonra yenidən onlara yiyələnmək çox çətinidir, buna gücün çatmaya da bilər.

Ruhun gücündən çox yazmaq olar, çünki onun haqqında düşüncələr mənə müstəqil bir elmən əvvəli kimi görünür. Hər bir elm isə həddi-hüduyu yoxdur...

Amma üç keyfiyyət var ki, onlar, şəksiz, ruhun gücü-

nün əsasını təşkil edirlər. Və onlarla çox ehtiyatla davranmaq lazımdır, çünki onları itirməklə insanlıq mahiyyətinin özünü itirmək və deməli, dilsiz-ağızsız heyvana çevrilmək olar.

Birinci keyfiyyət qavrayışın canlılığıdır. Nə görüb, nə eşidib, nəyi öyrənsən də, sən bu yəninin mahiyyətini cəld mənimsəməklə yanaşı, həm də onun sənə gələcəkdə nə verəcəyini müəyyənləşdirməlisən. Yəni bu zaman iki mümkün sən həddi müəyyənləşdirmək lazımdır – bunun xeyri və zararı nə olacaq. Ağılın yəninin dəyərlik səviyyəsini qısa müddətdə müəyyənləşdirmək qabiliyyəti olmasa, ən dərin və uzunmüddətli təhsili də kifayət qədər faydalı hesab etmək olmaz. İnsan yaranmış vəziyyəti vaxtında götür-qoy etməyi, vaxtında qərar qəbul etməyi və onu həyata keçirməyi, sözlün qısa, öz sözü-nü vaxtında deməyi öyrənməlidir. Əks-təqdirdə o, ömür boyu peşmançılıq çəkəcək və hey düşüncək: «Heyif! Başqa cür hərəkət etmək lazım idi. Vaxtı əldən verməşəm...»

İkincisi, oxşarların cazibə qüvvəsi ilə izah olunandır. Bu qüvvə insanın öyrəndiyi yəninə ona artıq məlum olan həqiqətlərlə müqayisə edə bilmək qabiliyyəti ilə təmin olunur.

Doğrudanmı onlar tam oxşardır? Yoxsa yalnız müəyyən xüsusiyyətləri oxşardır? Yeni ilə köhnənin arasında əlaqə yaratmaq istəyi insanı başa düşməlini başqalarından soruşmağa, onları kitablardan öyrənməyə, uzun müddət düşünməyə sövq edir.

Üçüncüsü, qəlbin həssaslığıdır. Onun qədrini bilmək və bir də ürəyi təkabbur, acgözlük, yüngüllük və vəcsizlikdən qorumaq lazımdır. Bu halda ürəkdə, təmiz güzgüdə olduğu kimi, istənilən obraz əks olunacaq və insanın bütün varlığı ilə qavranılacaq və uzun müddətə yadda qalacaq. Və əgər ürəyin saflığı qorunub saxlanılmasa, bu halda onda əks olunan dünya təhrif olunacaq: o, yanlış, sönlük olacaq. İnsanın yeniliklə bu kimi tanışlığı mənasızdır. O, yanlış işıqda görünüb və mütləq səhlə nəticələnəcək.

İnsan öz əlləri ilə maddi nemətlər əldə edir, yaradır, amma onlar həm xeyir verir, həm də zərərli ola bilər. İnsan bunu unutmamalıdır, yoxsa öz varidatını əldə saxlaya bilməz.

Ruhun gücü və iradənin köməkliliyi ilə insan elmə yetir. Amma

elmin də güclü və zəif cəhətləri var. İnsan bunları da bilməlidir, bu halda insana aydın olacaq ki, elmi necə inkişaf etdirmək və ondan xalqın xeyrinə yönülməmiş fayda əldə etmək lazımdır.

Amma dünyadakı yaxşı şeylərin hamısının öz həddi var və bunu bilməyin özü böyük şeydir. Məsələn, işinin hədsiz vurğunu olub, aqlını itirən adam kimi olmaq olmaz. Həddindən artıq olan hər şey zərərdir. Yeməkdə və içməkdə, gülüşdə və şənlikdə, qucaqlaşmada və öpüşdə, sərvət toplamğa cəhəndə, zirəklik və hiyləgərlikdə – hər şeydə qədərini bilmək lazımdır.

Qədim müdriklər deyiblər: «Həmişə sevinc tapdığın şey bir gün qədər də gətirəcək». Odur ki, qavrayışın canlılığı və əşyaları qarşılaşdırma bilmək bacarığının birləşərək insana lazım olan hər şeyi verməsi sirr olaraq qalsın. Onlarda həm xeyir, həm də şər var. Mənsəbpərəstlik, lovgəlik, qərəzlilik, yalançılıq və bu kimi başqa qüsurları da onlar doğurur. Və insan, artıq dediyimiz kimi, əgər özündə yaxşını pisdən ayırmaq bacarığını tərbiyə edibsə, məhvedici ehtirasların əsiri olmamaq gücündədir. Amma təkcə ağıl yetərli deyil. Ağıl iradə ilə birləşməlidir və onda ehtirasları cilovlayıb, qüsurlara uğurla sinə gərmək mümkündür. Kimdə ki yuxarıda göstərilən keyfiyyətlər var, o, təəssüratın canlılığını və oxşarın oxşar tərəfindən cəlb edilməsinin gücünü, harada yüyənə etibar etmək lazım olduğunu bildiyin sadıq kəhər kimi, idarə etmək olar.

Amma aqlın və iradənin böyük deyilsə və ya səndə onlardan yalnız biri varsa, hesab elə ki, ruhun iki keyfiyyəti üzərində hakimiyyəti itirmisən. Sən yəhərlənməmiş çaparaq gedən vəhşi atın belindəki atlinin vəziyyətində olacaqsan: hər dəqiqə yerə yığıla, qayaya çırpıla və ya suya düşə bilərsən. Bunun harada və nə vaxt olacağını bir Allah bilir, sən isə beləni gözləməkdən başqa əlacın qalmır. Xalqın atəklərini yelləyə-yelləyə, hədə-qədən çıxmış gözlərini göyə zilləyib, çaparaq harasa gedirsən və öz gücsüzlüyünü dərk etməkdən alçalma hissi səni son dəqiqəyə qədər izləyəcək.

QIRX DÖRDÜNCÜ SÖZ

Dünyada ən yazıq adam istəyi olmayanıdır. Amma istəklər də bir-birinə oxşamır: məqsədlərinə başqa-başqa yollarla gedirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət insanda sabitlik tərbiyə edir və onun aqlını zənginləşdirir. Amma bu da maraqlıdır ki, istəyinin olub-olmamasından asılı olmayaraq o, tərəfə sevinir. Qəlbə o adama doğru meyillənir və çox vaxt bu tərəfə layiq olub-olmaması barədə heç fikirləşmir də. İnsan adətən fikirlərini yaxın adamlarla bölüşür və hərəkətlərinin bəyənilməsinə və ya xidmətlərinin tanınmasına birinci növbədə onlardan gözləyir. Başqa adamlardan tərəfi o bu qədər çox gözləmir. Özüünü təsəvvür edir insan çox qəribə yolla gedir. Bu da aydındır ki, insanların çoxu firəvanlığa can atır. Amma var gücü ilə hakimiyyətə və ya zənginliyə can atan adamları görəndə təəssüflənir. Belələri üçün, necə deyərlər, bütün vasitələr yaxşıdır və onlar acgözlük və kələkbazlıqla vətəndə toplayır və düşüncələr ki, varlı it də olsa, xalq onu pisləməyəcək. Onlar bilirlər ki, məhz onların xalqında belə məsəl var: «Varlı olan haqlıdır» və ya «Varlığın üzü ağdır, kasıbın üzü qara». Odur ki, insanlar bu yanlış fikrin dalınca gedir və hesab edirlər ki, var-dövlət onlara şərafət və şöhrət gətirəcək və səhra adamının gözü ilə dünyaya baxdıqda, onlar haqlıdır. Amma bəşəriyyətin baxımından bu, əlbəttə, axmaqlıq və alçaqlıqdır.

İnsanlar sərvət və şöhrət istədikləri kimi, həm də həci, cəsur, bilən, zirək, hiyləgər kimi də ad çıxartmaq istəyirlər. Özü də hər kəs özünü xalq üçün ən vacib və faydalı insan sayır.

Onlar seçimlərini çox məharətlə edirlər: qazaxın o tərəf bu tərəfinə keçir, üzünə baxır və sadalanan «məziyyətlərin» hansının bu anda daha qiymətli olduğunu və onlara daha çox xeyir verə biləcəyini dəqiq müəyyən edirlər. Bu, xalq üçün zəruriliyi üzəndə oxunmayıb, kitablardan müəyyən edilən seçimdən çox uzaqdır. Kitablarda ciddi maraqlanan insanlar bilirlər ki, əvvəlcə qəlbini səfişləyib qayğısına qalmaq, yalnız bundan sonra hansı faydalı tərzdə özünü Allaha və xalqa xidmətə həsr etmək lazım olması üzərində düşünmək lazımdır.

Amma sən bu düşüncələr və qayğılardan uzaqsansa, məqsədinə kitablara müraciət etmədən və yalnız öz xeyrini insanların üzündən oxuyaraq yetməyə üstünlük verirsənsə, onda demək olar ki, sən yalnız sonrakı aqlın gücündür. Bu yerə kimin nəyi öyrəndiyini və onun istəklərinin nədən ibarət olduğunu necə müəyyən edə bilərsən?

QIRX BEŞİNCİ SÖZ

İlahinin mövcudluğuna ən böyük sübut budur ki, min illərdir insanlar müxtəlif dillərdə eyni bir şeydən: böyük və qüsursuz yaradandan – danışirlər. Nə qədər müxtəlif dinlər olsa da, onların hamısı bildirir ki, ilahiyyə ədalət və məhəbbət xasdır.

Dünyanı insanlar yaratmayıb – biz artıq yaradılmış Dünyanı dərk edirik. Biz bütün qəlbimizlə ali ədalətə və ilahi məhəbbətə can atırıq və yalnız bütün qəlbi ilə ilahinin böyüklüyünə siddq ürəklə iman gətirən həqiqətən də müdrik olur. Məhz özünü buna inanmağa məcbur etməyib, siddq ürəklə iman gətirən.

İnsanın mahiyyətini məhəbbət, ədalət və səmimiyyət təşkil edir. Bunlarsız insan dolana bilməz. Sadəcə həyatda elə məqamlar olmur ki, onlar iştirak etməsin və bu və ya digər təleyi həll etməsinlər. İlahi bizim dünyanı belə yaradıb. Hətta ağır madyana qalxanda da onda hisslər oyanır. Yalnız dərin hisslər keçirməyə qabil olan və ali ədalətə malik olan alim və mütəfəkkir olur.

Amma elmi biz düşünüb tapmırıq, o, ətrafımızda yaradılmış və bizim üçün təşkil olunmuş dünya haqqında duyğularımız, müşahidə və düşüncələrimizin nəticəsi kimi meydana gəlir.

Tərcümə edən: Heydər Orucov

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Abayın anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqda çıxışı. "Azərbaycan" qəzeti, 11 avqust 1995-ci il
2. Nursultan Nazarbayev. Abayın anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqda çıxışı. Ekrem Ayan. Bir devrin aynası Abay Kunanbay və "Kara sözlər" (Ankara, 2017) kitabı, səh. 29-45
3. Abay. Ensiklopediya, Atamura, Almatı, 1995
4. Abay. Şeirlər və poemalar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970
5. Abay. Tərtib edən: Fatima Dursunova. Bakı: Mütərcim, 2017
6. Abay Kunanbay. Nasihatlər (Kara sözlər). Ankara: 2014
7. Абай. Стихи. Алматы «Гылым», 1995
8. Elman Quliyev. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017
9. Elman Quliyev. Türk halkları edebiyatı. Lambert Academic Publishing, 2019
10. Ekrem Ayan. Bir devrin aynası Abay Kunanbay və "Kara sözlər". Ankara, 2017
11. Firuzə Ağayeva. Abay: şəxsiyyəti və ədəbi irsi. Bakı: Elm, 2010
12. Фируза Агаева. Творческий путь Абая. Баку, 2015
13. Məxtumqulu. Şeirlər. Bakı: 2006
14. Muxtar Auevov. Abay. Bakı: 1954
15. Molla Pənah Vəqif. Əsərləri. Bakı: 2004
16. Pənah Xəlilov. Dan ulduzu. Abay. Şeirlər və poemalar (Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970) kitabına yazılmış ön söz
17. Pərixanım Soltanqızı (Hüseynova). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Azərbaycan – Qazax ədəbi əlaqələri (Abay Kunanbayevin yaradıcılığı əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2017
18. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı: "Avrasiya Press", 2005
19. Zeynəş İsmail, Ali Abbas Çinar. Abay. Ankara, 1995

Mündəricat

ÖN SÖZ.....	5
GİRİŞ.....	7
ABAY KUNANBAYEVİN HƏYATİ.....	10
ABAY KUNANBAYEVİN LIRIKASI.....	19
ABAY KUNANBAYEVİN POEMALARI.....	53
ABAY KUNANBAYEVİN NƏSRİ.....	70
ŞEİRLƏR	
«Artıq zamanıdır soyu ey ürək!».....	82
Ovcu əlində bərquət at çapır bütün günü».....	86
«Gecənin qoynundakı aya bənzəyir üzü».....	89
«Elmi olan kəsləri xoşbəxt gördüm həyatda».....	91
«Mal-qaranı qoruyub fırvan gün sürür bay».....	92
«Öyrənməmiş danışma».....	93
«Ey mənim qaxaxlarım, məzlum zavallı xalqım!».....	96
«Şeir sözlər cahanı, şeir bir xəzinədir».....	98
Kojekbaya.....	101
«Vəfat eyləyəndə bir əziz insan».....	111
Payız.....	113
Qış.....	115
Kulembaya.....	117
«Axırı volostnoy seçildim».....	118
«Ağıllı adamlar deyən hər sözü».....	124
«Ruhumda həyatdan bir nişanə yox...».....	126
«Nə qədər qəlbində nur yanar sənin».....	128
Səkkizliklər.....	130
«İti ağıl təmizdir, şəffəfdir buz layı tok».....	139
«Mən şeir yazmıram ki, aylansınlar nədanlar».....	140
«Ruhum incidir məni».....	142
«Qarşımda iki yol var – ehtiras və məhəbbət».....	143
«Salam sənə, qaşı yayım».....	144
«Ah, görəsən dünyada nə olacaq qismətim!».....	147
«Məni məktubunla məftun edib sən».....	152
«Qəlbində etibar, vəfa, dəyanət».....	155
«Ey gənclik ataşım, hardasan, söylə?».....	157
«Kürəyina tökülüb hörlüklər qatar-qatar».....	159
«Boz yabı keçəmməz köhlən kahəri».....	160
«Sindəmdə qəm karvan-karvan».....	161
«Bir daha sevinməz, güləməz bu ürək».....	163
«Ömrü uzaq yolda soldu».....	164

«Könlümü dindirir yenə məhəbbət».....	167
«Ürəyin hər şeydən çiyənməyi var».....	168
Bahar.....	170
«Xoş söz eşitmədim mən».....	173
«Onlar atlanan».....	176
«Ataş da, buz da var yanaqlarında».....	178
«Gözlərimin gilas».....	180
«Bela qəmli-qəmli vurma, ey ürək».....	184
Ospana.....	185
«Ağıldan belə gördüm».....	186
«Burda yaxşılığın ömrü bir anlıq».....	189
«Artıq gəlib çatdı payızım mənim».....	191
Eşqin dili.....	193
«Yola çıxsan, doğru yol seç».....	194
«Aclar istəyirlər dadlı bir yemək».....	196
«Gələcəyə zilləyi qəmli gözlərimi mən».....	198
«Öldü uşağığın – özün bilmədən».....	199
«Torpağım itə belə, itməmə əsla özüm».....	200
«Qoyun suya girsə, yağlı olmaz su».....	201
Gəlinim Məhişə başsağlığı.....	203
Məhişin ağısı.....	206
«Bir bəyin bir cavan arvadı vardı».....	213
«Dövlətinin bir dərdi var o da – mal-qara».....	215
«Qocalar arasında hiss edirəm ki, yadam».....	216
«Sənin fikirlərinin odu ilə isinmiş».....	217
«Nə uğurlu saat, nə xoş çağdır bu».....	219
«Gələcək бүritüüb dumanə, çənə».....	221
«Baharda çiçəran körpə ot, görən».....	223
«Boş hay-küy – qurd ulartısı».....	223
«Mən də bir gün birə ovcu nəm torpağa dönəcəyəm».....	224
«Düşünəndə iradəndə tok».....	226
«İnsan – ot, sümük dolu bir kisəyə bənzəyir».....	227
«Qırx yerə bölüb sən».....	228
«Şimşək məlayi, Rahit».....	229
«Dombıra toxunma».....	230

POEMALAR

İsgəndər.....	232
Masqud.....	241
Əzim haqqında nəgəl.....	250

NƏSR

ƏQLİYYƏ.....	272
--------------	-----

Operatorlar:

Könül Sadıqova

Aynur Qafarlı

Volkan Yeşilay (TÜRKSOY)

TÜRKSOY

ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ TEŞKİLATI
INTERNATIONAL ORGANIZATION OF TURKIC CULTURE

Azf395323

ELMAN HİLAL OĞLU QULİYEV

1958-ci ildə Lerik rayonu Zuvand mahalının Kələxan kəndində anadan olmuşdur. 1991-ci ildən ADPU-da işləyir. 2004-cü ildə "M.Şəhriyar yaradıcılığının təkamülü (milli problemlər kontekstində)" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. "M.Şəhriyar: Gəldim sizi görməyə" (Bakı, 1992), "S.Tahir. Lirikə" (Bakı, 1992), "M.Şəhriyar. Heydərbabaya salam" (Bakı, 2004) kitablarının, "Türk xalqları ədəbiyyatı" (Bakı, 1998), "Şərq xalqları ədəbiyyatı" (Bakı, 1998), "Ümumtürk ədəbiyyatı" (Bakı, 2005), "Qədim türk ədəbiyyatı" (Bakı, 2010), "Türkiyə türk ədəbiyyatı" (XIX-XX əsrlər) (Bakı, 2011) "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" (Bakı, 2015), "Türk və Şərq xalqları ədəbiyyatı" (Bakı, 2015) tədris proqramlarının tərtibçisidir. Müəllifin "Mirzə İbrahimov: Ədəbi-estetik görüşlər və sənətkarlıq məsələləri" (Bakı, 1997), "Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar" (Bakı, 1999), "Müasir özbək ədəbiyyatı tarixi" (Bakı, 1999), "Heydərbabaya salam" necə varsa" (Bakı, 2001), "Türkiyə türk ədəbiyyatı" (Bakı, 2003), "Şəhriyar poeziyası və milli təkamül" (Bakı, 2004), "Şəhriyar poetikası" (Bakı, 2006, həmmüəlliflə), "Özbək ədəbiyyatı" (Bakı, 2009), "Türk xalqları ədəbiyyatının yaradıcılıq problemləri" (Bakı, 2010, həmmüəlliflərlə), "Orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı" (Bakı, 2010), "Şərq xalqları ədəbiyyatı", 2 cildə, (Bakı, 2011), "Qədim və orta əsrlər türk xalqları ədəbiyyatı" (Bakı, 2012) "Türk xalqları ədəbiyyatı" (Bakı, 2009, 2011, 2014, 2017) adlı kitabları işıq üzü görmüşdür. 1999-cu ildə "Mirzə Ulugbəy" (Özbəkistan) mükafatı almış, 2007-ci ildə C.Rumi-800 (YUNESKO) müsabiqəsinin laureatı, iki dəfə "İlin alimi" (2007, 2010) və "İlin müəllimi" (2011) müsabiqələrinin qalibi olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 18 aprel tarixli sərəncamı ilə "Tərəqqi" medalı ilə təltif edilmişdir. Bir çox beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə ilə çıxış etmiş, elmi əsərləri Türkiyə, İran, İraq, Türkmənistan, Qırğızistan, Şimali Kipr və s. xarici ölkələrdə çap edilmişdir. Elmin inkişafı və türk ədəbiyyatı problemlərinin öyrənilməsi sahəsindəki uğurlarına görə "Ən yaxşı tədqiqatçı vətənpərvər alim" qızıl medalına (2011), Almaniyada fəaliyyət göstərən "Muğam" Mədəniyyət Mərkəzinin diplomuna (2011), Şimali Kipr Türk Cumhuriyyətinin təltifinə (2011), Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyinin xüsusi Dövlət təşəkkürünə (2012), "Qızıl qələm" mükafatına (2013), Prezident təqaüdünə (2014), "Cəfər Cəbbarlı mükafatı"na (2015), Azərbaycan-Türkiyə elmi-ədəbi əlaqələrinin genişlənməsində xidmətlərinə və türk xalqları ədəbiyyatı problemlərinin araşdırılması sahəsində fəaliyyətinə görə TÜRKSOY-un "Yusif Xas Hacıb" (2016) və "Molla Pənah Vəqif" (2017) medallarına və Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlıq TİKA təşkilatının xüsusi təltifinə (23 aprel 2018), "Azərbaycan ziyahısı" Mediya mükafatına (2018) və s. layiq görülmüşdür. Hazırda ADPU-nun Ədəbiyyat kafedrasının professoru, "Türk odası"nın və "Türk araşdırmaları" elmi-tədqiqat bölümünün müdiri, "TÜRKSOY kafedrası"nın müdir müavini, AMEA akad. Z.Bünyadov adına Şorqşunashlıq İnstitutunun aparıcı elmi işçisidir. AMEA-nın akad. Z.Bünyadov adına Şorqşunashlıq İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən Dissertasiya Şurasının, həmçinin Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin (2007) üzvüdür.